

ДИНАМІКА СПРИЙНЯТТЯ СОЦІАЛЬНОЇ НЕРІВНОСТІ В УКРАЇНІ:

за даними Міжнародної програми соціальних досліджень
2009 і 2019 років

За редакцією
Світлани Оксамитної
Олени Симончук

ВСТ

ВЕЛИКІ СОЦІАЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Інститут соціології Національної академії наук України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»

ДИНАМІКА СПРИЙНЯТТЯ СОЦІАЛЬНОЇ НЕРІВНОСТІ В УКРАЇНІ:

за даними Міжнародної програми соціальних досліджень
2009 і 2019 років

*За редакцією
Світлани Оксамитної,
Олени Симончук*

Київ
2020

УДК 316.443
Д 89

*Рекомендували до друку Вчена рада Інституту соціології НАН України
(протокол № 4 від 18 вересня 2020 року) та
Вчена рада Національного університету «Києво-Могилянська академія»
(протокол № 3 від 24 вересня 2020 року)*

Рецензенти:

Головаха Є.,

доктор філософських наук, Інститут соціології НАН України

Куценко О.,

*доктор соціологічних наук, Київський національний університет
імені Тараса Шевченка*

Оксамитна С., Симончук О. (Ред.)

Д 89 Динаміка сприйняття соціальної нерівності в Україні: за даними Міжнародної програми соціальних досліджень 2009 і 2019 років : колективна монографія. Київ : Інститут соціології НАН України; Національний університет «Києво-Могилянська академія», 2020. 262 с.

ISBN 978-966-02-9368-7

У монографії розглянуто динаміку сприйняття населенням України соціальної нерівності на підставі даних двох хвиль (2009 і 2019 років) модуля «Соціальна нерівність» у рамках Міжнародної програми соціальних досліджень (ISSP). Виявлено зміни в уявленнях громадян щодо соціальної структури суспільства та у класових і статусних самооцінках, а також у сприйнятті нерівності доходів, справедливості заробітної плати, політики перерозподілу, факторів досягнення життєвого успіху, соціальних конфліктів тощо. Запропоновано методика побудови комплексних показників ставлення українців до наявних у країні асиметрій у доступі до важливих благ і ресурсів.

Книжка адресована фахівцям із соціоструктурних і порівняльних досліджень, експертам з питань соціальної політики, студентам та аспірантам зі спеціальності «Соціологія».

УДК 316.443

© Оксамитна С., Симончук О., 2020
© Інститут соціології НАН України, 2020
© Національний університет
«Києво-Могилянська академія», 2020

ISBN 978-966-02-9368-7

Зміст

<i>Передмова редакторів.</i> Соціальна нерівність у дзеркалі Міжнародної програми соціальних досліджень	7
<i>Олена Симончук, Світлана Оксамитна</i>	
1. Мінливі проекції нерівності: глобальна, локальна, економічна, соціологічна	27
<i>Наталія Коваліско, Сергій Макеев</i>	
2. Динаміка уявлень українців про соціальну структуру та своє місце в ній	83
<i>Олена Симончук</i>	
3. Класовий вимір сприйняття соціальної нерівності: варіації у часі	127
<i>Олена Симончук</i>	
4. Плинне сприйняття соціальних нерівностей: спільні тренди та відмінності	171
<i>Ліна Малиш</i>	
5. Нестійкі комплекси нерівності: методологія вимірювання та результати дослідження	191
<i>Ліна Малиш</i>	
<i>Додаток.</i> Таблиці за даними модуля «Соціальна нерівність» у рамках Міжнародної програми соціальних досліджень 2009 і 2019 років	223
<i>Джерела</i>	245
<i>Про авторів</i>	260

Contents

<i>Editors' introduction.</i> Social inequality in the mirror of the International Social Survey Programme.	18
<i>Elena Simonchuk, Svitlana Oksamytna</i>	
1. Variable projections of inequality: global, local, economic, sociological.	27
<i>Natalia Kovalisko, Serhii Makeiev</i>	
2. Dynamics of social structure imagery and social identities of the Ukrainians.	83
<i>Elena Simonchuk</i>	
3. Class dimension of the perception of social inequality: variations in time	127
<i>Elena Simonchuk</i>	
4. Fluid perception of social inequalities: common trends and differences	171
<i>Lina Malysh</i>	
5. Unstable complex inequalities: measurement methodology and research findings	191
<i>Lina Malysh</i>	
<i>Appendix.</i> Tables based on the data of the Social inequality module, International Social Survey Programme (2009 and 2019)	223
<i>References</i>	245
<i>About the authors</i>	261

Передмова редакторів

Соціальна нерівність у дзеркалі Міжнародної програми соціальних досліджень

Нова соціальна структурація українського суспільства, що триває впродовж уже тридцятирічної його новітньої історії, та її сприйняття громадянами потребують регулярної емпіричної фіксації в часовій динаміці й у порівнянні з країнами різного типу. Широкомасштабною емпіричною базою для такого виду досліджень насамперед є три великі проекти, реалізовані в Інституті соціології НАН України. Перший — Українське суспільство: моніторинг соціальних змін (1992–2020) — єдиний соціологічний проект, який не втратив жодного року емпіричної фіксації реакцій громадян на буремні події нашої сучасної історії й результати якого відображено у щорічних аналітичних матеріалах у впізнаваних рожевих палітурках¹. Другий проект, заснований 2002 року, — Європейське соціальне дослідження (European Social Survey — ESS), до якого Україна була залучена протягом п'яти хвиль (2005–2013), уперше порівняв соціальні установки українців за допомогою дзеркала європейського опитування², однак зараз нашу участь поставлено на паузу через проблеми фінансування вітчизняної науки. Третій проект — один з найстаріших (з 1984 року) та наймасштабніших за кількістю країн-учасниць — Міжнародна програма соціальних досліджень (International Social Survey Programme — ISSP), де Україна представлена трічі (2008, 2009 і 2019).

¹ Відповідні аналізи та таблиці з одновимірними розподілами див. у найновішому на сьогодні виданні: (Ворона & Шульга, 2019).

² Опис проекту й таблиці з динамікою одновимірних розподілів див. у: (Головаха & Горбачик, 2014). Дані ESS широко представлено в публікаціях вітчизняних дослідників, зокрема: (Головаха & Makeev, 2007; Симончук, 2018; Veira-Ramos, Liubyva, & Golovakha, 2020).

Матеріали саме останнього проєкту є емпіричним підґрунтям дослідження, результати якого подано в цій колективній монографії. Тому спочатку детальніше ознайомимось з історією та принципами Міжнародної програми соціальних досліджень (далі — ISSP).

ISSP позиціонує себе як «міжнаціональну програму співпраці, яка проводить щорічні опитування з різних тем, що стосуються соціальних наук». Проєкт розпочато 1984 року зусиллями чотирьох великих дослідницьких центрів країн-засновників, а на сьогодні до нього залучено більше як півсотні країн світу³. Його інституційними членами, кожен із яких представляє одну націю, є академічні організації, університети або дослідницькі агентства. Всі інституції фінансують проведення національних опитувань власним коштом, адже ISSP не має центральних фондів. Організаційну діяльність членів координує секретаріат, функції якого з 2015 року виконує Інститут соціальних наук імені Лейбніца (GESIS — Leibniz Institute for the Social Sciences), Німеччина. Крім того, він відповідає за узгодження та інтеграцію національних наборів даних у загальний міжнародний набір. (До речі, за всі роки в опитуваннях узяли участь понад мільйон респондентів.) Отже, офіційним архівом даних ISSP нині є Архів даних із соціальних наук GESIS (за підтримки іспанського партнера ASEP/JDS). Зазначимо, що офіційний сайт проєкту ISSP (<http://w.issp.org/>) оновлений 2020 року й вельми зручний для користувачів. Його веб-сторінки надають засоби пошуку, вичерпну інформацію про модулі, метадані та до-

³ З 1984 року членами ISSP є або були 57 країн. На 2020 рік постійними членами є 42 країни: Австралія, Велика Британія, Німеччина та США (засновники), а також Австрія, Бангладеш, Болгарія, Венесуела, Грузія, Данія, Естонія, Ізраїль, Індія, Ісландія, Іспанія, Італія, Китай, Литва, Мексика, Нова Зеландія, Норвегія, Південна Корея, Південно-Африканська Республіка, Польща, Росія, Словаччина, Словенія, Суринам, Таїланд, Тайвань, Туніс, Туреччина, Угорщина, Філіппіни, Фінляндія, Франція, Хорватія, Чехія, Чилі, Швейцарія, Швеція та Японія. Серед тих, хто був членом проєкту раніше, — Аргентина, Бельгія, Болівія, Бразилія, Домініканська Республіка, Ірландія, Канада, Кіпр, Латвія, Нідерланди, Палестина, Португалія, Румунія, Україна та Уругвай. Крім того, ще низка країн проводила опитування ISSP, не приєднуючись до проєкту на постійних засадах: Індонезія, Кенія, Танзанія й Шрі-Ланка. Зараз у такому статусі перебуває Україна. (До речі, всі названі країни-учасниці позначені на обкладинці цієї книжки.)

ступ до них. Після простої процедури реєстрації всі матеріали, включно з масивами й анкетами, можна завантажити з каталогу даних GESIS, а також проводити онлайн-аналізи через онлайн-платформу GESIS ZACAT.

Щороку країни-члени проводять опитування, яке в контексті ISSP має назву «модуль». На сьогодні в ротації перебувають 11 модулів, теми яких визнано найактуальнішими для сучасного суспільствознавства. Серед них — «Роль уряду», «Соціальні мережі», «Соціальна нерівність», «Сім'я та зміна гендерних ролей», «Трудові орієнтації», «Релігія», «Навколишнє середовище», «Національна ідентичність», «Громадянство», «Здоров'я та охорона здоров'я», «Дозвілля та спорт». Для забезпечення порівняння в часі кожен модуль періодично, але з різним інтервалом повторюють (останнім часом більшість із них — кожні десять років).

Опитувальник завжди складається з двох частин — базового й фонового. Базовий опитувальник ретується кожного року залежно від теми модуля. Запитання в ньому зосереджено переважно на установках, цінностях та практиках щодо проблем, пов'язаних із відповідною темою. Опитувальник щодо фонових змінних (background variables) повторюється з року в рік (хоча періодично його переглядають і вдосконалюють, останній раз — 2010 року). До його складу включено велику низку змінних, зокрема: демографічні змінні (стать і вік); сімейний стан і склад членів домогосподарства; змінні щодо трудової ситуації самого респондента, його партнера / чоловіка чи дружини, батька та матері (рівень освіти, статус зайнятості, вид діяльності, професія, закодована за класифікатором ISCO-2008, тощо); самооцінки соціального й матеріального статусу; змінні щодо релігійної та партійної належності, членства у профспілках та електоральної участі.

Загальноновизнаним викликом усіх міждержавних соціологічних проєктів є досягнення адекватної порівнюваності емпіричних даних. Підвищену увагу, зокрема в ISSP, приділяють перекладу анкети — в супровідних документах акцентується необхідність забезпечення не просто перекладу слів з однієї мови іншою, а культурно еквівалентного перенесення концептів у кожен національний контекст. Відповідальними за переклад анкети, зазвичай представленої на сайті англійською, національною мовою чи мовами є координатори з кожної країни.

Намагання перевірити різноманітні гіпотези щодо сприйняття українцями соціальної нерівності, ролі уряду, релігії, сім'ї, здоров'я тощо в широкій порівняльній перспективі живило ентузіазм вітчизняних науковців стати членами проекту ISSP. Україна вперше долучилася до нього 2008 року, коли темою модуля була «Релігія»⁴, а потім двічі брала участь в опитуваннях за модулем «Соціальна нерівність». Ініціаторами та виконавцями цих проектів були співробітники відділу соціальних структур Інституту соціології НАН України та кафедри соціології Національного університету «Києво-Могилянська академія». Національними координаторами проекту від України є Сергій Makeєв і Ольга Іващенко. Польовий етап усіх трьох опитувань здійснено Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС). Щоразу багато уваги приділяли перекладу англомовної анкети українською й російською.

Великий інтерес дослідників з усіх країн, судячи з кількості публікацій та частоти опитувань, викликає модуль «Соціальна нерівність» («Social Inequality»), який вже мав п'ять хвиль — у 1987, 1992, 1999, 2009 і 2019 роках. Українські дослідники евристичний потенціал даних цього модуля вперше протестували 2009 року. Результати дослідження особливостей сприйняття українцями соціальної нерівності в широкій порівняльній перспективі викладено у великій низці публікацій⁵. У них доведено виразні відмінності у відповідних соціальних уявленнях серед громадян країн постсоціалістичного простору (України, Росії та Східної / Центральної Європи) та в економічно розвинених західних країнах (зокрема залежно від типу суспільства загального добробуту).

Вітчизняні науковці, передусім дослідники соціоструктурної тематики, були зацікавлені провести 2019 року чергове опитування за цим модулем для забезпечення порівняння в динаміці. Однак поновити повноцінне членство в ISSP не вдалося через нестачу фінансування й гарантій участі в програмі на регулярних засадах. Поза тим, з дозволу керівників ISSP уможливилась

⁴ Опис характеристик проекту та аналіз його головних результатів у супроводі таблиць з одновимірним розподілом див.: (Паращевін, 2009). Дані цього модуля були широко запитуваними з боку вітчизняних дослідників з питань релігії, зокрема: (Богданова, 2009; Паращевін, 2017).

⁵ Опис проекту й таблиці одновимірного розподілу див. у: (Бабенко, 2009). Різноманітні порівняльні аналізи за даними ISSP 2009 року див. у: (Іващенко, 2010; Малиш, 2011; Оксамитна, 2011; Симончук, 2018).

участь у конкретному модулі. Опитування було проведене восени 2019 року дослідницьким центром КМІС на замовлення кафедри соціології Національного університету «Києво-Могилянська академія» та за експертної підтримки відділу соціальних структур Інституту соціології НАН України. Методом інтерв'ю було опитано 2 001 особу.

Вибірка стратифікована, багатоступенева, випадкова на кожному етапі, її похибка з імовірністю 0,95 і без урахування дизайнефекту не перевищує 2,2%. Вибірка репрезентативна для дорослого населення України. Однак її особливістю порівняно з 2009 роком є те, що не представлено респондентів із Криму та окупованих Росією територій Донецької й Луганської областей. Тому задля коректнішого порівняння в часі з масиву 2009 року вилучено дані щодо Криму. Проте через неможливість виокремити підвибірки підконтрольних і непідконтрольних Україні територій в цьому масиві залишено дані щодо Донецької та Луганської областей загалом. Зазначимо також, що дані в аналізах усіх розділів зважено за статтю й віком.

Оскільки дані модуля 2019 року інших країн-учасниць будуть загальнодоступні лише 2021-го, наведені в цій книжці аналізи різних вимірів сприйняття соціальної нерівності обмежено локальною перспективою (Україна) й зосереджено насамперед на динаміці в період 2009 і 2019 років різноманітних показників щодо сприйняття справедливості заробітної плати та політики перерозподілу, соціальної ідентичності, чинників життєвого успіху, соціальних конфліктів різного типу, участі у профспілках тощо. Головне питання: що відбувалось в Україні в останнє десятиріччя із стратифікованим соціальним порядком — цією історично незмінною підставою спільного життя людей будь-якої країни — та ставленням до нього з боку громадян?

У вступі також доречно хоча б пунктирно окреслити соціально-політичний, економічний, культурний контекст життя країни та світу як у десятирічний період між двома хвилями модуля, так і на момент проведення опитування. Такого типу опис подій і процесів сприятиме поясненню певних трендів у сприйнятті українцями різних вимірів соціальної нерівності. Отже, в період з 2009 до 2019 року економіка світу поступово й доволі успішно виходила з макроекономічної кризи 2008-го, розв'язувала проблеми нових міграційних, зокрема трудових потоків, поширення гнучкої зайня-

тості, неформальних трудових відносин, діджиталізації різних царин життя тощо.

Україна, зазнаючи впливу всіх перелічених трендів, ще й перманентно перебувала в економічно й політично кризовому постмайданному стані: на момент опитування 2009-го — чотири роки після Помаранчевої революції, а 2019-го — п'ять років після Євромайдану й початку війни з російським агресором⁶. Крім того, за півроку до проведення опитування 2019-го в Україні відбувалися важливі політичні події: після президентських і парламентських виборів політична влада перейшла (що важливо — в інституційний і мирний спосіб) до Володимира Зеленського та його партійної сили «Слуга народу», які на час дослідження мали підтримку майже 70% населення. Звернімо також увагу, що емпіричний етап модуля «Соціальна нерівність» (зокрема опитування, підготовка масиву й технічного звіту) проведено восени 2019-го. А от аналіз даних, написання текстів і підготовка монографії припали на весну–літо 2020 року, коли Україна та світ перебували в ситуації карантину внаслідок пандемії COVID-19. Тобто дані модуля в «чистому» вигляді відображають ситуацію сприйняття нерівності до соціального, політичного, економічного, культурного стрес-тесту через епідеміологічну кризу.

Наша монографія видається у серії «Великі соціальні трансформації», яка 2006 року заснована Євгеном Головахою (Інститут соціології НАН України) та колегами з Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. У рамках серії представлено видання провідних західних соціологів, а також результати порівняльних аналізів за даними міжнародних проєктів, зокрема Європейського соціального дослідження (Лейн, 2006; Головаха & Макеєв, 2007; Головаха & Дробижева, 2007; Селеньи, Эял & Тунсли, 2008). Сподіваємось, що матеріали наших розвідок за даними Міжнародної програми соціальних досліджень (ISSP) гідно продовжуватимуть традицію висвітлення великих соціальних трансформацій, що перманентно тривають в Україні та світі, зокрема їх відображення очима громадян.

Ця колективна монографія є результатом наукової колаборації дослідників з різних соціологічних інституцій — Інституту со-

⁶ Детальніший аналіз політичної, економічної та соціальної ситуації в Україні на тлі інших країн подано, зокрема, у: (Veira-Ramos, Liubyva & Golovakha, 2020).

ціології НАН України, Національного університету «Києво-Могилянська академія» та Львівського національного університету імені Івана Франка. (Детальніше про авторський склад книжки можна дізнатися з рубрики «Про авторів».) Зазначимо також, що дослідження виконано в межах науково-дослідної теми відділу соціальних структур Інституту соціології НАН України «Глобальні тенденції та локальні особливості відтворення соціальної нерівності» (I кв. 2018 — IV кв. 2020 років).

Монографія складається з п'яти розділів. Перший, авторами якого є *Наталія Коваліско* і *Сергій Макеев*, присвячено загальним аспектам розгляду та інтерпретації соціальної нерівності. Констатується, що в глобальному наративі про нерівність домінує компаративний тренд, що дає змогу більш-менш достовірно виявляти й описувати збіги і відмінності в тенденціях відтворення нерівності, тоді як на локальний наратив накладаються, з поправкою на національну специфіку, суттєві обмеження щодо можливості формулювати релевантні висловлювання про «об'єктивну ситуацію соціального розшарування в країні». Простежуються також розбіжності в можливостях фіксувати глобальні тенденції стратифікації в рамках економіки та соціології нерівності на підставі суто емпіричної інформації. Великі масиви статистичних даних та їх коректний аналіз на засадах прийнятних спрощень дозволяють сьогодні економістам ретельно протоколювати поглиблення розриву в доходах і статках між меншістю і більшістю в усіх країнах світу. Тим часом соціологи, виходячи з даних кількісних обстежень, зосереджують увагу переважно на дослідженнях множинних форм нерівності, що зумовлені надзвичайною складністю сучасних суспільств і далеко не завжди слугують аргументами на підтвердження глобальних тенденцій певної модальності. Крім того, обґрунтовується доцільність приділяти більшу, ніж у наявній спеціальній літературі, увагу особливостям сприйняття нерівності різними категоріями населення, тобто спільнотами індивідів, які перебувають у різних фінансово-матеріальних, трудових і життєвих ситуаціях. Ідеться про необхідність у дослідницькій практиці зосередитися на тому, що люди думають про нерівність, як її уявляють і як на неї відгукуються — афективно і/або дією. Для прискіпливого суспільствознавця саме сприйняття стратифікаційних порядків є тією самою «об'єктивною реальністю», яка й підлягає теоретичній та емпіричній інтерпретації.

Олена Симончук, авторка другого розділу, аналізує динаміку уявлень українців про соціальну структуру та своє місце в ній. Виокремлено два складники суб'єктивної картини соціального світу — соціально-структурні уявлення індивідів та їхні соціальні ідентичності. Перші диференційовано на два підвиди — уявлення щодо «архітектури» соціуму (певні елементи і форми їх розташування) та уявлення про якісні характеристики такої соціально-структурної будови (міру нерівності в розподілі життєвих благ; наявність конфліктів або консенсусу); останні детально розглянуто в розділі 3. Серед соціальних ідентичностей також виокремлено два підвиди — ідентичності класові (у разі визначення людиною свого місця в просторі соціально-класових категорій) і статусні (у разі саморозташування за градуйованою шкалою соціального статусу). Вирізняють певні характеристики цих складників, зокрема гетерогенність, детермінованість низкою критеріїв, плинність через інституційні та біографічні зміни.

Щодо класових ідентичностей показано, що більшість українців, як і десять років тому, продовжують розглядати себе в термінах класу; триває зміна домінантних класових самоідентичностей — від типових для радянського періоду категорій до прозахідної суб'єктивної стратифікації, зосередженої навколо середнього класу. У період 2009–2019 років частка тих, хто ідентифікував себе з цією категорією, зросла з 51% до 59%, а тих, хто обрав категорію «робітничий клас», зменшилась із 40% до 31%. Доволі виразним залишається зв'язок між об'єктивним і суб'єктивним класами: більш як три чверті представників середніх класів і близько двох третин робітничого класу ідентифікують себе з відповідними категоріями. Це свідчить про цілком адекватне усвідомлення переважною частиною громадян своєї класової позиції, а також про релевантність поняття «клас» для аналізу українського суспільства.

Розглянуто динаміку трьох видів статусних ідентичностей — актуальної (на момент опитування), ретроспективної (статусу батьківської родини) і перспективної (власного статусу через десять років). Вимірювання їх відбувалось через самовизначення респондентом відповідного статусу на уявній 10-щаблевій соціальній драбині. Констатовано суттєві зміни на краще в актуальних статусних самооцінках, що візуалізується у зміні діаграми їх розподілу від пірамідальної за формою (де базовими є нижні середні та найнижчі позиції) до наближеної до ромба (де більшість

концентрується на середніх щаблях). Ретроспективні самооцінки демонструють все ще негативну ситуацію: соціальні статуси батьківських родин загалом сприймаються респондентами як вищі, ніж актуальні. Водночас перспективні самооцінки українців доволі оптимістичні: більшість із них мають надію у найближче десятиліття значно підвищити власний статус у суспільній ієрархії. Зв'язок класової позиції зі статусними самооцінками трьох видів залишається доволі виразним: що вище класове становище людини, то вище вона оцінює власний соціальний статус, статус батьківської родини і свій статус у майбутньому.

Доведено, що в уявленнях населення України щодо соціальної структури суспільства її «реальна» (на момент опитування) модель та «бажана» модель (на яку країна має бути схожа) є протилежними. Проте за останнє десятиліття фіксується значна динаміка. Якщо 2009 року українське суспільство сприймали як дуже поляризоване, а бажане — як егалітарне, то 2019-го реальну суспільну модель все ще схарактеризовують як високо ієрархізовану, однак більшає тих, хто бачить її більш «нормальною» (зі значною часткою людей середніх статусних позицій). Змінилися й уявлення щодо бажаної структури — поменшало передусім тих, хто обстоює егалітарну модель, найменш реалістичну для України в найближчому майбутньому. Класові ж відмінності у відповідних уявленнях мало виразні.

У третьому розділі *Олена Симончук* розглядає динаміку сприйняття населенням України загалом і представниками різних класів зокрема низки показників соціальної нерівності — загального ступеня нерівності доходів у країні, справедливості заробітної плати, політики перерозподілу доходів, чинників досягнення життєвого успіху, соціальних конфліктів різного типу та участі у профспілках. Ці уявлення додають якісних характеристик образам людей щодо соціальної структури українського суспільства (розглянутим у підрозділі 2.3). Їхні думки про Україну як високоієрархізований соціум доповнено конкретними оцінками існування глибокої нерівності доходів, несправедливості оплати праці, максимально високої підтримки державної політики перерозподілу доходів тощо. Впродовж останнього десятиліття позитивної динаміки у сприйнятті українцями різних показників нерівності не зафіксовано.

Головний висновок щодо впливу класових позицій індивідів (визначених за класовою схемою Джона Голдторпа та за само-

оцінками респондентів) на названі елементи сприйняття соціальної нерівності — клас має значення. Він виразно впливає на емоційну реакцію українців на нерівність, думки щодо справедливості власної зарплати, оцінки реальної та справедливої оплати праці різних груп працівників, схвалення принципу перерозподілу, думки щодо збільшення податкового навантаження на багатих, щодо чинників досягнення життєвого успіху та міри об'єднання у профспілки. А саме: що нижча класова позиція, то більше роздратування щодо нерівності доходів, вища — підтримка політики перерозподілу, гостріше — сприйняття соціальних конфліктів тощо. Зазначено, що об'єктивний і суб'єктивний класи справляють подібний вплив, що доволі очікувано з огляду на доведений раніше їхній сильний зв'язок.

Авторка четвертого розділу — *Ліна Малиш* — викладає досвід порівняльного дослідження стратифікації населення за його уявленнями про властиву українському соціуму нерівність. Розглянуто основні способи конструювання узагальнювальних показників нерівності та базованих на них стратифікаційних типологій, а також обґрунтовано алгоритм побудови багатовимірної класифікації на даних модуля «Соціальна нерівність». Відстежено зміни в переліку та змісті моделей сприйняття стратифікаційних порядків. Якщо моделі «Активний пошук ресурсів» і «Дезорієнтовані в пошуку ресурсів» відтворилися в обох хвилях проєкту, то моделі «Конформні без потреби в ресурсах» і «Очікування ресурсів ззовні», зафіксовані 2009 року, 2019-го були витіснені моделями «Депривація без пошуку ресурсів» і «Немеритократичний розподіл ресурсів», перша з яких презентувала констатацію неможливості вплинути на розподіл дефіцитних ресурсів, а друга — намагання отримати їх корупційним шляхом.

У п'ятому розділі *Ліна Малиш* визначає методологічні імперативи інтерсекційного підходу до вимірювання соціальної нерівності та демонструє можливості його використання для побудови стратифікаційних типологій. Зокрема, на прикладі опису руху індивідів у соціальному просторі продемонстровано доцільність застосування інтерсекційної методології для вивчення зв'язків між доступністю індивідам певних життєвих можливостей та її сприйняттям. Так, між показниками переміщень у просторі нерівностей наявні значимі асоціації, кількість яких для чоловіків виявилася більшою, аніж для жінок. При цьому кількість пар пов'язаних

ознак за десятирічний період зменшилася в обох підвибірках. Характер поєднання вимірів ознак між хвилями проекту також модифікувався: якщо 2009 року категорії були гомогенними за типом переміщення, то 2019-го вони набули гетерогенності або ж окремі виміри руху вирізнялися в самостійні категорії.

У *додатку* книжки розміщено таблиці, за якими читач може ознайомитись із повним формулюванням запитань з базового опитувальника модуля «Соціальна нерівність», а також з одновимірним розподілом усіх змінних двох хвиль опитування — 2009 і 2019 років.

*Олена Симончук,
Світлана Оксамитна*

Editors' introduction

Social inequality in the mirror of the International Social Survey Programme

The new social structuralization of the Ukrainian society, which has been lasting for 30 years of its contemporary history, and its perception by the citizens require a regular empirical fixation in temporal dynamics and in comparison with countries of different types. Three significant projects implemented by the Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine serve as a large-scale empirical basis for such researches. The first one is the *Ukrainian Society Survey* (1992–2020) — the only sociological project which has not lost a single year of empirical representation of citizens' reactions to the turbulent events of our modern history, and which results are reflected in annual collections of analytical materials with recognizable pink covers¹. The second project, established in 2002 is the *European Social Survey* (ESS), in which Ukraine was involved during five waves (2005–2013) and, for the first time, was able to compare the social attitudes of Ukrainians by means of European survey as a mirror². However, now

¹ For the corresponding analyses and one-dimensional distribution tables in the newest edition to date see: Vorona, V., & Shul'ha, M. (Ed.). (2019). *Ukrains'ke suspil'stvo: monitorynh sotsial'nykh zmin*. Kyiv: Instytut sotsiologhii NAN Ukrainy.

² For the project's description and the tables with one-dimensional distribution dynamics see: Golovakha, Ye., & Gorbachyk, A. (Ed.). (2014). *Tendentsii sotsial'nykh zmin v Ukraini ta Yevropi: za rezul'tatamy "Yevropeis'koho sotsial'noho doslidzhennia" 2005–2007–2009–2011–2013*. Kyiv: Instytut sotsiologhii NAN Ukrainy. ESS data are widely represented in the publications of the Ukrainian researchers, such as: Golovakha, E., & Makeiev, S. (Ed.). (2007). *Ukrainskoie obshchestvo v yevropeiskom prostranstve*. Kiev: Institut sotsiologii NAN Ukrainy; Simonchuk, E. (2018). *Sotsial'ni klasy v suchasnykh suspil'stvakh: evrystychnyi potentsial klasovoho analizu*. Kyiv: Instytut sotsiologhii NAN Ukrainy; Veira-Ramos, A., Liubyva, T., & Golovakha, E. (Eds.). (2020). *Ukraine in transformation: from Soviet republic to European society*. Palgrave Macmillan.

our participation has been paused because of the problems with funding of science in Ukraine. The third project, one of the oldest (since 1984) and the most ambitious as to the number of participating countries, is *International Social Survey Programme (ISSP)*, in which Ukraine was represented three times (2008, 2009 i 2019)³.

The materials of the latter project are the empirical background of the research, findings from which are presented in this collective monograph. The attempts to test different hypotheses on the Ukrainians' attitudes to social inequality, the role of the government, religion, family and health in a wide comparative perspective had been nurturing the enthusiasm of the Ukrainian scientists to become the members of the ISSP project⁴. Ukraine first joined it in 2008, when *Religion*⁵ was the topic of the module, and then twice participated in the surveys on the *Social Inequality* module. The initiators and executors of that project were the research fellows of the Social Structures Department of the Institute of Sociology, NAS of Ukraine and the Department of Sociology of the National University of "Kyiv-Mohyla Academy". Serhii Makeiev and Olga Ivashchenko are the national coordinators of the project on the part of Ukraine. The field stage of all three surveys was carried out by the Kyiv International Institute of Sociology (KIIS). Each time, a lot of

³ 57 countries were members of the ISSP since 1984. 42 countries are permanent members in 2020. Also, some countries have carried out the ISSP surveys without joining the project on a permanent basis. For the time being, Ukraine is one of these countries. By the way, all the mentioned participating countries are represented on the cover of this book.

⁴ The history, methodology and principles of the International Social Survey Programme are considered in detail in the Ukrainian version of Editors' Introduction, since the Ukrainian scientific community knows little about this project.

⁵ See the description of the project' characteristics and the analysis of its main results with the corresponding one-dimensional distribution tables: Parashchevin, M. (2009). *Relihia ta relihiinist' v Ukraini*. Kyiv: Instytut polityky, Instytut sotsiologhii NAN Ukrainy. The data of this module were widely requested by the domestic researchers in religion, such as: Bohdanova, O. (2009). Naskil'ky relihiinym ye ukrains'ke suspil'stvo? Porivnial'nyi analiz pokaznykiv relihiinosti za danymy Mizhnarodnoi prohramy sotsial'nykh opytuvan' (ISSP, 2008). *Naukovi zapysky NaUKMA. Seria "Sotsiologhichni nauky"*, 96, 67–73; Parashchevin, M. (2017). *Relihia v Ukraini: traiektoria instytutstviinykh zmin*. Kyiv: Instytut polityky, Instytut sotsiologhii NAN Ukrainy.

attention was paid to the translation of the English-language questionnaire into Ukrainian and Russian.

Taking into account the number of publications and the frequency of surveys, the *Social Inequality* module is of great interest for the researchers from all the countries, which already had five waves — in 1987, 1992, 1999, 2009 and 2019. The Ukrainian researchers first tested a heuristic potential of this module in 2009. The results of the survey into the peculiarities of the Ukrainians' perception of the social inequality in a wide comparative perspective were represented in a large number of publications⁶. They prove the noticeable differences in social attitudes among the citizens of post-Socialist countries (Ukraine, Russia and Eastern/Central Europe) and of the developed Western ones (especially depending on the type of welfare state).

Ukrainian scientists were interested to carry out the next survey based on the given module to provide comparison in dynamics in 2019. However, the attempt to renew a full membership in ISSP was not possible because of the lack of funding and guarantees of regular participation. Nevertheless, participation in this module's wave became possible with the permission of the ISSP senior officers. A survey was conducted in autumn 2019 by the KIIS research centre by order of the Department of Sociology of the National University of "Kyiv-Mohyla Academy" and with the expert support of the Social Structures Department of the Institute of Sociology, NAS of Ukraine. 2 001 persons were interviewed.

The multi-stage stratified sample was random on each stage, the standard error of the sample with a probability of 0.95 and without design effect did not exceed 2.2%. The sample was representative of the adult population of Ukraine. However, its peculiarity, compared to 2009, is the absence of the respondents from Crimea and the Russian-occupied territories of Donetsk and Luhansk regions. That is why

⁶ See the description of the project and the one-dimensional distribution tables in: Babenko, S. (2009). *Sotsial'na nerivnist' v otsinkakh naseleння Ukrayiny*. Kyiv: Instytut sotsiologii NAN Ukrainy. See different comparative analyses according to the ISSP-2009 data in: Ivashchenko, O. (2010). Pro anatomiu ekonomichnoi nerivnosti v suchasnyy Ukraini: sotsiologichni doslidy. *Sotsiologia: teoria, metody, marketynh*, 4, 29–55; Malysh, L. (2011). Spil'ne ta vidminne u spryiniatti sotsial'noi nerivnosti naseleнням riznykh krain. *Sotsiologia: teoria, metody, marketynh*, 4, 97–120; Oksamytna, S. (2011). *Mizhheneratsiina klasova i osvitalia mobil'nist'*. Kyiv: NaUKMA, Ahrar Media Hrup; Simonchuk, E. (2018). *Sotsial'ni klasy v suchasnykh suspil'stvakh: evrystychnyi potentsial klasovoho analizu*. Kyiv: Instytut sotsiologii NAN Ukrainy.

for a correct comparison in time, data about Crimea were excluded from the sample of 2009. At the same time, given the impossibility of identifying the subsamples of territories controlled and not controlled by Ukraine, data on Donetsk and Luhansk regions in general were left in this sample. It should be also added that the analyzed data were weighted by gender and age.

As the 2019 module's data of other participating countries will be in common access only in 2021, the analysis of different indicators of the perception of social inequality set forth in this book are restricted to the local perspective (Ukraine) and are focused mainly on dynamics of attitudes (2009–2019) to the wage fairness, redistribution policies, social imagery and identities, factors of the life success, social conflicts, trade union membership etc. The main issue: what had been happening to the stratified social order in Ukraine in the last decade — this historically unchangeable principle of the common life of the people of any country — and the citizens' attitude to it?

It should also be to the point to outline in the introduction the socio-political, economic, cultural context of the life of the Ukraine and the world both in the 10-year period between the two waves of the module, as well as at the moment of carrying out the survey. Such a description of the events and processes will help us explain specific trends in the perception of different dimensions of social equality by Ukrainians. So, during 2009–2019 the world economy was gradually and quite successfully overcoming the macroeconomic crisis of 2008, solving the problems of the new migration and labour flows, the spread of flexible employment, informal labour relations, digitalization of different fields of life etc.

Ukraine, being influenced by all the trends mentioned above, was also permanently in the post-Maidan situation of the economic and political crisis: by the moment of the 2009 survey, four years after the Orange Revolution, and in 2019, five years after Euromaidan and the beginning of the war with the Russian aggressor⁷. Moreover, important political events took place in Ukraine six months before the 2019 survey: after the presidential and parliamentary elections, the authority passed (in an institutional and peaceful way, which is important to note) to Volodymyr Zelensky and his party *Sluha Narodu* (Servant of the

⁷ A detailed analysis of economic, political and social situation in Ukraine compared to other countries is provided by: Veira-Ramos, A., Liubyva, T., & Golovakha, E. (Eds.). (2020). *Ukraine in transformation: from Soviet republic to European society*. Palgrave Macmillan.

People), which had the support of 70% of the population at the moment of the research. Attention should also be paid to the fact that the empirical stage of the *Social Inequality* module (namely the survey, data processing and technical report) was conducted in autumn 2019. But the data analysis, writing of the texts, and the preparation of the monograph took place in spring–summer 2020, when Ukraine and the world were on lockdown because of the COVID-19 pandemic. That is, the data of the module in its purest form reflect a situation of the perception of inequality before the social, political, economic and cultural stress-test caused by the epidemiological crisis.

Our monograph is being published in a series *Great Social Transformations*, which was founded by Yevgenii Golovakha (Institute of Sociology, NAS of Ukraine) and the colleagues from V. N. Karazin Kharkiv National University in 2006. Within the given series, the editions of the leading Western sociologists, as well as the results of the comparative analysis based on the data of the international projects and European Social Survey⁸, are represented. We hope that the materials of our researches according to the data of the *International Social Survey Programme*, will worthily continue the tradition of covering the great social transformations that are permanently ongoing in Ukraine and the world, in particular, how they are seen by the citizens.

This collective monograph is a result of the scientific collaboration of the researchers from different sociological institutions — the Institute of Sociology of NAS of Ukraine, the National University of “Kyiv-Mohyla Academy” and the Ivan Franko National University of Lviv. (One may look for information about the authors of the book in the section *About the Authors*).

A monograph consists of five chapters. The first one, the authors of which are *Natalia Kovalisko* and *Serhii Makeiev*, is dedicated to the

⁸ See, in particular: Lein, D. (2006). *Pod'yem i upadok gosudarstvennogo sotsializma. Industrial'noie obshchestvo i sotsialisticheskoe gosudarstvo*. Kiev: Institut sotsiologii NAN Ukrainy, Khar'kovskii gosudarstvennyi universitet im. V. N. Karazina; Golovakha, Ye., & Makeiev, S. (Red.). (2007). *Ukrainskoe obshchestvo v yevropeiskom prostranstve*. Kiev: Institut sotsiologii NAN Ukrainy; Golovakha, Ye., & Drobizheva, L. (Red.). (2007). *Natsional'no-grazhdanskii identichnosti i tolerantnost'. Opyt Rossii i Ukrainy v period transformatsii*. Kiev: Institut sotsiologii NAN Ukrainy; Selen'i, I., Eyal, G., & Tounslie, E. (2008). *Postroenie kapitalizma bez kapitalistov. Obrazovanie klassov i bor'ba elit v postkommunisticheskoi Tsentral'noi Yevrope*. Kiev: Institut sotsiologii NANU, Khar'kovskii natsional'nyi universitet im. V. N. Karazina.

general aspects of the consideration and interpretation of social inequality. It is stated that in the global narrative about inequality a comparative trend dominates, which enables to detect and describe the similarities and differences in the tendencies of the inequality reconstruction more or less fairly, while the local narratives are affected by the noticeable restrictions of the possibility to formulate the relevant statements about “the objective situation of social differentiation in Ukraine”, with the national specificity taken into consideration. The differences in the possibilities to detect global tendencies in stratification within the economics and the sociology of inequality based on purely empirical information are also viewed. The great amount of the statistical data and their correct analysis based on acceptable simplifications enable economists to meticulously protocol a rise in the income and wealth between the minority and majority in all the countries of the world today. At the same time, the sociologists, on the basis of the quantitative research, focus attention mainly on the multiple forms of inequality, which are determined by the great complexity of contemporary society and do not always serve as arguments to confirm global trends of a particular modality. Moreover, the reasonability of more attention, than in the available special literature, to the peculiarities of perception of inequality by the different categories of the population, namely the communities of individuals in different financial-material, labour and life situations, is explained. Hereby, it is the necessity for a research practice to focus on what the people think about inequality, how they explain and respond to it — affectively or/and by action. The very perception of the strategic orders is in fact the objective reality that is subject to theoretical and empirical interpretation for a thorough social scientist.

Elena Simonchuk, the author of the second chapter, analyses the dynamics of the Ukrainians' attitudes to the social structure and their place in it. The two components of the subjective picture of the social world are highlighted — the individuals' social structure imagery and their social identities. The first is divided into two subtypes — attitudes to the “architecture” of a society (particular elements and forms of their location) and attitudes to the quality characteristics of this social-structural construction (the degree of inequality in the distribution of life benefits; the presence of conflicts or consensus); the latter are outlined in detail in Chapter 3. Among the social identities, two subtypes are also distinguished — class identities (in the case of a person determining of his/her place in the space of social class categories) and status identities (in

the case of the self-location on a graduated scale of social status). Certain characteristics of these components are distinguished — in particular, the heterogeneity, determination by a number of criteria and instability due to institutional and biographical changes.

As for the class identities, it is shown that a majority of Ukrainians, as ten years ago, continue to view themselves in terms of class. The change of the dominant class self-identities keeps happening — from categories typical of the Soviet period to pro-Western subjective stratification, centred around the middle class. Within the period of 2009–2019, the part of the respondents identifying themselves with this category has increased from 51% to 59%, and the part of those who identified themselves with a working-class category has decreased from 40% to 31%. A connection between the objective and subjective classes remains rather evident: more than three quarters of the middle-class representatives and about two-thirds of the working class identify themselves with those categories. This proves a rather adequate understanding of their class position by the majority of citizens and the relevance of the notion of social class for the analysis of the Ukrainian society.

The dynamics of the three kinds of status identities is outlined — the current one (at the time of the survey), the retrospective (of the parents' family status) and the perspective (of the own status in 10 years' time). They were measured through the respondent's self-determination about the appropriate status on an imaginary 10-step social ladder. The noticeable changes for the better in the current status self-evaluation are stated, which is visualized in the change of their distribution diagram from pyramidal form (where the lower-middle and the lowest positions are the basic ones) to the close to rhombus one (where a majority is concentrated on the middle levels). The retrospective self-evaluations still demonstrate negative situation: the social statuses of parents' families are generally lower than the current ones. At the same time, the Ukrainians' perspective self-evaluations are rather optimistic: a majority of them have a hope in the next decade to increase their own status in a social hierarchy significantly. A connection between the class position and the status self-evaluation of three kinds remains quite significant: the higher the class position a person has, the higher he/she evaluates his/her social status.

It is stated that in Ukrainians' attitudes to the social structure of society, its "real" model (at the time of the survey) and "desirable" model (what Ukraine should be like according to the respondents) are opposite, but in the last decade, significant dynamics is being noticed. If in 2009 the

Ukrainian society was perceived as a very polarized and the desirable society — as the egalitarian one, then in 2019 the real social model is still characterized as highly hierarchical, however, the amount of the respondents viewing it as more “normal” (with a large number of the people in the middle-status positions) is increasing. The attitudes to a desirable social structure have also changed — the number of supporters of the egalitarian structure, the least realistic for Ukraine in the near future, has decreased. Class differences in the respective attitudes are weakly significant.

In the third chapter, *Elena Simonchuk* views dynamics of perception of a number of social inequality indicators by Ukrainians and the representatives of different classes in particular, namely a general level of income inequality in the country, the wage fairness, the redistribution policies, the factors of achieving life success, the social conflicts of different types and trade union membership. These attitudes add quality characteristics to the ideas of people about the social structure of the Ukrainian society (reviewed in subsection 2.3). Their opinions about Ukraine as a highly hierarchical society are supplemented with specific estimates of the existence of deep income inequality, unfair salary, extremely high support of income redistribution policy, etc. Over the last decade, no positive dynamics in the Ukrainians' perception of various indicators of inequality has been registered.

The main conclusion about the influence of the individuals' class positions (defined according to the John Goldthorpe' class scheme and the respondents' self-evaluations) on the considered elements of the social inequality perceptions is that social class matters. It significantly influences the Ukrainians' emotional reaction to inequality, the opinions about their wage fairness, the evaluation of the real and fair earnings of people in different occupations, the approval of the redistribution principle, thoughts about an increase of the tax burden on the rich, about the life success factors and the level for trade union membership. Namely, the lower the class position is, the more is the angry about differences in wealth between the rich and the poor, the higher is the support of redistribution policies, the sharper is the perception of the social conflicts, etc. It is stated that objective class and subjective class have a similar impact, which is a rather predictable point of view with their strong relationship proven earlier taken into consideration.

The author of the fourth chapter — *Lina Malysh* — presents the findings of the comparative study of stratification by Ukrainians' per-

ception of social inequality. The chapter also outlines the main methods of creating inequality indexes and stratification typologies based on them. The algorithm of the multidimensional classification based on the “Social Inequality” module’s data is provided. Changes in the list of models of stratification perception and their characteristics are described. The models “Active search for resources” and “Disoriented in the search for resources” were reproduced in both waves of the project, while the models “Conformists, who don’t need resources” and “Expectations of resources from outside”, noted in 2009, were replaced by the models “Deprivation without search for resources” and “Non-meritocratic distribution of resources” in 2019. The first one presents the feeling of lack of opportunities to influence the distribution of scarce resources, and the second one represents attempts to acquire them through corrupt practices.

In the fifth chapter, *Lina Malysh* sets out the methodological imperatives of the intersectional approach to social inequality measuring and demonstrates how it can be employed in stratification typology development. Based on the example of the movement of individuals in the social space, the author discusses the application of intersectionality to the study of the interrelationships between the availability of life opportunities and their perception. The research has ascertained significant associations between indicators of placement in the space of inequalities, and their number for men exceeded those for women. At the same time, the number of the related variable pairs has decreased in both subsamples over ten years. The way of combining dimensions of the variables has been modified too between the waves of the project. In 2009 the categories were homogeneous by the type of movement, but in 2019 they became heterogeneous and, in addition, some forms of movement separated from others.

The appendix contains the tables with which the readers can familiarize themselves with full formulation of questions from the basic questionnaire of the *Social Inequality* module, and also with a one-dimension division of all the variables in the two waves of the survey — of 2009 and 2019.

*Elena Simonchuk,
Svitlana Oksamytna*

Наталія Коваліско
Сергій Макеєв

Мінливі проекції нерівності: глобальна, локальна, економічна, соціологічна

- 1.1 Глобальний і локальний діалект наративу про нерівність
 - 1.2 Економіка і соціологія нерівності: емпіричні свідчення глобальних тенденцій
 - 1.3 Значущість і неоднорідність сприйняття стратифікації
- Джерела

1.1. Глобальний і локальний діалект наративу про нерівність¹

Дискусії та розповіді про нерівність ніколи не залишали обрив соціологічної уяви. З часом певні констатації й судження перетворилися на трюїзми, які наявні у звичайних підручниках, відтворюються в засобах масової інформації й розмовах пересічних громадян. Та все одно вони незмінно повертаються в академічні публікації й загалом зводяться до наступних тверджень.

Соціумові загалом і всім його структурним одиницям незмінно властива стратифікація: класи, гендер, проста чи складна сім'я, плем'я, етнос, неоднорідна в географічних координатах нація, поселення, групи й категорії населення, організації, інститути, держави, союзи держав. Усі ці одиниці можуть бути схарактеризовані через ієрархічні поділи: вище — нижче, багатше — бідніше, сильніше — слабше, наділені правами — безправні, панівні — підпорядковувані, включені — виключені. Вибір дихотомій чи дрібніших ієрархічних ознак великий і не вичерпується переліченими. Бути не просто різними, а нерівними — такою є доля кожного з нас окремо, спільнот, до яких ми належимо, і тих, до яких себе зараховуємо. Незалежно від мінливості кількісного виявлення феномену нерівності в соціології його взято за екзистенційну константу, непозбутню безумовність.

Та попри все інтерес дослідників до нерівності мінливий і спорадичний. В обрії їхньої уяви тематика й проблематика нерівності періодично актуалізується, зазвичай збігаючись у часі із соціально-економічними та іншими кризами й різного ґатунку надзвичайними обставинами. Радикальне збурення звичного перебігу та порядку речей є — звісно, почасти — наслідком змін у стані нерівності в конкретних спільнотах, обтяжених, як зазвичай, невід-

¹ На основі статті: Макеєв, С., & Коваліско, Н. (2017). Глобальний і локальний діалект наративу про нерівність. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, сс. 22–36.

воротними соціальними негараздами. Саме так і відбулося в перші два десятиліття поточного століття, коли соціологи на світових, європейських і вітчизняних форумах обговорювали проблеми нестабільності, криз, нерівності та їхні соціальні наслідки.

Очевидна пульсація значущості стратифікаційної проблематики є похідною від мінливої інтенсивності, швидкості та ускладнених механізмів реплікації асиметрій у доступі індивідів і їхніх спільнот до життєво важливих благ і можливостей. Вирішальним чинником виступає погано передбачувана модифікація режимів взаємодії глобальних, локальних, інституціональних, інноваційних чинників, обставин, умов. Нові — разом з перманентно й емерджентно модифіковуваними колишніми — стани ієрархічних порядків потребують від дослідників природи соціальності релевантно порушених питань і нетривіальних відповідей. Утім, запитання та відповіді неочевидні, спокуси шаблонності й пастки вихолощених ординарностей численні, а підступи до непідробності й істинності лише невиразно розмічені. У такій ситуації тралення нових смислів виявляється лише обіцянкою, але не гарантією науки, започаткуванням перевірки компетентності дослідника.

Усе стає ще заплутанішим, якщо не виносити за дужки, не абстрагуватися від вигадливої та карколомної гри, взаємних переливів нерівностей і відмінностей. Між суб'єктами нерівностей існує, як відомо, безліч відмінностей. Але в більшості випадків неясно, які з них, за яких умов і в який спосіб набувають статусу нерівностей. Безумовно, певні ознаки чи якості, раніше невідчутні або несуттєві, іноді перетворюються на щось значуще. На тривожні та, навіть, неприйнятні нерівності у нових конфігураціях із небаченими раніше напруженнями всередині. Цілком імовірно, що можливий також і зворотний рух — від нерівностей до відмінностей, процес водноманітнення. Обопільний метаморфоз, якщо він загалом має місце, практично ще не досліджений. Так, принаймні, видається нам сьогодні.

Ясна річ, науковий пошук обов'язково вдається до спрощень та ідеалізацій. Власне, більшість критичних зауважень на оприлюднювані дослідниками результати спрямовані саме на це. Подані далі констатації мають своїм джерелом таке спрощення: соціологічний наратив про нерівність чітко розпався на два діалекти — глобальний і локальний. Кожен з них увиразнився своїми особливостями, можливостями й обмеженнями. Не втративши,

однак, взаємної співвіднесеності завдяки концептуальному словнику, методам збирання й опрацювання емпіричної інформації, притаманним такій субдисципліні, як соціологія стратифікації та мобільності. Вибору практично немає: ті, хто практикує цю субдисципліну, а також її адепти, змушені розмовляти «суржиком». Тобто сумішшю двох діалектів, у якій універсальні образи та концепти, неоднозначно контактуючи з локальними реаліями, сприяють формулюванню більш-менш релевантних, місцевої значущості визначень станів і ситуацій (Макеєв & Оксамитная, 2016).

Глобальний діалект наративу про нерівність: компаративний тренд

У тому, що фахівці соціально-гуманітарних наук зазвичай іменують «суспільством», з певного часу заведено аналітично виокремлювати дві сфери/простори. Одна — предметно-речова, інституціонально-організаційна, із face-to-face і віддаленими взаємодіями та комунікаціями. Друга — віртуальна, мережева, невидима, але не менш реальна, доступна після ввімкнення комп'ютера. Фактично — новий простір присутності, автономії та агентності. За останні два десятиліття подвоювати реальність стало звичним явищем, проте їхнє окреме і спільне побутування не втратило загадковості. У «другій реальності» (інформаційній сфері) спілкуються, розважаються або, скажімо, повідомляють про своє існування, цілком за Ірвіном Гофманом, презентують себе іншим. Емоційно реагують на події, товаришують, сваряться, виказуючи преференції та схильності. Залишають індивідуалізовані цифрові сліди й дозволяють зацікавленим рекламодавцям і політичним консультантам створювати архіви персональних даних і профілів. Люди наявні і там, в інформаційному вимірі/сфері, і «тут» — у просторі, заповненому інститутами, організаціями, речами, запахами, ризиками завдати фізичної шкоди тілу; онлайн та офлайн в індивідуалізованих пропорціях.

Там, у «другій реальності», архіви знань і новин, там заробляють і шукають роботу, розраховуються, купують, там є свої гроші (криптовалюти), а наші «живі» гроші почасти перемістилися туди ж, залишивши нам поруку у вигляді платіжних карток. Через Інтернет долучають до просвіти і вводять в оману, мобілізують до дії на засадах солідарності чи непримиренного розбрату. У ме-

режах складаються й розпадаються взаємодії, спільноти, спонтанно формуються ієрархічні порядки на різноманітних засадах. Вимогливе й критичне спостереження за тим, що відбувається і з якими наслідками, вимагає створення специфічних концептів і програмних методів збирання, аналізу та презентації даних (Дудина, 2016; Печенкин & Зайонц, 2011; Рыков & Нагорный, 2017; Скокова, 2017; Шабашев & Щербакова, 2016; Kairam et al., 2012; Dunbar et al., 2015). Утім, в онлайн-дослідженнях проблем поки більше, ніж отриманих достовірних результатів (Девятко, 2012; Корытникова, 2015), хоча ситуація динамічна й прогрес у методиках відбувається досить швидко.

Сполучність обох сфер, рухлива мутація чи еволюція балансів/дисбалансів їхніх взаємодій і взаємопроникнення однозначно увиразнилася: дія (агентність) у «віртуальному» має іноді миттєві ефекти в «реальному» світі. Традиційні та новітні медіа про збої в платіжних системах, виробничих циклах, схемах управління транспортним рухом нині повідомляють не менш часто, аніж про природні катаклізми. Інакше кажучи, існують можливості, ресурси й засоби завдавати світові повсякденного життя цілеспрямовану шкоду окремими хакерами, їхніми угрупованнями, або ж «кібервійськами» спеціальних інституцій при розвідувальних органах чи органах безпеки. З іншого боку, у віртуальному світі відбувається те саме, що і в реальному. В Інтернеті грабують, вчиняють злочини, за які судять і запроторюють за ґрати вже в реальному світі, у ньому влаштовують диверсії та ведуться війни. Загалом вигоди й переваги творчого потенціалу Всесвітнього павутиння суттєві, але супроводжуються — мабуть, у не менших масштабах — усілякими руйнівними ефектами. Політичний порядок денний окремих країн уже вживає заходів, що здатні ізолювати національний сегмент світової мережі, забезпечити його автономію, навіть суверенність.

Найімовірніше, прояви нерівності у двох вимірах «суспільства» нерівнозначні, їхній вплив на самопочуття індивідів має суттєво різнитися, адже матеріальні речі поки що, хотілося б думати, діють відчутніше. Однак усе нагальнішим стає бажання сформулювати коректне уявлення про те, якою мірою, наскільки явно і для кого саме нерівність присутня в Інтернеті. Схоже завдання хоча й потрапило в дослідницькі плани, але доречні, відповідні предметові спостережень методи та прийоми перебувають, вочевидь, на

підготовчому етапі конструювання. Мабуть, лише теми цифрового розриву (digital divide), онлайн-спільнот і соціального капіталу мають наразі міцну тривалу історію розгляду й аналізу (Рыков & Нагорный, 2017, сс. 372–377). Можливо, ілюзії рівності чи сподівання на неї у віртуальній реальності все ще досить поширені й переконливі. Відповідну гіпотезу можна було б, здається, перевірити співвідношенням практик включення/приєднання до груп, спільнот, обговорень та практик виключення/блокування.

Упевнено можна говорити про два феномени: про «занесення» реальних нерівностей в Інтернет, коли освіченіші перебувають у мережі частіше й довше, а також про існування там нестабільних ієрархій популярності або авторитету, що фіксуються різноманітними лічильниками відвідувань, запитів, згадувань. Менш упевнено — про формування деякого різновиду «громадянства» із якимись внутрішніми диференціаціями, з елементами космополітичної утопії про існування без «батьківщини». Тут важливішим стає прихильність до бренду, свідомий вибір якоїсь колективності із символічними чи іншого штибу кордонами спільного існування (співприсутності), що імітує й нагадує «державу».

Якщо спробувати уявити герольдів глобальних трендів, то відразу згадуються цифрові технології та соціальні медіа. Між іншим, саме у ХХ столітті, на очах нинішніх поколінь, безумовно глобальним став капіталізм. Люк Болтанскі та Ев К'япело, описуючи «новий дух капіталізму», стверджують, що нині капіталізм почувається набагато краще, ніж те, що називається «суспільством». Оскільки йому вдається процвітати, суспільство приречене деградувати. Думки стосовно того, так це чи ні, настільки радикально різняться, що Томас Пікетті (Piketti, 2014, р. 3) вважає такі суперечки діалогом глухих. Водночас одна констатація не підлягає ревізії: капіталізм залишається домінантним продуцентом нерівності. Від нього ж головний чинник нерівності — нерівність за доходом і за майном, із яким чи то каузальними, чи то кореляційними відношеннями пов'язані життєво важливі сфери повсякденного життя, ієрархічно вибудовується комплекс соціальних взаємодій. До того ж, стратифікація заробітних плат різних категорій і професій зайнятих — доволі простий кількісний показник, який зручно використовувати як незалежну змінну в соціально-економічних і політологічних дослідженнях.

У кількох публікаціях останнього часу основні тренди розширеного відтворення нерівності та її соціальних ефектів розглядаються найґрунтовніше (Wilkinson & Pickett, 2010; Piketti, 2014; Пикетти, 2015; Стиглиц, 2015, 2016). Деякі припущення й твердження видаються особливо важливими (утім, далі їх перераховано не за значущістю). По-перше, нерівність у доходах і споживанні може бути і є насправді дуже великою як у багатих країнах (наприклад, США), так і в бідних. І навпаки, рівність може бути цілком відчутною як у багатих країнах, так і в бідних. По-друге, в розширеному або звуженому відтворенні нерівності беруть участь економіка та держава (два головні інститути), тож економічна нерівність незмінно сусідить чи опосередковується політичною нерівністю (Стиглиц, 2015, с. 17; Piketti, 2014, pp. 471–493). Звідси випливає, що варто остаточно попрощатися з тією ілюзією, що ринок і зростання виробництва самі собою відрегулюють різючі дисбаланси в добробуті між 1% і 99% населення — великий розрив. Такою є констатація, винесена у назву книжки Джозефа Стигліца (Стиглиц, 2016).

По-третє, еволюція капіталізму ґрунтовно документована економічною статистикою, а дослідники визнають її достовірною, коли будують графіки й динамічні ряди. Як це зроблено в доповіді Національного бюро економічних досліджень (NBER) на підставі даних The World Wealth and Income Database (WID.world), там само викладено стисло історію створення бази даних (Alvaredo et al., 2017a). По-четверте, у глобальному наративі про нерівність щодо часопростору спільного життя країн і народів переважає компаративний тренд. У часі відстежуються різноманітні стани капіталізму (Piketti, 2014), а також порівнюються різні країни за нерівністю доходу. Водночас визнається, що динаміка нерівності залежить від специфіки соціальної політики та своєрідності інститутів різних суспільств у національних кордонах.

По-п'яте, якість життя народів і країн залежить від стану нерівності: що вона більша, то гострішими стають проблеми, безпосередньо пов'язані з рівнем добробуту й комфорту. Звісно, наявний у публікаціях список проблем відкритий. Він не претендує на універсальність, але придатний для порівняння різних країн. У праці Річарда Вілкінсона й Кейт Пикет (Wilkinson & Pickett, 2010) їх дев'ять: рівень довіри, психічні розлади (тривога, стреси, наркоманія та алкоголізм), очікувана тривалість життя й смертність немовлят, зайва

вага (ожиріння), успішність дітей у школі, материнство неповнолітніх, убивства, частка ув'язнених, соціальна мобільність (р. 19).

По-шосте, нерівність, а не бідність, у розвинених країнах визнають серйозною соціальною вадою, тим, що стає модусом нашого духу, зводиться на рівень духу незалежно від актуального соціального стану. Це прочитується в назві книжки згаданих авторів — «Spirit level»: нерівність різноманітними шляхами проникає під шкіру, формуючи певні емоційні стани (сором, заздрість, сум'яття) (Wilkinson & Pickett, 2010, pp. 31–72). По-сьоме, скорочення наявної нерівності тут і тепер виявляється внеском у майбутнє, у ліпшу якість життя наступних поколінь, в оздоровлення індивідуального й спільного життя в межах національних держав.

С'юзан Гелфорд і Майк Севідж (Halford & Savage, 2017) певні, що зазначені праці дали приклад нового стану дослідницьких практик, що його доречно називати «симфонічною соціальною наукою». Відмітними рисами такої науки є використання великих колекцій різнорідної, зібраної з різних джерел інформації та візуалізація — наочна аргументація не таблицями, а графіками й картинками — кореляцій між доходом і численними соціальними проблемами, що їх виявляють різними методами. Так із тем і варіацій утворюються симфонічні й панорамні твори, що бентежать уяву й глибоко вражають. Доба Big Data, що вже настала, і де, мовби, «цифри говорять самі за себе», потребує саме такої науки. Отже, майбутнє соціології зумовлене мірою залучення у процеси агрегації та класифікації великих масивів даних. Позицію авторів можна інтерпретувати ще й так: саме «симфонічна наука» й Big Data здатні сполучити, органічно співвіднести глобальне і локальне.

У глобальному наративі про нерівність, безсумнівно, панують економісти, між іншим, Вілкінсон і Пікет за фахом епідеміологи (звідси підвищений інтерес до проблем здоров'я). Було продано 150 тисяч примірників їхньої монографії «Spirit Level», що вийшла друком трьома виданнями з 2009 до 2011 року. На неї надійшло безліч відгуків і критичних зауважень, про які найпростіше дізнатися в англійському сегменті Вікіпедії. Натомість соціологи усвідомлюють, що їхні публікації не справляли і не справляють подібного суспільного резонансу. Компаративні пошуки в дисципліні ґрунтуються на вибіркових кількісних опитуваннях, яким, схоже, довіряють менше, ніж даним статистики, тож, напевно, тому їх так насторожено сприймають і журналісти, і політики.

Проте в соціології звучить глобальний діалект наративу про нерівність. XVIII конгрес Міжнародної соціологічної асоціації (ISA) 2014 року мав за тему «Стикаючись із нерівним світом: виклики глобальній соціології» і відзначив видатні досягнення Іммануїл Валерстайна у вивченні глобалізованих нерівностей. За підсумками конгресу в статті в «Социологических исследованиях» Сергій Кравченко (2015) вирізняє 15 «нових реалій глобальних нерівностей». Ішлося як про «нові нерівності», такі як ризики, вразливість, відсутність безпеки, так і про «нові реалії» уже відомих — вони ніби набули нової свіжості та глибини, ускладнилися й стали більш серйозними. Інтервенції тих і тих у життя людей і країн, що погіршують якість цього життя, стало важче переносити. А Горан Терборн (Therborn, 2013) у назві презентованої на конгресі книжки був ще жорсткішим. Як і личить істинному марксистові, він категоричний: нерівність не просто заважає нам жити — утворюване нерівностями поле нас убиває, це стосується впливу на здоров'я і тривалість життя.

Утім, методики спостереження за станом і динамікою нерівностей залишаються традиційними. Джон Голдторп (Goldthorpe, 2010) у відгуку на працю Вілкінсона й Пікет указував на те, що з соціологічного погляду не дохід, а клас є незалежною змінною, доречною в аналізі нерівності в доступі й володінні соціально та індивідуально значущими благами. Але це, знову ж таки, не заважає використовувати в публікаціях показник доходу або коефіцієнт Джині, так само як і менш популярні підстави репрезентації нерівності у вигляді соціально-економічного індексу (SEI) та шкали престижу Дональда Треймана. Саме класові схеми використовують в Європейському соціальному дослідженні (ESS), що проводиться від 2001 року кожні два роки й у п'яти хвилях якого брала участь Україна. Особливості побудови там класових схем і перекодування одних в інші докладно розглянуто у вітчизняних публікаціях Олени Симончук (2007, 2018), а також у монографії про класовий аналіз у соціології.

Джон Голдторп, Ерик Олін Райт і Госта Еспін-Андерсен — провідні дизайнери класових схем, фахівці із самоідентифікації та зовнішньої ідентифікації — явно чи за замовчуванням виходять із того самого засновку про капіталізм як головного розробника стратифікаційних порядків, із чого випливає, що вирішальним в аналізі нерівності виявляється становище індивіда на ринку/

ринках зайнятості. Тобто емпірично зорієнтований соціолог, який приймає цей засновок, свідомо, як вони вважають, абстрагується від визнання ролі у відтворенні значущих відмінностей соціального походження або того, що називають культурним і соціальним капіталом. Багато соціологів опираються такому обмеженню, і їх так багато, що їхні праці варті окремого розгляду. Згадаймо спершу працю Сильвії Волбі (Walby, 2009), що аргументує необхідність у контексті глобалізації розглядати нерівність у вигляді кінцевого продукту різноманітних чинників — як множинну, взаємозалежну (intersectionality) нерівність. Залишається, щоправда, неясним, як таку складну нерівність вивчати емпірично, наявними в нашому розпорядженні методами та методиками.

Не так давно в Англії, країні із традиційно постійною увагою до проблем соціального розшарування, інтернаціональний колектив соціологів запропонував варіант операціоналізації теорії капіталів. На його основі аргументовано методичні передумови репрезентативного кількісного обстеження, що дає змогу фіксувати і подавати обґрунтовану соціально-класову карту в межах національної держави. На розміщену в мережі анкету пропонувалося відповідати усім зацікавленим. Пізніше, для корекції отриманого масиву, було проведено репрезентативне опитування. На початку 2013 року в часописі «Sociology» дев'ять авторів — що дуже незвичайно для соціологічних статей — опублікували перші результати опрацювання даних у статті «Нова модель соціальних класів? Результати експериментального дослідження класу у Великій Британії на замовлення BBC» (Savage et al., 2013). Знак питання після першого речення в назві статті — це і знак застереження, і референт сумнівів та очікувань авторів: чи є модель воістину новою і як її сприйматимуть наукові спільноти, що здійснюють аналіз соціальних структур і стратифікації, — визнаватимуть чи ж модель так і залишиться «локальним» експериментом?

Однак прийняття нового в науці — процес непростий і тривалий, і суспільні науки тут не виняток. Утім, ліміт на новації в дослідженні розшарування не вичерпаний, у порівняльних дослідженнях, як і раніше, застосовуватиметься класова схема в її різноманітних модифікаціях. На початку жовтня 2017 року на сайті бібліографії ESS (www.europeansocialsurvey.org/bibliography/) було чимало книжок і статей у часописах і збірниках, у яких зіставляються дані європейських країн. Серед них знайшлося 246,

відібраних пошуковою системою сайту після введення слова «inequality». Сюжети обмежені тематичними змінними блоками, що репрезентують головні соціальні проблеми сучасної Європи: перспективи демократії, права і свободи, цінності, добробут, політична участь, довіра, робота, здоров'я, щастя, тривога, стреси. У загальній бібліографії перераховано 10 українських публікацій, але відсутня колективна монографія 2007 року (Головаха & Макеєв, 2007), підготовлена співробітниками Інституту соціології НАН України і факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Класова схема використовується й у щорічній Програмі міжнародного соціального дослідження (ISSP). Модуль «Соціальна нерівність» був присутній в опитуваннях 1987, 1992, 1999 і 2009 років, до того ж щороку модуль частково оновлювали. У ньому містяться запитання про установки щодо нерівності, оцінки справедливості оплати праці, легітимності нерівності, значення сім'ї у службовій кар'єрі й досягненні життєвого успіху, конфліктності в суспільстві. Групою міжнародних авторів підготовлена й видана книжка про те, як громадяни бачать і оцінюють нерівність у різних країнах: соціальну мобільність, сприйняття механізмів генерації нерівності, ставлення до безробіття й розподілу доходів (Edlund et al., 2017). 2009 року, як уже зазначалося в передмові до цієї книжки, Україна брала участь в опитуванні, дані якого опубліковано (Бабенко, 2009; Малиш, 2011; Макеєв & Малиш, 2012). У глобальній перспективі з'ясувалося, що українці вважають нерівність у країні набагато глибшою, ніж населення переважної більшості країн, які беруть участь у проєкті ISSP. У наступних частинах детально розглядатиметься динаміка оцінок нерівності на даних порівняння 2009 та 2019 років стосовно лише ситуації в Україні.

Обидва проєкти — ESS і ISSP — спрямовані на встановлення та опис суб'єктивної реальності нерівності. Очевидно, що сприйняття розшарування в суспільстві здатне помітно відрізнитися від того, що можна іменувати «реальним розшаруванням». Щодо останнього практично нічого не зрозуміло: в соціології відсутні засоби його фіксації, тож до неї марно звертатися зі схожими запитаннями. Замість цього фахівці цієї дисципліни в названих проєктах виходять із того, що уявлення про нерівність, незалежно від того, наскільки воно «точне» стосовно «реальності», спонукає до реакції.

Інакше кажучи, сформовані та висловлювані респондентами думки й уявлення вражають, засмучують, дратують, волають до колективної або індивідуальної дії так само наполегливо, які нібито «слухні й правильні», неначе такі в принципі можливі. Саме тут починає діяти локальний діалект нарративу про нерівність.

Локальний діалект нарративу про нерівність: завіса непрозорості

В Україні ситуація з соціальною нерівністю прихована за завісою непрозорості. Якщо мати на увазі статистичні дані про доходи та добробут, якими заведено оперувати в економічних дослідженнях, то неможливо сформулювати релевантні висловлення про так звану об'єктивну ситуацію соціального розшарування. Обґрунтування цього твердження почнемо з повідомлення, поширеного УНІАН 27 квітня 2017 року (мова оригіналу; цитуємо газету, що належить до «якісної» преси):

Індекс нерівності: Україна стала лідером среди стран с наименьшим разрывом между бедными и богатыми (инфографика). Впрочем, если не сосредоточиваться исключительно на финансовом неравенстве, а оценивать и уровень жизни, то результат будет отличаться.

Оценка неравенства далеко не однозначна, если не сосредотачиваться исключительно на финансовом неравенстве. Украина возглавила рейтинг стран, в которых фиксируется наименьший разрыв между бедными и богатыми гражданами. Такие результаты исследования «Индекса неравенства», сообщает The Guardian. В частности, исследование проходило в 140 странах мира и включало в себя два показателя степени расслоения общества — коэффициент Джини и коэффициент Пальма. Коэффициент Джини — наиболее используемый показатель неравенства, который учитывает распределение доходов страны, где 0 представляет собой полное равенство и 100 общее неравенство. Следовательно, используя последние данные Всемирного банка, исследователи определили, что Южная Африка, Намибия и Гаити являются одними из самых неравных стран с точки зрения распределения доходов. В то же время Украину, Словению и Норвегию

относят к наиболее равноправным нациям в мире. Как отмечает издание, коэффициент Пальма является альтернативой коэффициенту Джини, сосредоточивает внимание на растущей пропасти между богатыми и бедными в обществе. Согласно исследованиям, Украина снова в лидерах. Однако в издании отмечается, что оценка неравенства далеко не однозначна если не сосредоточиваться исключительно на финансовом неравенстве, а оценивать и уровень жизни, то результат будет отличаться. Например, по результатам Всемирного доклада о счастье 2017 (World Happiness Report 2017), основанном на показателях ВВП на душу населения, уровне социальной поддержки, ожидаемой продолжительности жизни, свободе граждан принимать жизненно важные решения, щедрости и отношению к коррупции, Украина занимает 132-е место из 155.

Парадокс у тому, що обидві альтернативні констатації — найбільш рівні vs найбільш нерівні — варто визнати достовірними. Перша відбиває актуальний стан вітчизняної статистики, що не містить звітів про доходи найвисокооплачуваніших категорій громадян. Вона навіть не лукавить, вона просто не знає. Аналогічна ситуація в Росії. У доповіді Національному бюро економічних досліджень (NBER) про нерівність у цій країні Томас Пікетті зі співавторами (Novokmet, Piketti, & Zucman, 2017a) нарікає на неповноту первинних даних і фінансову непрозорість. Тому графіки порівняння з іншими країнами будувати можна, однак доводиться визнавати вихідні дані незадовільними (р. 40). Тим часом у розвинених країнах відомості про оплату праці виконавчих директорів найбільших компаній і корпорацій у відкритому доступі, що дає змогу оцінювати розриви в добробуті між тими самими виконавчими директорами і вчителями, слюсарями, водіями трамваїв і професорами університетів, а також відстежувати динаміку таких розривів.

Крім того, значна частина української економіки, а отже, й доходів населення, перебуває «в тіні». Але якщо масштаби тіньової економіки піддаються оцінюванню якимись непрямими показниками, то про доходи цього сказати не можна. Опитувальними методами справи не допомогти: у проєкті ESS, наприклад, міститься запитання про заробітні плати, але респонденти в більшості країн

дружно на них не відповідають. У семи хвилях європейського дослідження в середньому про дохід повідомили 4% респондентів європейських країн. І дійсно, навіщо запитувати, адже за доходами стежать і податкові органи публікують відповідні дані. У проєкті ISSP заглядати в гаманець респондентів взагалі не заведено: їх просять лише оцінити, наскільки достатнім є отримуваний дохід для задоволення поточних проблем.

Однак у моніторингу Інституту соціології НАН України не відповідають на запитання про доходи тільки 5–10% громадян. Проте сума середнього повідомлюваного доходу із року в рік майже у два рази нижчий того, який потрібен громадянам для гідного, на їхній погляд, життя, а також нижчий офіційних заробітних плат. Імовірно, що респонденти насправді применшують доходи в ситуації опитування. А можливо, річ в іншому, адже категорії індивідів з високими доходами обмежено доступні, а їхня частка у вибірці завжди занижена, що відповідно впливає на середні й медіанні показники. Отже, оперувати даними про доходи з соціологічних обстежень треба обережно, беручи до уваги їхню сумнівну достовірність. З іншого боку, не можна заперечувати й те, що реальні виплати роботодавцями відрізняються від декларованих суб'єктами господарювання в податкові органи: заробітна плата «у конвертах» залишається поширеною практикою.

Якщо не надто перейматися розвідками щодо «тіньових» заробітків громадян, то найдокладніша оцінка економічної нерівності, вимірюваної доходами та витратами домогосподарств, міститься в колективній монографії за редакцією Елли Лібанової (2012). Навіть після доступного уточнення вихідних даних, яке зробили автори, середнє значення коефіцієнта Джині за сукупними витратами 2011 року становило 27,7 (витрати дещо перевищують доходи — тенденція, властива всьому періоду незалежності країни), що слід трактувати як помірну нерівність. До того ж коефіцієнт менший у сільській місцевості та однаковий для великих і малих міст (Лібанова, 2012, с. 238). Зрозуміло, що внаслідок подій 2013–2014 років і війни на Сході країни, а також відновлення економіки в останні роки, відповідні оцінки підлягають перегляду.

Друга констатація в повідомленні УНІАН — Україна належить до числа країн із найбільшою нерівністю — також справедлива. Адже тут дані про ВВП країни й доходи населення доповнені різноманітною інформацією, зокрема отриманою в опитуваннях.

Тотальна недовіра до органів влади (йдеться про період 2015–2017 років), високий рівень корупції, низька якість життя, обмеження прав і свобод, рівень смертності серед новонароджених, розповсюдженість певних хвороб, оцінки того, наскільки респонденти є щасливими в житті, — урахування названих показників призводить до такого значення сумарного індексу України, який розміщується в самому кінці ієрархічного списку.

Проте соціологічний локальний наратив про стратифікацію та міру стратифікованості суспільства потребує розвитку й концептуального збагачення. Тут можна спиратися на концептуальні напрацювання й досвід емпіричних пошуків, наявний у вітчизняній літературі (Коваліско, 2008; Макеев & Домаранская, 2014). А починати варто із визначення вихідних обставин, що спонукають до подальших досліджень. Так, ціни на більшість товарів та послуг у країні цілком зіставні з цінами, наприклад, у Польщі. І лише один товар — робоча сила, — за офіційними даними, коштує у 3–5 разів дешевше. Між іншим, дорогих автомобілів у центрі Києва й будь-якого обласного центру помітно більше, ніж у Варшаві, велике багатство наочно присутнє на транспортних магістралях міст, сповіщаючи про велетенський розрив у добробуті (Коваліско & Макеев, 2019). І пам'ятати проникливі констатації Зигмунта Баумана у книжці про супутні пошкодження від нерівності, що і локальне багатство, і локальна бідність почасти є ненавмисним наслідком орієнтованих на вигоду, не координованих і не контрольованих глобальних трендів розвитку економічних систем (Bauman, 2011, p. 4).

Розчаклуванню (за Максом Вебером, це соціологічна операція правильного запитування й пошуку аргументованих відповідей) такий стан справ і підлягає. Або, по-іншому, розширення локального діалекту можливе завдяки тенденціям, що увиразнилися в глобальному: його «симфонізація», коректна комбінація даних із різних джерел і візуалізація отримуваних результатів. Йдеться, власне кажучи, про вихід за межі звичного репертуару вивчення стратифікації. До того ж, сам локальний діалект наративу про нерівність має низку самостійних координат — країна загалом у європейському або світовому контексті, регіони країни (Захід, Схід, Центр, Південь, Північ), типи поселень (міста різних розмірів і сільські населені пункти), зрештою, схожі життєві ситуації. І тоді, згідно з особливостями соціологічного аналізу соціальних явищ і

процесів, у фокусі дослідження опиняються уявлення населення України про нерівність (образи стратифікації) як у їхніх локальних особливостях, так і в глобальному порівняльному контексті.

* * *

У розділі «Що таке реальність» у книжці Стівена Гокінга «Вищий задум» наведено таку історію: «В італійському місті Монца кілька років тому муніципальна рада заборонила мешканцям тримати золотих рибок у шароподібних акваріумах. Ініціатор цього кроку пояснив заборону тим, що тримати рибку в судині із вигнутими стінками жорстоко, адже, дивлячись назовні, рибка бачить спотворену картину реальності». А потім у розділі надано низку переконливих аргументів для обґрунтування тези про те, що наука великої мірою являє собою мудрий спосіб продукування «спотворених картин реальності». У разі з нерівністю — спотвореною в тому сенсі, що в соціологічній перспективі досліджуваний об'єкт «чутливо-надчутливий», а його численні компоненти не піддаються кількісному вимірюванню. До того ж застосовувані способи дослідження настільки недосконалі, що дають змогу угадувати лише контури відмінних один від одного і внутрішньо неоднорідних елементів класифікації. Вибудовані часові ряди викликають сумнів, а самим елементам аж ніяк не просто дати правильні імена, якщо такі взагалі існують. Переконливість отримуваних угруповань вочевидь позитивно корелює з ускладненням комбінаторики процедур ідентифікації множин, іменованих класами нерівностей, верствами, стратифікованими порядками. І негативно — з і далі застосовуваними немінучими спрощеннями глобальних і локальних гетерохронотопій (реальностей), спричинюваними дослідницькими процедурами та операціями.

1.2. Економіка і соціологія нерівності: емпіричні свідчення глобальних тенденцій²

У сучасних публікаціях систематичність і детальність спостережень за станом нерівності та глобальними тенденціями змін у моно- та міждисциплінарних розробках незіставні з тими, якими вони були ще три десятиліття тому. Не лише експерти, а й громадськість глибину нерівності — і не тільки про горезвісні 1% і 99% одержувачів доходу, — так само як і несприятливі для соціального цілого наслідки цього знають як ніколи ґрунтовно. «Надмірність» і «неприйнятність» — ці два слова чи не постійно присутні в повідомленнях і коментарях з цієї теми. Вони вселяють тривогу і транслюють її, спонукають до дебатів і наголошують на необхідності компетентного втручання законодавців та урядів — аби редукувати згубні ефекти наявного масштабу нерівності. Але поки засоби досягнення такої мети не зовсім чіткі, тож не є очевидним, як зробити їх дієвими й ефективними.

Водночас безперечні успіхи економічної науки є похідними від нових можливостей збирати дані, аналізувати й подавати результати, а разюча активність інноваційних праць у цій сфері мала своїм джерелом низку обставин. По-перше, великі масиви задовільно достовірної статистичної інформації про розподіл доходів індивідів і добробут сімей були накопичені й постійно поповнювалися в спеціалізованих організаціях з їх опрацювання та аналізу, таких як WID — World Inequality Database. По-друге, такі банки даних від початку створювалися як глобальні, що охоплюють якомога більше країн і якнайбільші проміжки часу. Так відкрилися можливості порівнювати ситуації в різних країнах і виявляти тренди зсувів чи коливань у розподілі доходів. По-третє, безперервно вдосконалювалися методи агрегації статистичної інформації та подання (візуалізації) отримуваних результатів, що демонструвало зростання надійності здійснених спостережень, а також забезпечувало краще сприйняття їх у різних за мірою поінформованості й підготовленості аудиторіях. По-четверте, великі масиви даних оглядали й

² На основі статті: Коваліско, Н., & Макеєв, С. (2018). Економіка і соціологія нерівності: емпіричні свідчення глобальних тенденцій. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, сс. 5–24.

узагальнювали в особливих наукових підрозділах на кшталт Лабораторії нерівності у світі (World Inequality Lab) при паризькій Вищій школі економіки. На титульних сторінках доповіді про нерівність у світі за 2018 рік фігурують п'ять авторів самої доповіді, шість співробітників дослідницької групи і 19 авторів статей, на які спиралися її упорядники. Як повідомляється у тій самій доповіді, до інтерпретації акумульованих у WID відомостей про зарплати й доходи долучено сотні вчених. Інакше кажучи, наука про глобальну економічну нерівність сьогодні ефективна ще й завдяки об'єднаним зусиллям великої кількості учасників колаборації. Звісно, непростою справою залишається й координація її роботи.

Однак в підрозділі, як це заявлено його назвою, розглядаються суто емпіричні свідчення, пропоновані економістами й соціологами. Звісно, коли йдеться про глобальні процеси, розподіл дисциплінарних компетенцій стає менш жорстким: економіст оперує соціологічними категоріями, а соціолог — економічними. Проте відмінності в підходах нездоланні, а висновки далеко не завжди взаємодоповнювальні.

Економіка нерівності: спрощення, що дають змогу фіксувати динаміку

У поточному столітті економіка глобальної нерівності утвердилася як дисципліна, що забезпечує достовірне знання про несумірності в розподілі добробуту між країнами. Досить популярні, наприклад, праці нобелівського лауреата Джозефа Стигліца. Вони багаторазово цитовані в традиційних і нових засобах масової інформації, згадуються в промовах та інтерв'ю політиків. Часто пригадується нелегкий для читання фоліант про капітал Томаса Пікетті, який неявно претендує на те, щоби стати для першої половини XXI століття тим, чим був для XIX і XX століть перший том з тієї самої теми Карла Маркса. Причина впізнаваності й, мабуть, визнання, полягає як в екзотичності явища — *такого масштабу* нерівність є *новиною*, — так і в її *соціальной значущості*, не без успіху артикульованій різними експертами, котрі привертають до неї увагу.

У спеціалізованих колах не минається, ясна річ, без суперечностей щодо того, чи існує таке явище, як «глобальна нерівність»: одні його заперечують, інші визнають (Moellendorf, 2009,

рр. 2–11); останніх, утім, більше. Найвідомішим із тих, хто переконує, що можна й необхідно доказово оперувати даними про глобальну нерівність, є, безумовно, Бранко Міланович, який співпрацював зі Світовим банком і численними організаціями, що вивчають динаміку доходів у різних країнах. У монографії, перекладеній російською мовою (Міланович, 2017), економіст обговорює проблеми отримання, опрацювання й інтерпретації даних, релевантних для глобальної нерівності. На його думку, опитування домогосподарств про доходи й споживання, що їх систематично проводять у багатьох країнах від середини 80-х років минулого століття і нагромаджують в Люксембурзькому дослідженні доходів (LIS — Luxembourg Income Study), є найкращим інструментом відстежування динаміки нерівностей у світі (Milanovic, 2016, рр. 12–17).

Однак нижче в тексті наведено дані, що містяться в трьох інших джерелах. Ідеться, насамперед, про доповідь стосовно нерівності у світі 2018 року від World Inequality Lab (Alvaredo et al., 2017), а також про останню за життя видану монографію щодо нерівності сера Ентоні Аткінсона (Atkinson, 2015), пам'яті якого присвятили свою доповідь співробітники лабораторії при Вищій школі економіки в Парижі. У цій низці й опублікована Міжнародним валютним фондом доповідь найавторитетніших (щоправда, так вважають не всі) у цій царині спеціалістів про тіньову економіку у світі (Medina & Schneider, 2018).

Ритм та інтенсивність соціальних процесів вкрай нечасто визначається чиймись бажаннями чи преференціями, а в разі нерівності не визначається й поготів: її продукування стихією господарської активності піддається регулюванню мізерною мірою. Тридцять років після Другої світової війни нерівність не швидко, але поступово, згладжувалася. В останні ж чотири десятиліття (коли у трудове життя вступили майже два покоління людей), починаючи від 1980 року, що його називають поворотним пунктом — Inequality Turn, розриви в добробуті зростають у більшості країн світу (але не в усіх). До того ж така тенденція не переривається навіть соціально-економічними депресіями й розладами, такими як фінансова криза 2008 року. Цю тенденцію супроводжують, а можливо, й підживлюють, впровадження цифрових технологій, експансія фінансового сектора, розвиток індустрії комунікацій і розваг. А також помітне послаблення ролі профспілок як представників інтересів найманих працівників. Тенденція вражає сталістю

зростання й начебто байдужа до зовнішніх протидій, хоч би хто до них вдавався. Виникає небезпідставне переконання в тому, що причини її нестримності перебувають за межами прерогатив і повноважень окремих держав чи їхніх об'єднань (таких, як Європейський Союз), до прикладу, стосовно компенсування диспропорції в розподілі доходів засобами податкової політики.

З таким похмурих і непевних уявленням, волюючи бути обачним оптимістом, дискутує у своїй книжці Ентоні Аткинсон, колишній співдиректор Світової бази даних про доходи (The World Top Income Database and WID.world) (Atkinson, 2015, pp. 263–299). Держави, як він гадає, окремо й кооперації з іншими мають засоби та можливості, щоби впливати на формування добробуту громадян і сімей, згладжуючи наявні й емерджентні диспропорції у споживанні та доступності життєво важливих благ, проте модальність підсумкових ефектів не надто передбачувана. У праці Аткинсона запропоновано 15 економічних та організаційних заходів для об'єднання дій приватного сектора, влади, партій, профспілок, громадянського суспільства, які спрямовані на скорочення нерівності в «наслідках» (доходах). Адже її теперішній рівень несумісний із принципами ліберальної демократії та соціально зорієнтованої держави (pp. 303–304).

Ці заходи випливають із багаторічних економіко-статистичних спостережень Аткинсона за тенденціями стратифікації добробуту в різних країнах і на великих проміжках часу. Головним показником економічної нерівності залишається коефіцієнт Джині; він обчислюється на підставі прозорої офіційної статистики про нараховану заробітну плату, сплачені податки, відрахування до пенсійного фонду, отримані індивідами субсидії. В рисунках на сторінках монографії автор використовував також інші показники, що зростали від 1980 року: частка тих, хто живе за межею бідності; частка доходу 1% найбагатших; частка доходу 10% найбільш високооплачуваних у відсотках до медіани заробітної плати (Atkinson, 2015, pp. 18–19). Отримуваний дохід (індивідуальний чи домогосподарства) слугує підґрунтям для класифікації конкретних категорій, що становлять децилі (по 10%), або більших, що залежить від завдань аналізу або того, як подано дані.

Труднощі з вимірюванням коефіцієнта Джині залишаються завданнями економетрії. Соціологам досить знати, що він являє собою спрощення, прийнятну, приблизну оцінку, яку не варто сприй-

мати як «точний та об'єктивний стан справ». Така оцінка дає змогу констатувати певні вектори й стани, а також шукати та пропонувати можливі способи скорочення нерівності. Крім того, необхідно впевнено знати, які з-поміж багатьох десятків змінних впливають одночасно й у якому напрямку (одному чи різних) на утворення/відтворення нерівності. А з цим виникають непрості проблеми.

Проста ілюстрація прояснює можливі ускладнення. Констатовано, що нерівність може бути великою за швидкого зростання валового національного продукту (як у Китаї та Індії), але практично не змінюватися за помірною — як в Ірландії чи Польщі в нульові роки поточного століття. Достеменно не встановлено впливу на ефективність праці індивідів пониження чи підвищення віку виходу на пенсію. Заведено вважати, що зростання мінімальної заробітної плати стимулює індивідів вкладати ресурси (час, гроші, зусилля) у перенавчання, опанування нових умінь і навичок (Atkinson, 2015, pp. 256–261). Проте емпіричних підтверджень практично немає. Іншими словами, видаються сумнівними однозначні твердження щодо причин нерівності, її актуального стану й перспектив скорочення.

Доповідь-2018 від World Inequality Lab являє собою 300-сторінковий документ із п'яти частин. Від цілей і завдань здійсненої роботи, проблем вимірювання нерівності, аналізу стану й тенденцій в окремих країнах — до перспектив її скорочення в майбутньому. Запропонований аналіз нерівності є комбінацією статистичної інформації бази даних WID.world про національний дохід, про доходи індивідів, про результати обстеження домогосподарств, податкову політику, класифікації за доходами, акумуляцію капіталу, структуру власності, політику націоналізації або приватизації (Alvaredo et al., 2017b, pp. 23, 32, 36). На графіках доповіді найчастіше фігурують блоки країн та окремі країни з економікою, що швидко зростає, або з глибокою нерівністю: Бразилія, Індія, Китай, Росія, США, Європа (іноді без Білорусі, Росії, України, іноді з ними), країни Близького Сходу, Африка. Як показники глобальної нерівності використовувалася частка загального доходу, що припадає на 10%, 20% (рідше — 1%) високооплачуваних, а також на 50% (рідше — 90%) низькооплачуваних. Автори відмовилися застосовувати індекс Джині як індикатор глобальної нерівності (pp. 27–28). Даних щодо України доповідь не містить.

Основні висновки такі (Alvaredo et al., 2017b, pp. 286–289):

- від 1980 року економічна нерівність помітно поглиблювалася в США та Азії, але помірковано у Європі. Різниця в доходах залишалася стабільною на Близькому Сході, у Південній Африці та Бразилії. Відмінності в тенденціях і темпах пояснюються впливом внутрішньонаціональних регуляторних інститутів;
- частка багатства, що припадає на 1% найбільш забезпечених, збільшилася з 28% 1980 року до 33% у наш час;
- економічна нерівність між країнами дещо зменшилася, але всередині практично всіх країн зросла;
- найбільший внесок у стан і динаміку нерівності роблять Бразилія, Індія, Китай, Росія, США;
- така динаміка пов'язана зі збільшенням приватного сегмента в економіці;
- економічна нерівність залишається найважливішим чинником стратифікованого доступу до вищої освіти.

Крім того, дослідники глобальної нерівності утримуються кваліфікувати свої висновки й констатації як беззастережну фактичність. Вони розуміють неповноту вихідних даних, так само як і неможливість коректного вимірювання сили впливу окремих чинників на підсумкову стратифікацію добробуту країн, сімей та індивідуальних доходів. Зокрема, не існує єдиної для більшості країн методики збирання відповідної статистичної інформації, що виводить з аналізу ті держави, у яких така методика відсутня. Не створено прийнятого алгоритму поєднання макроекономічних показників (політика націоналізації та приватизації, нагромадження капіталу, державний борг) із мікроекономічними — індивідуальними зарплатами, одержуваними субсидіями, боргами індивідів банкам і кредитним організаціям, самозабезпеченням продуктами. В опитуваннях домогосподарств доводиться миритися з явною недооцінкою добробуту не тільки найбагатших, котрі відмовляються відповідати на запитання анкети, а й тих, хто одержує перекази коштів від родичів, котрі працюють за кордоном, про що не заведено вимагати звіту в статистичних обстеженнях. І, тим паче, доводиться абстрагуватися від впливу перерозподілу кримінально здобутих доходів, корупції чи, з останніх віянь, майнінгу криптовалют. До того ж у відповідних публікаціях зазвичай оперують суто офіційно поданими (прозорими) даними, незважаючи на чи то зрівнювальні, чи то поглиблювальні щодо

нерівності доходи індивідів від тіньової економіки (не спостережуваної, не зареєстрованої).

Різноманітні організації здійснюють оцінювання масштабів тіньового сектора, чинників його розширення чи рестрикції із застосуванням самостійно розроблених методик. Міністерство економічного розвитку і торгівлі України регулярно проводить відповідні калькуляції, повідомляючи останніми роками цифру в 1/3 ВВП: 33–35%. Деякі інші розрахунки подає Асоціація дипломованих сертифікованих бухгалтерів (АССА). У доповіді про перспективи скорочення тіньової економіки у світі вона передбачає скорочення із сьогоднішніх 23% до 21% до 2025 року, тоді як дві третини опитаних нею експертів переконані в тому, що вона збільшиться. Серед 28 країн, для яких збиралися вихідні дані, в Україні розмір тіньової економіки за цими обчисленнями становить 46% від ВВП. Більше тільки в Азербайджані (67%) і Нігерії (48%), тоді як у Польщі — 24%, у Росії — 39% (АССА, 2017, р. 13).

Найвідомішим знавцем і консультантом з цього питання є Фрідріх Шнайдер, професор економічного факультету Університету Лінца. У його спільній із Леандро Медіна (Medina & Schneider, 2018) доповіді (158 країн, усереднені дані з 1991 до 2015 року) докладно описано розроблену ними методику обчислення внеску неформальної економічної активності у створення національного продукту. Там порівнюються й результати виявлення її різними способами на підставі статистичної інформації, а разом ще й у масових та експертних опитуваннях. Переваги й обмеження методу зрозумілі лише тим, хто знається на математико-економічній статистиці. Для інших цікавими є передусім прикінцеві констатації. Звісно, неоднакові методи, зокрема використовувані національними статистичними відомствами, дають різні результати: іноді різниця в оцінках велика, іноді незначна. В Україні середній за 25 років масштаб незареєстрованої економіки, розрахований за створеною авторами доповіді методикою, становить 45% (медіана — 43%, мінімум — 37%, максимум — 57%). Цей показник доволі схожий з оцінкою АССА, а мінімум не дуже відрізняється від оцінки Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України для останніх років. Серед 158 країн лише в 16-ти він більший, у Білорусі та Анголі такий самий, у Польщі — 25%, у Росії — 38% (Medina & Schneider, 2018, pp. 50–54).

Відомі також оцінки розмірів тіньової економіки на основі опитування власників і топ-менеджерів різних за розміром підприємств і приватних компаній. Європейська комісія фінансує проєкт «Shadow» за програмою «Horizon 2020», а Київський міжнародний інститут соціології (КМІС) провів телефонне опитування за певною методикою ідентифікації тіньової економіки. На думку власників і керівників, 2018 року «в тіні» перебували 47% української економіки (частка від ВВП; у попередньому дослідженні щодо 2017 року також 47%), найбільше в будівництві та роздрібній торгівлі, а основними різновидами були приховування доходів від бізнесу, заниження кількості працівників, виплата заробітку «в конвертах» (*Тіньова економіка в Україні*, 2019). Отримані оцінки збіглися з середніми за чверть століття, що отримані незалежними дослідниками за статистичними даними, й значно більші за ті, що їх оприлюднює Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України (30% 2018 року).

Всюди паралельно з державною політикою зайнятості існує індивідуально-тіньова. Здійснюються спроби зробити її предметом масових кількісних або якісних досліджень. У ФРН, наприклад, 10% опитаних у кількох хвилях репрезентативних вибірок повідомляли про виконання ними недекларованої роботи. У ній активніші самозайняті (індивіди і сімейні пари), молодь (студенти), ті, чий дохід найнижчий. Платять за неї менше, ніж у разі легального працевлаштування, а найбільш поширена неофіційна зайнятість у будівництві, сфері послуг, сільському господарстві (Feld & Larsen, 2012, pp. 105–107).

Нині, крім офлайн-економіки, функціонує й онлайн-економіка, динамічно зростає онлайн-ринок праці у сфері інформаційних технологій, а заробітки у Всесвітньому павутинні стали звичною справою. Наприкінці другого десятиліття поточного століття Україна посідає перше місце у Європі за зайнятістю на цифрових платформах, що вимірюється за сумою фінансових потоків і кількістю виконаних завдань. Київський міжнародний інститут соціології на замовлення Міжнародного бюро праці восени 2017 року провів дослідження умов праці зайнятих на цифрових платформах. Більшість із них вважають себе фрилансерами, для 26% така робота є головною, а три чверті не реєструються як самозайняті та не сплачують податків. Компетентність і дешевизна робочої сили — от що робить їх привабливими для роботодавців усередині

ні країни й за кордоном. До того ж їхні заробітки лише трохи — так вони кажуть інтерв'юерам — перевищують середні по країні (Алексинська, Бастракова, & Харченко, 2018).

Деякі коротко- і довгострокові переваги та згубні ефекти тіньової активності для індивідів цілком очевидні й названі в цитованих джерелах. Серед явно позитивних переваг для зайнятих — несплата податку на заробіток, тобто збільшення індивідуального доходу. Але праця «в тіні» — це завжди гра за нелегальними правилами, можливо, особистісно виправдана, але все ж таки це вступ у колізію з чинними правовими нормами, що може бути до душі не кожному. Негативні наслідки численні, стосуються як сьогодення, так і майбутнього. Серед них: відмова від інвестицій у своє майбутнє у вигляді відрахувань на пенсію; відлучення від права на захист свого статусу з боку профспілки; відсутність доступу до низки благ — оплачуваної відпустки, лікарняних, страхувань. Ухиляння від сплати податків непрямю спричиняє мінімізацію державного фінансування освіти та охорони здоров'я. Фактично це відмова інвестувати в кращу якість життя для тих, хто працює зараз, і тих, хто прийде їм на зміну.

Сукупність даних про міру нерівності й розмір неспостережуваної економічної активності, отриманих на різних показниках і різними методами, утворює калейдоскопічний конгломерат, у якому кожен малюночок, відрізняючись від інших і не претендуючи на безумовну істинність, все одно підтверджує загальну спрямованість. Водночас на питання про те, як до цих даних ставитися, є проста відповідь: брати до уваги. Оскільки вони виміряні з усією доступною нині ретельністю й не залишають сумнівів у правдоподібності наявних трендів. Утім, висловлювані судження щодо масштабу впливу тіньової економіки на нерівність вкрай обережні: він мінімальний в Австрії, Швейцарії та США, де «тінь» незначна, і помітно більший в Україні та країнах Африки. Обережність цілком виправдана, адже не вдасться виявити модальність можливих ефектів (посилення чи нівелювання рівня стратифікованості) наявними методологічними засобами й вимірювальними техніками.

Отже, з результатів вимірювань глобальної економічної нерівності випливають три основні висновки. По-перше, дохід і добробут зовсім не елементарні, а складні утворення, кількісне відображення яких потребує запровадження помітних спрощень і обмежень. Але вдосконалення інструментів і прийомів вимірювань

допомагає відчутно додавати в обґрунтованості й достовірності здійснюваних оцінок. По-друге, виявлена динаміка не є лінійною: періоди нівелювання нерівності у фінансових можливостях індивідів задовольняти різноманітні власні потреби поступаються місцем періодам її поглиблення. Про тривалість цих періодів і перспективи зміни одного іншим не можна сказати нічого конкретного. По-третє, домінантна тенденція складається з неоднакової інтенсивності й різної спрямованості процесів стратифікації в межах національних держав. Внески локальних відхилень у глобальний результатний вектор неоднакові й значною мірою зумовлені культурними, інституціональними, соціально-економічними чинниками.

Соціологія нерівності: дивна складність об'єкта

Відомо, що «речі світу людей», тобто деякі об'єктивації соціальних відносин і взаємодій, еволюціонують унаслідок ефектів дії національної культури й соціальних інститутів конкретного суспільства, вони хвилеподібно змінюють власний статус, характеристики, параметри. Дослідження самогубств Емілем Дюркгаймом зорганізоване саме так — у часовій і порівняльній перспективі, із залученням історичних, економічних, статистичних фактів. Але перших концептуальних обрисів соціологія глобальної нерівності набула, мабуть, у книжці Питирима Сорокіна «Social Mobility» (Сорокин, 1927). Соціальний простір характеризують три стратифікаційні виміри: дохід, влада, професія. Мобільність відбувається між позиціями в кожному вимірі, її можна зафіксувати й виразити кількісно чи фіксованим числом, чи шансом переміститися між ієрархізованими позиціями. На великому історичному порівняльному матеріалі у дослідженні показано, що в глобальній перспективі мобільність не має ясно визначеної тенденції. Тобто в різні періоди й у різних державах вона то згасає, то пришвидшується, стає показником пульсації станів нерівності внаслідок економіко-технологічних змін, інституціональної та соціально-культурної динаміки.

У фазі після 1980 року, фазі економічного «Inequality Turn», виокремимо чотири доволі автономні й такі, що частково перетинаються, сегменти в тому, що виявляє і визначає себе як соціологію глобальної нерівності: концептуальне конструювання об'єкта, іменованого глобальною нерівністю (А); вимір мобільності, ма-

ючи на увазі традиційну соціальну мобільність, а не «нову парадигму мобільності», що розвивається останнім часом (Adey et al., 2014) (Б); порівняльні дослідження множинних форм нерівності (В); вивчення сприйняття нерівності (Г).

Безперечно, досягнення соціологів у пошуку та відстеженні динаміки нерівності значно скромніші порівняно з економістами і не мають такого публічного резонансу (Макеев & Коваліско, 2017, сс. 27–29). Проміжним підсумовуванням відповідних розвідок став XVIII конгрес Міжнародної соціологічної асоціації (ISA), що відбувся в липні 2014 року в Йокогамі й цілком був присвячений нерівності, — «Facing an Unequal World. Challenges for Global Sociology». Чотири головні доповідачі, гадаємо, визначали перспективи релевантної відповіді на виклики нерівного світу. Майкл Буравой (Burawoy, 2015), котрий складав свої президентські повноваження в ISA, говорив про роль соціальних рухів у запобіганні загрозам громадянському суспільству з боку панівних ринкових відносин. Горан Терборн — про «поля нерівності, що вбивають». Гай Стендінг — про нові тенденції в зайнятості та формуванні прекаріату. Ерик Олін Райт — про форми самоорганізації громадян, які здатні зменшити негативні наслідки економічної нерівності.

Горан Терборн (Терборн, 2005; Therborn, 2013), очевидно, найплідніше працював над упорядкуванням поняттєвого словника опису такого непростого явища, як глобальна нерівність. Він вважає, що соціологію від економіки в цьому плані відрізняє зосередженість на трьох її видах. Мовиться про вітальну нерівність — відмінності у стані здоров'я, тривалості життя, смертності між різними категоріями громадян. Далі, про екзистенційну нерівність — асиметричний розподіл визнання, поваги, приниження, дискримінації. Зрештою, нерівність у доступі до дефіцитарних благ і ресурсів — освіти, відпочинку, прав людини, безпеки, доходу. А проявами цього — дистанціювання (хтось попереду, хтось позаду), ексклюзія, ієрархія, експлуатація. Крім того, соціологи зосереджують увагу на нерівності між категоріями за статтю, віком, територією проживання, типом поселення, між професіями і класами (Терборн, 2005, с. 35; Therborn, 2013, ch. 6). Менш освічені та кваліфіковані чоловіки і жінки зазвичай виключені з відносин влади, з участі в розподілі доходу від економічного зростання, перебувають на нижніх щаблях ієрархічної піраміди, хворіють частіше, вмирають раніше, у них на-

роджуються менш здорові діти, вони живуть у міських районах, де є вищим шанс зазнати насильства. У такому розумінні нерівність «убиває». На підтвердження цього в книжці наведено дані статистики по країнах, результати обстежень домогосподарств і лонгітюдних опитувань населення.

Оскільки кожен вид нерівності складається з безлічі елементів, перелік яких не встановлений і відкритий для поповнення, то в дослідженні доводиться обмежуватися аналізом лише деяких із них. І тому в соціології навряд чи можливі висловлення щодо динаміки нерівності загалом. Підсумкові констатації Терборна стосовно окремих видів такі. Вітальна нерівність скорочувалася протягом 1945–1990 років, проте цей процес перервався поширенням СНІДу в Африці і становленням капіталізму в пострадянських країнах. Екзистенційна нерівність зменшувалася, хоча нерівномірно й непослідовно — мірою падіння інституціалізованого расизму та нетерпимості до меншин. Із доступом до ресурсів усе відбувається неоднозначно: стратифікація в доходах відбувалася так, як ілюструють економісти, мобільність зумовлювалася структурними чинниками, динаміка загальної рухливості невиразна, а доступ до освіти, престижних статусних позицій на ринках зайнятості й далі залежав від соціального походження.

Інший, неальтернативний ракурс соціологічного дослідження глобальної нерівності на порівняльній статистиці та даних обстежень населення подано у великій монографії Макса Галера (Haller, 2015). Основна проблема, що потребує пояснення й розуміння, сформульована в його праці так: у який спосіб класова структура, система стратифікації та національний склад (етнічне розмаїття) детермінують економічну нерівність (диспропорційний розподіл соціально-економічних ресурсів і привілеїв) у різних країнах. Основною незалежною змінною виступає саме національний склад. Залучення різноманітних технік статистичного аналізу дозволило констатувати, що в моноетнічних державах нерівність менша, ніж у поліетнічних, а стан нерівності коригується інститутами — державою, типом політичної організації, ідеологією (ансамблем правил і принципів легітимації рівності/нерівності), релігією (Haller, 2015, ch. 3–5).

Вимір мобільності (другий сегмент) традиційно пов'язується з ініційованими в середині 70-х років минулого століття Джоном Голдторпом порівняльними дослідженнями рухливості населення.

Поряд зі схемами Райта та Еспін-Андерсена згаданою схемою в Україні оперують під час вивчення багатоманітних нерівностей в установках, оцінках, цінностях, преференціях, залученості у різноманітні організації та мережі (Симончук, 2007, 2010, 2014, 2018). Голдторп, до речі, переконаний, що про соціологію нерівності як таку є сенс вести мову там і тільки там, де як підґрунтя фігурує клас. Жорстке обмеження, що відмовляє в соціологічності практично більшості публікацій у часописах відповідного профілю, у назві яких згадується нерівність.

Соціологія мобільності з часів Сорокіна стала доказовішою, і Голдторп, як і раніше, знає про це більше за інших. Нині дані збирають у репрезентативних обстеженнях за єдиною методикою, що дає змогу накопичувати їх із певною періодичністю й виявляти тренди в рухливості населення. Набагато точніше фіксуються факти, що їх повідомляє респондент про свою трудову позицію й робочі функції, а в порівняльних опитуваннях застосовують уніфіковані шкали. Помітно диференційованішою стала концептуалізація соціальної рухливості (між- і внутрішньогенераційна мобільність, абсолютна й відносна, структурна й обмінна), що, своєю чергою, вимагає звернення до складніших технік статистичного аналізу (Goldthorpe, 2005, pp. 59–63).

Проведені національні та порівняльні спостереження за мобільністю дозволили достовірно зафіксувати певні емпіричні регулярності. Насамперед, ендегенні режими мобільності залишаються відносно стабільними в національних суспільствах, пришвидшення чи уповільнення рухливості виявляється неспрямованим і незначним. Понад те, ендегенні режими мобільності в різних країнах схожі, тоді як наявні відмінності зумовлюються переважно інституціональними й культурними чинниками. Варіації в абсолютній мобільності зумовлені структурними чинниками, а освіта залишається найважливішим медіатором мобільності — її вплив константний. Зв'язок між походженням, освітою та професійними досягненнями стабільний, він слабший для вихідців із вищих класів і сильніший для вихідців із нижчих (Goldthorpe, 2005, pp. 63–65). Аналогічних висновків на підставі порівняльних даних для європейських країн дійшов Пітер Роберт (Robert, 2010), опублікувавши їх у ґрунтовному довіднику «Європейське суспільство» і відзначивши тренд до зближення (конвергенції) національних патернів та інтенсивності мобільності (р. 533).

Міжнародна програма соціальних досліджень (ISSP) залишається найбільш глобальним і надійним джерелом даних щодо процесів відтворення стратифікаційних порядків, а порівняння чотирьох уже проведених хвиль (1987, 1992, 1999, 2009 років) є предметом вивчення та підготовки публікацій (Edlund et al., 2017). Пошлемося на працю Чинзії Меравільї (Meraviglia, 2017) в зазначеному вище збірнику про суб'єктивне відчуття мобільності та мобільність, що насправді відбулася або не відбулася. Йдеться про порівняння соціальної позиції дітей і позиції батьків, а також про те, що відбувається з рухом між позицією за походженням і актуальною позицією респондента на момент опитування в різних країнах і з плином часу. Використовувані в ISSP показники дають змогу кодувати їх у значні агрегації у вигляді класів або в категорії за професіями, тобто доволі акуратно ідентифікувати.

У реферованому тексті як позиції було обрано професії за ISCO-88, перекодовані у бали міжнародного соціально-економічного індексу (ISEI). Порівняльний аналіз даних для 27 країн свідчить, що походження залишається стабільним предиктором досягнення певних соціальних позицій; від хвили до хвили у такому передвизначенні помітні зсуви не відбуваються. Якщо нерівність походження відтворюється в нерівності досягнень, то не існує підстав уявляти спільне життя людей як таке, що стає більш відкритим або універсальним. Водночас міра близькості між здійсненою мобільністю та сприйняттям мобільності в широких межах варіюється від країни до країни. У Європі та Північній Америці асоціація між здійсненим і відчутим переміщенням сильніша, ніж у Південній Америці та Китаї. Проте пояснення того й іншого залишається справою майбутнього (Meraviglia, 2017, pp. 29–30).

Література про порівняльні дослідження множинних форм стратифікованості суспільств (третій сегмент у соціології глобальної нерівності) практично неозора. Вона майже природно поділяється на дві великі царини. За незалежні змінні в одній приймають різні показники економічної нерівності. Тоді як залежними змінними виступають дані про смертність, народжуваність, стан здоров'я, міграцію, злочини, самогубства, життєві шанси та можливості, доступність соціальних благ, кар'єру на ринках зайнятості, вік, гендер, освіту, професію. Помічено, що далеко не завжди неабияка нерівність у доходах призводить до політичних конфліктів чи негативно позначається на суб'єктивному відчутті благопо-

луччя (well-being) або щастя. Її можливий негативний вплив послаблюється соціальними інститутами багатих і благополучних країн (Haller, 2015, pp. 7–8, 23). Томаш Панек (Panek, 2015) на основі даних різних хвиль Європейського соціального дослідження (ESS) виявив стійку кореляцію між рівнем економічної нерівності й різницею в оцінках індивідами рівня особистісного благополуччя. Стратифікація за відчуттям благополуччя менша в економічно егалітарних європейських країнах і значно більша в країнах із високим показником коефіцієнта Джині або децильних коефіцієнтів (pp. 27–52).

У другій царині незалежними змінними є клас, капітали, професії, статуси, гендер, вік, національність, раса, рівень освіти, регіональні, територіальні, поселенські спільноти, а залежними — неоднорідність багатоманітних умов і обставин спільного життя людей. Складаються збірники, під обкладинкою яких зібрано матеріали про класову, гендерну, етнічну нерівність у різних країнах, а в назві фігурує означення «у порівняльній перспективі» (Devine & Waters, 2004; Kurz & Blossfeld, 2004). Окрім того, Стенфордський центр досліджень бідності та нерівності (Stanford Center for the Study of Poverty and Inequality) за редакцією Девіда Граскі та Паулі Інґленд випускає серію публікацій під загальною назвою «Studies on Social Inequality». Множинність форм нерівності природно вводить в обіг метафору «пазла», який збирається лише поступово, залишаючись відкритим для доповнень відповідно до диференціації настроїв та устремлінь дослідників (Suter, 2009; Berger et al., 2010).

У двох номерах Міжнародного часопису порівняльної соціології (International Journal of Comparative Sociology, № 50 за 2009 рік і № 51 за 2010-й) містяться вісім статей про взаємозв'язок глобалізації й нерівності. Проте марно шукати в них висновків щодо динаміки глобальної нерівності. Науковці намагаються усвідомити взаємозв'язок між глобалізацією та різноманітними внутрішньо стратифікованими типами соціально-економічного, соціально-культурного й соціально-політичного устрою національних спільнот. У статтях обговорюють чотири основні теми: просторово-часові варіації глобального впливу на нерівність; відносна значущість процесів глобалізації й регіоналізації у зміні станів нерівності; вплив технологічних змін на нерівність; інституціональні варіації в динаміці економічної нерівності в глобальній перспективі (Suter, 2010, p. 244). Вони не претендують на те, щоб репрезенту-

вати проблематику глобальної соціальної нерівності, і в них точно відсутній намір кількісно оцінити тенденції її відтворення.

Останнім десятиліттям на сторінках того самого часопису регулярно аналізуються проблеми зовнішніх мігрантів і ставлення до них у Північній Америці та Європі, нагадуючи про існування есе про «чужаків» Георга Зімеля та Альфреда Шюца. Нерівність між корінними мешканцями й погано інтегрованими в культуру країни-реципієнта трудовими мігрантами, «дешевими запрошеними робітниками» й незваними прибульцями різко загострилася. До того ж, зразки та правила поведінки прибульців у першому й другому поколіннях ставлять під сумнів (а такий сумнів образливий) ідентичність «місцевих» народів. Шанси та можливості доступу до ресурсів життєзабезпечення у нових громадян і претендентів на громадянство виявляються незмінно нижчими, ніж у європейців і північноамериканців, що культивує відчуття дискримінації, стигми, виключення, несправедливості (Davidov & Semyonov, 2017).

«Екзистенційна нерівність», як її визначив Тернборн, останні кілька років внаслідок міграційної кризи радше поглиблюється, аніж згладжується. Спостерігається піднесення націоналістичних настроїв у населення і політичних еліт як на європейському континенті, так і на американському. Втім, переконливі емпіричні підтвердження/спростування однієї з трьох гіпотез про причини нової хвилі міграції поки що відсутні: її або здійняла наявна глобальна економічна нерівність, або зумовили військові конфлікти на Близькому Сході, в Африці та Європі, або ж вона є наслідком вигадливої комбінації перших двох причин. Не зрозуміло, до того ж, чи подібні емпіричні свідчення можливі.

Сприйняття та оцінку індивідами міри стратифікованості конкретного суспільства — четвертий сегмент у соціології глобальної нерівності — детальніше розглянемо в наступному підрозділі.

1.3. Значущість і неоднорідність сприйняття стратифікації³

Історія емпіричного вивчення образів нерівності/стратифікації та їхньої власне соціологічної репрезентації в монографіях, а також значущості й гетерогенності сприйняття їх респондентами все ще очікує вдумливої реконструкції. Втім, деякі, якщо й не ключові, однак суттєві елементи, що обов'язково входитимуть до кінцевого результату такої розвідки, доволі відомі. У ній не обійтися, зрозуміло, без тривіалізованої внаслідок частого згадування констатації Макса Вебера щодо стратифікаційної тривимірності соціального простору — багатство, влада, честь і слава (статус), що ними зумовлені три способи впливу на індивідів, які мимовільно присутні в стратифікаційних порядках: стимулювання грошима, примушення засобами влади, солідаризація з цінностями й традиціями. Не оминати і його ж констатації стосовно суб'єктивної значущості явищ та процесів як одного з чинників індивідуальної дії.

Доречно також згадати вже майже не цитовану в літературі й не внесену до списку для прочитання тим, хто готується стати соціологом, книжку «Класова структура в суспільній свідомості» Станіслава Осовські (Ossovski, 1957), де свідомість потрактовано як систематизовані уявлення експертів (соціологічні концепції класової структури) та як уявлення, поширювані ідеологіями релігійного чи політичного змісту. Неправильним було б забути й про образи лицаря та буржуа — центральних постатей певних класових структур, що їх прискіпливо описала Марія Осовська (Оссовская, 1987). А після книжки «Соціальне конструювання реальності» Пітера Бергера й Томаса Лукмана (Бергер & Лукман, 1995) усім стало відомо про складні процеси індивідуально-суспільного продукування дефініцій реальності, порівняння їх зі сконструйованими/засвоєними в процесі соціалізації нормативними зразками та намаганням — за певних обставин — сформулювати контрдефініції як об'єктивної реальності, так і власної ідентичності.

Представлений нижче огляд книжок і статей, виданих за останні двадцять років, у яких аналізують, підтримують або ж критику-

³ Використано частини опублікованих статей, згаданих у підрозділах 1.1 та 1.2, що не увійшли до змісту тих підрозділів.

ють наукові чи повсякденні уявлення нерівності/стратифікації, не претендує, звісно, на репрезентативність. Проте вони інформативні як щодо змістовної неоднорідності цієї тематичної сфери досліджень, так й індивідуально усвідомленої значущості сприйняття громадянами стратифікаційних станів у суспільстві. В останньому випадку йдеться про те, що нерівність завжди присутня в публічному просторі у вигляді знаків і символів ієрархічних порядків влади, престижу, статусу, добробуту, стилю життя. Принаймні їх можна «бачити й відчувати», завдяки їм нерівність має безперечну властивість тактильності, а індивіди, вільно чи мимоволі скануючи неоднорідну реальність, пред'являють свої відчуття і враження у ситуації опитування чи глибинного інтерв'ю. Нерівність, як це переконливо діагностовано, різноманітними шляхами проникає під шкіру, формуючи певні емоційні стани — сором, заздрість, сум'яття, упередження, гнів (Wilkinson & Pickett, 2010, pp. 31–72; Chase & Walker, 2012).

До формальної теорії сприйняття нерівності

Соціологи в будь-якому разі мають справу з висловлюваннями респондентів щодо займаного останніми місця в соціальній структурі, з тим, як вони локалізують себе в стратифікаційних порядках. Томас Фараро й Кендзі Косака (Fararo & Kosaka, 2003), наприклад, на основі узагальнених теоретичних постулатів і емпіричних висновків із проведених у США та Європі досліджень розробили формальну теорію генерації образів стратифікації опитуваними, фактично — образів їхньої самолокації в ієрархічно організованих соціальних просторах. Звісно, це потребувало помітних спрощень, без чого неможливо вибудувати моделі, підставляючи різні значення, за допомогою яких можна аналізувати розмаїті варіанти образів вертикально гетерогенних соціальних структур. Тут усе витримано в дусі природничо-наукових теорій: визначення, аксіоми, рівняння. Проте нижче подається виклад тільки змістовних трактувань основних понять, залишаючи представлені в книжці формалізми фахівцям з математики в соціології.

Автори починають із визначення поняття «соціальна структура», яку репрезентують чотири підходи/моделі: сітка (network); розподіл (людей за номінальними чи градаційними позиціями, а також соціально важливих благ між людьми, що займають від-

повідні позиції); грамати́ка (структура як аналог мови з її набором правил); гра (гравці мають зробити вибір, зважаючи на власні інтереси, наявні ресурси, інституційні обмеження) (Farago & Kosaka, 2003, pp. 20–22). Кожна з моделей характеризується певною мірою нерівності, визначеною за допомогою номінальних і градаційних показників та їхніх сполучень.

Індивіди, займаючи певні, дистанційовані одна від одної, позиції у стратифікованому соціальному просторі, виробляють і фіксують відповідні образи нерівності. Останні, по-перше, зумовлені кутом зору, під яким вони бачать нерівність із власної позиції. Тобто, якщо образ і дзеркало, то все ж деякою мірою викривлене. По-друге, визнаний за реальність образ, згідно з відомою теоремою Вільяма Томаса, стимулює або навіть значно підсилює реакцію на себе у вигляді вербальної чи реальної поведінки. І тому, на думку авторів, у фокусі соціологічних міркувань мають перебувати три типи внутрішньо гетерогенних образів: *структури* — наскільки диференційовано і в яких термінах індивіди сприймають і описують соціальну структуру (а); *форми* — яку конфігурацію утворюють структурні елементи суспільства (б); *самовіднесення* — ідентифікація себе з певним класом чи стратою (в). До того ж велика кількість ознак, що стратифікують, зумовлює множинність образів нерівності, які й слід реконструювати дослідникові за допомогою заздалегідь визначених процедур та прийнятних ідеалізацій (спрощень, наближень) (Farago & Kosaka, 2003, pp. 43–46, 53–55).

У розроблену аксіоматичну модель автори підставляли дані щодо п'яти ранжирувальних систем (доходу, власного майна, освіти, престижу професії респондента, стилю життя), отриманих під час обстеження стратифікації та соціальної мобільності в Японії. Кожна система також складалася із п'яти градацій. Оскільки емпіричної інформації не збирали спеціально задля тестування розроблених формалізмів теорії генерування образів, то їхня сумісність із визначеннями та рівняннями теорії була обмеженою. За певною формулою розраховували «теоретично передбачувану локалізацію» (21 можливий образ класів), що редукувалася до п'яти узагальнених класів: вищий, вищий середній, нижній середній, вищий нижчий, нижній нижчий. Відомості від респондентів щодо відповідних кількісних значень систем, які підлягали ранжуванню, інтерпретувалися як «об'єктивна спостережувана локалізація». Також опитаних просили розташувати себе на шкалі з десяти-

ти пунктів за тими самими вимірами («суб'єктивна спостережувана локалізація»), як і в попередньому випадку — зведених до п'яти категорій.

Здійснені авторами розрахунки засвідчили, що з теоретичними передбаченнями більш узгодженою є саме «суб'єктивна спостережувана локалізація», тобто самоідентифікація індивідів з певною позицією на шкалі, яка репрезентує ієрархічну структуру окремого показника нерівності, а комбінація виконаних самоідентифікацій складається у певний образ нерівності. Більше відповідають передбаченням образи нерівності (самоідентифікаційні локалізації) тих респондентів, що не здійснили соціальної мобільності. Водночас теоретичні прогнози помітно диференційованіші порівняно зі спостережуваними локалізаціями. Так, для «об'єктивної» характерна тенденція до усереднення позицій: за відсутності у вибірках «заможних громадян» і маргінальних прошарків населення кількісні показники отриманої освіти, доходів чи добробуту варіюються в менших масштабах. У Японії, крім того, у процесі «суб'єктивної локалізації» респонденти частіше обирали на шкалах нижчі позиції (Farago & Kosaka, 2003, pp. 182–191).

Розробка Фараро й Косака, якої майже не помітила соціологічна спільнота (на момент написання цього матеріалу Google Scholar повідомляв про 42 посилання на неї), можливо, найпереконливіша в намаганні дослідників зробити аналіз нерівності більш точним і науковим за допомогою математичних рівнянь та аксіоматичних припущень. Структурою, що надихає й спрямовує відповідні розвідки, виступає, певна річ, дихотомія «об'єктивне vs суб'єктивне». Першому зазвичай приписують надійність, достовірність, його можна виміряти досить точно. Друге ж трактують як сумнівне, релятивне, описуване приблизно. Соціолог має справу переважно з думками, настроями, оцінками людей, і тому природно, що з'являються спроби співвіднести їх із деякими об'єктивностями, з тим, що нібито твердо встановлено, доведено, виміряно, що дозволено видавати за незаперечну фактичність.

Під знаком дихотомії «об'єктивне vs суб'єктивне»

2016 року Американська асоціація політичних наук (APSA) визнала найліпшим дослідженням, представленим на її конгресі, статтю «Хибно сприймана нерівність» Володимира Гімпельсона

та Даніеля Трейсмана (Gimpelson & Treisman, 2015). Автори виходять з тої передумови, що економічна нерівність, яку визначають у ході опрацювання даних офіційної статистики доходів та обстежень домогосподарств, являє собою достовірно встановлену об'єктивність. Тоді як уявлення про неї, тобто дані, отримані, наприклад, за допомогою модуля «Соціальна нерівність» в рамках Міжнародної програми соціальних досліджень (ISSP) 2009 року, хибні. Дослідники пояснюють це тим, що респонденти в переважній більшості висловлюють судження й демонструють настрої стосовно того, про що не знають достеменно. Наприклад, про те, яким саме є розрив між найвище і найнижче оплачуваними працівниками, яка середня зарплата в тих чи тих професіях, який поріг бідності в країні тощо.

У результаті думки опитаних розподіляють в асиметричному діапазоні від «переоціненої нерівності» (більшість подібних оцінок) із супутньою вимогою перерозподілу доходів та констатацією конфлікту між «багатими» і «бідними» до «недооціненої нерівності» (меншість подібних оцінок). До речі, автори (Gimpelson & Treisman, 2015, pp. 2, 5–7) зауважують, що в Україні практично всі «переоцінюють» нерівність, адже за помірної величини коефіцієнта Джині, розрахованого національними чи міжнародними інстанціями, українці масово повідомляють про глибоку нерівність — поза класовими, статусними, освітніми, регіональними відмінностями. Утім, як було показано в попередньому підрозділі, таке твердження спирається на сумнівне припущення про те, що коефіцієнт Джині в Україні виражає актуальний стан економічної нерівності.

Однак у соціально-гуманітарних науках до дихотомії «об'єктивне — суб'єктивне» дійсно заведено ставитися серйозно, а дослідники прагнуть убезпечитися від можливих звинувачень у надмірній «суб'єктивності». Оскільки сприйняття за визначенням, як вважають, належить домену непевного, осібно, партикулярного, неточного, то в назвах публікацій і з'являється словосполучення «(хибне) сприйняття», англійською мовою — «(mis)perception» (Hauser & Norton, 2017). Стаття цих авторів виходить із фундаментальної розбіжності між «реальністю» й спотвореним уявленням про неї, що вимагає знаходження засобів корекції таких уявлень із метою додавання їм правдивості й фактичності. А найближчим наслідком стане коректніше ставлення до наявної нерівності й до вимог редистри-

буції доходів. У такій установці дещо спантеличує безумовна довіра до економічних показників нерівності, які мовбито точно відображають реальність. Неясними залишаються й перспективи власне соціологічного аналізу сприйняття стратифікації.

Численні обстеження підтверджують, що в більшості країн люди переконані в зростанні нерівності навіть тоді, коли статистика наводить свідчення її скорочення. І, навпаки, респонденти можуть недооцінювати й трактувати масштабну нерівність спокійно, з помірною артикуляцією вимог перерозподіляти доходи, як це відбувається в США. Отже, й чутливість до нерівності не тільки неоднаково розподілена по країнах і континентах, а й може бути зовсім різною у, здавалось би, подібних за ознаками ситуаціях. Адже, якщо порівнювати кілька західних країн зі схожим рівнем добробуту й масштабом нерівності, об'єднані за певним алгоритмом в одні класи індивіди по-різному ставляться до глибини й значення соціального розшарування. Інакше кажучи, з одного, начебто, ракурсу вони мають розпізнавати однакові суспільно значущі пейзажі, але у своїх відповідях на запитання анкети, по суті, респонденти відтворюють різні картини. Виходить, що у гру сприйняття й репрезентації вступили й визначають її перебіг якісь впливові чинники та стани, не розпізнавані інструментарієм кількісного опитування. У поглядах дослідників нерівності немає, здається, розбіжностей щодо діагностики найважливішого чинника — почуття справедливості/несправедливості.

Досить поглянути, наскільки часто ці слова трапляються в нещодавно опублікованих книжках про капіталізм і нерівність. Більше того, Ендрю Ебот, який у 2000–2016 роках був головним редактором «Американського соціологічного журналу» (AJS), наводить статистику назв статей у ньому за багато років, стверджуючи, що в американській соціології слово «нерівність» означає «несправедливість», а остання має вимірюватися за допомогою шкал та ознак стосовно обраних страт чи категорій населення у вигляді простих «матриць справедливості». Якщо їх і вдається скласти, що не гарантовано, то справедливим буде розташування показників навколо основної діагоналі, а несправедливим — значна дистанція між порівнюваними даними. Втім, побудова складних індексів нерівності/несправедливості супроводжується прийняттям проблематичних припущень і спрощень, тож виникає сумнів, чи взагалі можливо їх виміряти (Abbott, 2016, pp. 235–244).

У моральному й політичному контексті справедливість — це те, що завжди в дефіциті, що не компенсується, тому вона й присутня як утопічна колективна експектація. Однак мало хто береться скласти баланс справедливої нерівності та несправедливої нерівності. При здоровому глузді ніхто не називає несправедливими ієрархічні відмінності в талантах і вміннях. Проте навіть якщо запитувати тільки про нерівність у доходах і багатстві, то все залишається вкрай складним, оскільки економічна нерівність похідна від соціальної влади, тобто контролю за ресурсами, людьми, цілями й пріоритетами, а також від дисбалансу між приватними (партикулярними) та загальними інтересами (Thompson, 2018, pp. 201–221). І тому правильні відповіді стосовно того, що відповідає моральним ідеалам і очікуванням, а що ні, не мають, як зазначається в літературі, ознак універсальності, досить жорстко прив'язані до обставин місця й часу, утворюються в ході демократичних публічних дебатів, які мають на меті (ідеально-романтичний випадок) збільшення обсягів загального блага й добра та зменшення соціальних утисків, обтяжливих обов'язків, дискримінації. Тоді як перемога в подібному обговоренні консервативної, ліберальної, радикальної, технократичної тощо відповіді завжди тимчасова й релевантна конкретній ситуації (Marcuse, 2018, pp. 334–349).

Несправедливість, безумовно, менш матеріальна порівняно зі структурами нерівності, очевидна неможливість її хоч скількись точного вимірювання, у вжитку залишаються розпливчасті оцінки міри неприйнятності, що їх надають експерти або звичайні громадяни, без меж, які здатні упевнено відокремлювати такі оцінки одна від одної та знаків, що їх мали б беззаперечно засвідчувати. Та все ж вона екзистенціал тієї самої властивості, що й нерівність: її присутність непроминуща. А масштаб присутності в масовій чи експертній свідомості значно більший за масштаб присутності справедливості. Саме тому світ людей сприймається переважно обурливим і упередженим, повним домінування, насильства, озброєних конфліктів, ідеологій, інтересів та інтерпретацій, які змагаються, уперто нагадуючи про сумну долю, біль і смуток, що незвані й завжди поруч.

Наявні в розпорядженні дослідників концепції справедливості, незалежно від того, чи дотримуються вони традиції Джона Роулза, чи Ненсі Фрейзер, чи Акселя Хонета, якщо згадати тільки най-

відоміші імена, або ж ухиляються від них, ніяк не пояснюють існування величезних масивів неправильних, нечесних, незаслужених, принизливих асиметрій і розмежувань, так само як і несправедності глобальної економічної нерівності, що травмує й шокує. Виниклий когнітивний дисонанс спонукав Майкла Гудгарта (Goodhart, 2018) на створення теорії несправедливості — зв'язного комплексу понять про політику й практику деформацій у різних сферах (вимірах просторів) спільного життя людей; наративу про те, що відбувається в реальному світі усупереч уявленням, які привабливо ідеалізуються, про належне, здійснене, доброчесне, заспокоювальне. Факт, згідно із яким у філософії й політичній теорії розробляють переважно теорії справедливості, переконливо доводить домінування антипода цього морального ідеалу, домінування несправедливості у світі людей. Інакше — рівність і справедливість тут вкрай незвичні явища.

Добре відомо, що індивіди є носіями певної «повсякденної ідеології справедливості». 1991 року у Франції з'явилося друге видання книжки Люка Болтанскі й Лорана Тевено «De la justification: Les économies de la grandeur» (у російському перекладі 2013 року — «Критика и обоснование справедливости: Очерки социологии градов» (Болтански & Тевено, 2013)). У ній автори виходять із того, що пульсації соціальності й повсякденності майже апріорно сприймаються та інтерпретуються крізь призму справедливості. Так відбувається тому, що в індивідів у процесі соціалізації сформовано здатність (навичку) виправдовувати (приписувати, надавати більше справедливості) ситуації власні та інших вибори між альтернативами, зробленими спонтанно, розсудливо, під тиском, як і домагання, бажання чи наміри. Сама можливість фіксувати висловлювані індивідами оцінки міри справедливості того чи того в масових опитуваннях зобов'язана, власне, тій самій здатності (навичці).

Соціологи зовсім не безпідставно схильні визнавати цінність ситуативних факторів під час пояснення особливостей зчитування індивідами знаків і свідчень ієрархічних структур, а також особистісних настанов, преференцій і намірів діяти. Тобто люди свідомо чи інстинктивно приписують смисл досвіду перебування в конкретних обставинах взаємодій із соціальними інститутами, організаціями, іншими людьми, пам'яті про минулі історії, у які вони втягувалися не за своєю волею, або ж які формували за власни-

ми шаблонами, значенням, що їм приписувались, та інтерпретаціям такого досвіду, до яких вони вдавалися (стислий огляд літератури див. у: (Norton, 2014, pp. 167–169; Makeєв & Оксамитна, 2017, сс. 37–41)).

Рендал Колінз (Collins, 2004) у розробленій ним теорії інтерактивного ритуалу / ланцюга інтерактивних ритуалів наполягає на тому, що саме ситуація, не індивід, є вихідним пунктом мікросоціологічного аналізу. Тобто все, що дослідник може чи повинен знати про індивіда, він має отримати з ретельно інтерпретованого динамічного комплексу ситуацій, серед яких перебуває й переміщується між ними той, хто потрапив до вибірки кількісного чи якісного обстеження. Замість того, щоби розмірковувати про унікальність та неповторність кожної особи, соціолог намагається зрозуміти індивіда як концентрату (вислиду) минулих і нових ситуацій (pp. 4–6).

Адже якщо мати на увазі повсякденні комунікації та інтеракції, то респонденти завжди мають певну емоційно забарвлену думку про те, «що тут, власне, відбувається». І не важливо, чи адекватна вона ситуації, висловлена своїми словами чи вибрана із запропонованих в анкеті варіантів. Водночас відкритим (таким, що не має достовірної відповіді) залишається питання щодо пропорції, у якій в подібній opinіi представлена тривка ментальна конструкція із патернів значень, переконань, поведінки, афективних станів, смаку, що склалася в процесі соціалізації та не тільки прихильниками П'єра Бурдьє позначається концептом «габітус», а також пластичні й нестійкі (що не відкладаються у довгострокову пам'ять) настрої, емоційні за характером прояву реакції на конкретні раптово виниклі обставини.

Відкритість тут зумовлена такою властивістю сучасності, як плинність, тож рутинні практики, а також перманентне відтворення кризових та екстраординарних явищ у суспільному й повсякденному житті призводять до розриву між габітусом і правилами, яких дотримується хід речей, між колективними очікуваннями й обставинами, ритми інерційності та пластичності яких не збігаються, аж до розриву між ними. І тоді габітус втрачає інструментальність, він уже не орієнтує, не пояснює — він анулюється, виводиться зі вжитку. Водночас виникає момент свободи, що вимагає від індивідів (груп індивідів) самостійного, а може, й нового, формулювання приписів сприймати, розуміти та реагувати, інколи — усього кано-

ну раціональних та емоційних засобів оцінювання ситуації. Однак виявляти й фіксувати щось на кшталт цього в масовому опитуванні вдається не часто: жорстка побудова опитувальника та варіантів для вибору майже закриває подібні когнітивні можливості.

Підступи до концепції ситуативного сприйняття нерівності

Потреба в розробці такої концепції, схоже, ще має бути виразно артикульована. Проте вже створений масив узагальнень та емпіричних спостережень, здатних скласти її (концепції) надійний фундамент. Нижче реферується нерепрезентативна вибірка текстів, які це якщо й не переконливо доводять, то наочно ілюструють. Спочатку дві праці щодо статусу емоцій у соціології.

1998 року опубліковано книжку Джека Барбалета (Barbalet, 2004) стосовно місця емоцій у соціальній теорії та щодо їхнього зв'язку з соціальною структурою, яку потім перевидавали й багато цитували. Головна — й досягнута автором — мета книжки полягала в легітимзації права на присутність уявлень про емоції в структурі соціологічної теорії та в пояснювальних схемах, що ними оперують дослідники під час аналізу поведінки окремих людей і великих спільнот. Наприклад, класова система суспільства генерує багато емоцій (гнів, помста, страх, апатія), проте домінантним для «класу» визнається «обурення»: реакція на нерівність розподілу багатства й влади, яка також стає умовою консолідації класу, підставою для класової дії. Уможливорює відповідну кваліфікацію та обставина, що емоція з самого початку вбудована у класову структуру й класові відносини — їхній симбіоз має онтологічний статус. Тобто емоція є органічним елементом структурно нерівної ситуації, так само як і належність конкретного індивіда до певної позиції в соціально-економічній структурі, усвідомлення ним належності до неї (ідентифікація), приписування значущості та цінності позиції й належності. У соціології, переконує читача автор, емоцію розглядають як те, що однаково припадає як індивідові, так і ситуації, у якій він перебуває, обставинам його повсякденного існування (Barbalet, 2004, ch. 3). Інакше кажучи, насичені емоціями порядки нерівності водночас є і певними об'єктивностями, і структурами, занесеними в суб'єктивність.

Джонатан Тернер (Turner, 2007), представляючи на розсуд колег соціологічну теорію емоцій, також вважає соціальну структуру і стратифікаційну систему важливими умовами й чинниками емоційного збудження. Згодом він підсумував свої спостереження за динамікою емоційної стратифікації в постіндустріальних суспільствах у контексті змін матеріально-фінансових та ціннісно-нормативних умов відтворення середнього класу (Turner, 2017). Відомий фахівець зі структурного підходу до явищ і процесів, соціальний психолог за освітою розглядає емоції як укорінені водночас в усі три рівні соціального універсуму: мікрорівень взаємодії між індивідами; мезорівень організацій та категорій людей, стратифікованих за віком, освітою, доходами або ж організованих горизонтально чи у вигляді павутиння; макрорівень інститутів та системи стратифікації. Соціальний універсум, отже, бачиться конкурентним середовищем, де кожна структурна одиниця може бути і джерелом загроз для інших, і мішенню для загроз від інших. Поряд із такими дефіцитними ресурсами, як гроші, влада та престиж, нерівномірно розподіляються й позитивні і негативні емоції.

Індивіди дією певних макро- та мікросоціальних сил залучені у процес задоволення п'яти універсальних потреб: у підтвердженні ідентичності, в отриманні позитивних винагород, у відчутті належності до групи, у довірі (передбачуваності, повазі, щирості), у відчутті фактичності (інтерсуб'єктивному переконанні, що речі саме такі, якими вони є). Енергія, що виникає чи то під час конфліктної або ж узгодженої зустрічі між очікуваннями індивідів щодо задоволення потреб та відповідями на них у вигляді різноманітних привілеїв, чи то в разі обмежень доступу до ресурсів, і постає у вигляді емоційного збудження (Turner, 2007, pp. 67–100). Останнє нерівномірно розподілене між категоріями населення, тим самим утворюючи емоційну стратифікацію, у якій негативні емоції концентруються на полюсі нижчих класів і страт (Turner, 2017, pp. 21–24).

Породжені конкретними обставинами емоції виконують роль реагентів, що вимагають зміни обставин, спонукають до відповідних дій або навіть генерують такі дії. Власне теорія складається із 17 принципів (вони, водночас, являють собою вірогідні гіпотези), що описують механізм формування позитивних і негативних емоцій. А також їхні наслідки у вигляді ставлення, оцінок та дій індивідів, які підтримують наявний порядок розподілу прав, пов-

новажень, престижу, винагород чи, навпаки, відчужують від нього, зменшуючи ступінь солідарності в конкретних ситуаціях різного рівня (Turner, 2007, pp. 200–207). Оскільки в теорії неможливо оперувати складною комбінаторикою первинних і вторинних (сполучення деяких первинних) емоцій, що їх розглянуто в першому розділі книжки Тернера, то перевагу віддають первинним та окремим їхнім поєднанням різного рівня інтенсивності: задоволення — щастя, відраза — страх, домагання — гнів, розчарування — зневіра. Своєю чергою поєднання позитивних і негативних емоцій утворює багатий словник почувань і переживань (53 іменування), які притаманні факту присутності індивідів у соціальних структурах (Turner, 2007, pp. 7–8).

Втім, емпіричні дослідження сприйняття нерівності поки практично не кореспондують із теоріями статусу емоцій у відтворенні соціальності такого штибу абстрактності. З відмінності між експертними (запропонованими фахівцями) й дилетантськими (використовуваними громадянами) уявленнями про стратифікацію виходить Сара Ірвін (Irvin, 2018) у статті про аматорське сприйняття нерівності та соціальної структури. У якісному лонгitudному дослідженні дослідниця показувала п'ять картинок із модуля ISSP, у яких відтворено образи нерівності — від поляризованого, з невеликою часткою згори й основною масою населення знизу, до егалітарної, де більшість перебуває посередині й вище. Респонденти мали обрати ту, яка характеризує модель стратифікації у Великій Британії, визначити своє місце в моделі й у термінах нерівності розповісти про ті зміни, що відбулися з ними між різними хвилями обстеження. Розвідки такого типу виходять із достовірного припущення, що індивідам властиве розвинене «відчуття місця» в соціальних порядках, деяка здатність більш-менш надійно й обачно розміщувати себе в системі соціально диференційованих координат. Водночас так вони окреслюють позицію, певний кут зору, під яким вони бачать позиції інших, констеляція яких складається у певну форму/образ нерівності в суспільстві.

Відомо також, що індивіди прагнуть уявляти самих себе й вважати себе не гіршими за інших, ніби запобігаючи такому зниженню самооцінки, що здатний помітно погіршувати емоційне й соціальне самопочуття. Інакше кажучи, вони усвідомлюють високу значущість для себе і своєї сім'ї тієї соціально-економічної ситу-

ації, у якій вони постійно чи тимчасово перебувають. Воднораз формується домінуючий модус впізнавання інших: навколо багато таких самих, як і я, звичайних людей, що мають схожі життєві проблеми. Ось чому в опитуваннях найбільшою виявляється частка респондентів, які обирають середні пункти шкали в анкеті під час відповіді на питання про їхнє місце в ієрархічних порядках (Irvin, 2018, pp. 212–220), що підтверджено ще й іншими спостереженнями (Gimpelson & Treisman, 2015, pp. 25–26; Berger et al., 2010, pp. 159–160; Lindemann & Saar, 2014, p. 18).

Було показано, що бачення структурних диспропорцій з перспективи конкретної позиції та їхній опис істотно коригується життєвим досвідом подолання емоційних станів, пов'язаних із феноменами ексклюзії, обмежень, несправедливості в розподілі шансів і можливостей. Феномен усереднення має місце, проте варіативність (неоднорідність) сприйняття й інтерпретацій нікуди не зникає, а зовнішня ідентифікація респондентів (зарахування дослідником до конкретного класу за певними ознаками) інколи збігається, інколи розходиться із класовою самоідентифікацією. До того ж ті, хто належить до середніх і до нижчих прошарків, користуються відмінними мовами опису динаміки нерівності, тобто вони по-різному «прочитують» структурний контекст власного життя в соціумі. Перші віддають перевагу змінам у можливостях, шансах, перешкодах для мобільності; другі частіше апелюють до необхідності реабілітувати справедливість, зменшити розрив у статках між багатими і бідними. Причини такого стану речей потребують, звісно, прискіпливого з'ясування в кількісних та якісних дослідженнях. Тож аматорська, так би мовити, соціологія нерівності респондентів аж ніяк не наївна чи наскрізь помилкова — вона складна за джерелами формування й має певні емоційні та поведінкові наслідки (Irvin, 2018, pp. 224–225).

Матеріалізовані, візуально представлені ієрархії, що ними насичене повсякденне життя, не залишають людей байдужими, здатні їх розчарувати в якихось цінностях або спонукати до їхнього спрощення, оперувати дихотомічними поділами, перейматися упередженнями й фантазіями, робити менш упевненими й довірливими в спілкуванні, вводити в пригнічений настрій. Більше того, побачені й розпізнані вертикальні сходи рангів або рубрикатор визнання в певних обставинах генерує різні дії: від словесного обурення та вимог дотримання/відновлення соціальних дистанцій за

допомогою агресивних дій з погрозою застосування насильства. Аргументація досить проста: якщо вже статусні відмінності легітимовані, то законним і справедливим є зобов'язання їхнього дотримання.

Наприклад, пасажир, який придбав квиток другого класу на поїзд/літак, має дотримуватися запропонованих норм поведінки, також йому не належить перебувати в салоні першого класу. Чинним стає, і не тільки у схожому випадку, принцип закріплення за певною клітиною соціальної матриці, хтось уповноважений має заступитися за гідність узаконеної нерівності. Так у безлічі повсякденних ситуацій індивідуально або ж суспільно обумовлене прагнення справедливості й рівності вступає в латентну або відкриту взаємодію з інституціалізованим механізмом відтворення соціальних поділів і підпорядкувань. У своїй книжці, названій «Дискретні сходи: у який спосіб нерівність впливає на те, як ми думаємо, живемо і вмираємо», Кейт Пейн (Pain, 2017) на життєвих прикладах і даних психологічних, статистичних та соціологічних обстежень розмірковує про колізії та мистецтво життя в середовищі, просякнута численними різновидами нерівності.

Утім, найдетальніший розгляд так званої суб'єктивної нерівності представлений у монографії «A Sense of Inequality» Венді Ботеро (Bottero, 2020), де авторка з поважних, мабуть, причин не згадує публікацій ані Барбалета, ані Тернера. У ній роз'яснюється, що англійське «sense» — це і розуміння, і сприйняття, і приписування значення (смислу), і афективні стани, які виражають почуття справедливості/несправедливості, приниження. А в соціологічній перспективі це ще й дії, інспіровані усвідомленням і відчуттям стратифікації та спрямовані на компенсацію чи мінімізацію впливу негативних ефектів нерівності (привілеї, невизнання, дискримінація, примусові форми домінування). А поряд із такими діями наявні й практики примирення з вертикально впорядкованим устроєм життя, визнання його неминучості й непідвладності спробам змін.

Звісно, сприйняття ієрархічного поділу простору спільного існування не може не бути обмеженим чи навіть викривленим, визнає Ботеро услід за багатьма соціологами. А звідси й реакції на таке сприйняття — здебільшого не адекватні деякому актуальному стану справ (якщо його вдається більш-менш надійно ідентифікувати). Проте в дослідженні, наполягає авторка, варто брати до уваги повсякденні контексти формування й побутування ціннос-

тей, очікувань, переконань чи упереджень людей щодо нерівності, і тоді за цим можна побачити реальні проблеми, які потребують розв'язання чи врегулювання. Водночас слід бути готовим фіксувати множину ситуацій нерівності (образів стратифікації), специфічних для конкретних обставин і обмежень, що регулюють процеси задоволення вітальних потреб індивідами, сім'ями, групами, категоріями громадян. У книжці аналізуються ставлення, переконання й упередження щодо нерівності, почуття (афекти), які вона викликає, протести проти нерівності, спротив їй.

У розділі «Attitudes to Inequality» Ботеро (Bottero, 2020, pp. 25–56) узагальнює емпіричні свідчення про ставлення до нерівності. Авторка зазначає, що за результатами порівняльних обстежень в усіх країнах переважна більшість людей вважає наявну нерівність «надто великою», тоді як не погоджуються з таким твердженням у середньому 7% населення. Тобто в усьому світі громадяни прагнуть жити в умовах більш егалітарної соціальної структури, адже повсякденна свідомість упевнено ототожнює нерівність із несправедливістю. У відповідях угадуються певні уявлення щодо *ідеальної моделі* стратифікації, однак також щодо *прийняттого* рівня нерівності, *ступеня справедливості* його виробництва. Їхній зміст зумовлений соціально-політичними й соціально-культурними особливостями конкретної країни, такими собі, загально кажучи, режимами відтворення нерівності, які формуються соціальними інститутами. Водночас саме державу респонденти визнають головним агентом, відповідальним за позитивну корекцію асиметрії в добробуті різних категорій населення. Крім того, надійно встановлено: що нижчий статус індивіда, то ймовірніше він погоджуватиметься із судженням про «надто велику» нерівність і вимагатиме перерозподілу доходів шляхом підвищення податків тим, хто отримує високі зарплати й доходи.

Ботеро у свої книжці значною мірою дезавує тезу про спотворені або неправильно уявлювані індивідами образи нерівності й соціально зумовлені перешкоди задоволенню потреб і бажань. Різноманітними практиками або навмисною пасивністю люди беруть участь у відтворенні нерівності зовсім не тому, що вони «не так представляють» її глибину та масштаби. Виходить слід із факту їхньої обізнаності про ситуацію, у якій вони перебувають, прискіпливо з'ясовувати зміст і структуру ресурсів та можливостей долати наявні соціальні обмеження на індивідуальні або колективні дії

в конкретних обставинах країни, географії, типу поселення. Саме тоді й випаде шанс побачити і помислити нерівність у соціологічній перспективі найбільш адекватно: що люди думають про нерівність, як її представляють і як на неї відгукуються — афективно і/або дією. Це і є «об'єктивною реальністю» для прискіпливого дослідника, яка потребує теоретичної та емпіричної інтерпретації.

Порівняльними обстеженнями виявлено й описано «парадокс сприйняття стратифікації». Якщо йдеться про великий світ, про країну загалом, про те, що виходить далеко за межі безпосереднього індивідуального досвіду, то респонденти оцінюють масштаб нерівності досить критично. Проте в малому світі повсякденних комунікацій вони спостерігають менш виразні прояви різниці в доходах чи шансах та можливостях. Тобто найближче середовище більш соціально гомогенне, воно частіше визнається прийнятним, або ж індивіди свідомо відволікаються від наявних відмінностей. Тоді як національна держава у своїх визнаних кордонах більш соціально ієрархізована й гетерогенна.

Такий «парадокс» зумовлений складним комплексом чинників (економічний устрій і поточна економічна ситуація, політична система, культура, традиції, засоби масової інформації тощо), однак питома вага кожного чинника не піддається вимірюванню, а їхня сукупна конфігурація широко варіюється навіть у демократичних країнах із високим рівнем добробуту населення. Водночас його (парадокс) ніяк не звести до визначення «аберація» (похибка, відхилення, спотворення): це факт, над яким варто розмірковувати і якому варто шукати правдоподібне пояснення. У межах мікросоціології, вважає Колінз (Collins, 2004, pp. 294), у таких випадках ведуть мову про ситуативну рівність, громадянську неухважність, таку собі рівність вмотивованої байдужості (індиферентності) до стратифікованих відмінностей.

Утім, ситуативна громадянська байдужість до нерівності, яка, безумовно, має місце, зовсім не означає, що люди закривають на неї очі в повсякденному житті. Модуль «Соціальна нерівність» 2019 року в проєкті ISSP містить два відповідних запитання: «Як часто поза домом ви контактуєте (бачите або розмовляєте) з набагато біднішими за вас людьми? Це може бути на вулиці, у громадському транспорті, в магазинах, у вашому районі чи за місцем вашої роботи»; «Як часто поза домом ви контактуєте (бачите або ж розмовляєте) з набагато заможнішими за вас людьми? Це може

бути на вулиці, у громадському транспорті, в магазинах, у вашому районі чи за місцем вашої роботи». В Україні з набагато біднішими людьми щодня контактують 42% опитаних, кілька разів на тиждень — 18%, а ніколи — 8%. А з набагато заможнішими людьми щодня контактують 20%, кілька разів на тиждень — 14%, а ніколи — 16% опитаних.

Зі сприйняттям нерівності в Україні зафіксований ще й інший парадокс. В опитуванні ISSP 2009 року 63% респондентів, характеризуючи соціальну структуру, обрали вкрай асиметричну картинку, у якій переважна більшість населення перебуває на найнижчому рівні. Проте під час побудови складного «індексу сприйняття нерівності» на основі 29 суджень, кожне із яких мало п'ятибальну шкалу, виявилось, що розподіл відповідей близький до нормального (Макеєв, Патракова, & Домаранська, 2010, сс. 94–97). Співіснування простіших і складніших способів вимірювання «сприйняття нерівності» накладає заборону на запитання про те, яке з них «точніше» відображає «реальність», тобто заборону екстраполювати усереднені уявлення опитаних на наявний поза індивідами й не менш усереднений «дійсний стан справ». Однак актуальною, принаймні в Україні, залишається вимога точніше визначати саме «стан справ» у конкретних сегментах суспільства й порівнювати його зі сфокусованим на ньому сприйняттям.

У соціологічній перспективі певну множину значень і сенсів нерівності доцільно трактувати як «реальність», як те, що певною мірою залежить від спостерігача чи дослідника, в розпорядженні якого є простіші і складніші інструменти роботи з емпіричними даними. Звідси й варіації у представленні загалом чи різними категоріями населення перцепції ієрархічної гетерогенності, фіксованої відповідними аналітичними розвідками. Зрозуміло, що такі розвідки ніколи не охоплюють усього можливого масиву визначень диспропорцій та ієрархій, що його вдається експлікувати з наявної літератури предмета або ж з отримуваних масивів первинної соціологічної інформації. Доводиться вдаватися до певних обмежень, зумовлених певними теоретичними й позатеоретичними обставинами, а також необхідністю підтримувати певну сталість опитувального документа задля можливості відстежувати динаміку процесу, за яким ведуть спостереження. І модуль «Соціальна нерівність» 2019 року не виняток. Його сучасні дизайнери й реноватори, не пориваючи з традицією, зупинилися на таких значеннях

і смислах сприйняття та уявлень про впорядковану неоднорідність спільного існування людей:

- ієрархізована та диференційована соціальна структура у вигляді конфігурацій, класових/групових самоідентифікацій, місця на уявній соціальній шкалі положень і статусів;
- нерівність як сукупність обмежень та ресурсів, шансів і можливостей досягти соціально значущих цілей;
- нерівність як напруження, генератор можливих явних чи латентних конфліктів між категоріями громадян;
- емоційний вимір нерівності — оцінки її справедливості/несправедливості, приписування відповідальності за наявний стан нерівності;
- співвідношення сприйняття нерівності загалом та в повсякденному житті, в найближчому оточенні.

Джерела до Розділу 1

- Алексинська, М., Бастрасова, А., & Харченко, Н. (2018). *Зайнятість через цифрові платформи в Україні. Проблеми та стратегічні перспективи*. Міжнародна організація праці. Отримано з https://www.kiis.com.ua/materials/pr/15082018_ILO_report/wcms_ukr.pdf
- Бабенко, С. (2009). *Соціальна нерівність в оцінках населення України (за результатами міжнародного дослідження ISSP 2009 року)*. Київ: Інститут соціології НАН України, Інститут політики, Київський міжнародний інститут соціології, центр «Соціальні індикатори».
- Бергер, П., & Лукман Т. (1995). *Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания*. Москва: Медиум.
- Бердяев, Н. А. (1989). *Философия неравенства. Письма к недругам по социальной философии*. Москва: Наука.
- Болтански, Л., & Тевено, Л. (2013). *Критика и обоснование справедливости. Очерки социологии градов*: перевод с франц. О. Ковневая. Москва: Новое литературное обозрение.
- Головаха, Е., & Макеев, С. (Ред.). (2007). *Украинское общество в европейском пространстве*. Киев: Інститут соціології НАН України; Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна.
- Девятко, И. Ф. (2012). Инструментарий онлайн-исследований: попытка каталогизации. В А. В. Шашкин, И. Ф. Девятко & С. Г. Давыдов

- (Ред.), *Онлайн дослідження в Росії 3.0* (сс. 17–30). Москва: Издательский дом «Кодекс».
- Дудина, В. И. (2016). Цифровые данные — потенциал развития социологического знания. *Социологические исследования*, 9, 21–30.
- Коваліско, Н. (2008). *Стратифікаційні порядки суспільства: концептуальні уявлення та досвід вивчення*. Київ: Інститут соціології НАН України.
- Коваліско, Н., & Макеєв, С. (2019). Добробут і нерівність у порівняльній перспективі: випадок Польщі та України. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 32–55.
- Корытникова, Н. В. (2015). Online big data как источник аналитической информации в онлайн-исследованиях. *Социологические исследования*, 8, 14–24.
- Кравченко, С. А. (2015). Мосты, соединяющие возможные расколы социологии ради более равного мира. *Социологические исследования*, 2, 29–38.
- Лібанова, Е. М. (Ред.). (2012). *Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу*. Київ: Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України.
- Макеєв, С., & Домаранская, А. (2014). Стратифицированно-дифференцированная структура городского населения Украины. *Социология: теория, методы, маркетинг*, 4, 42–65.
- Макеєв, С., & Коваліско, Н. (2017). Глобальний і локальний діалект наративу про нерівність. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 22–36.
- Макеєв, С., & Малиш, Л. (2012). Уявлення громадян України про соціальну нерівність: глобальна перспектива. В. Ворона & М. Шульга (Ред.), *Українське суспільство 1991–2012. Соціологічний моніторинг* (сс. 204–209). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Макеєв, С., & Оксамитная, С. (2016). Введение: определять состояние и давать ему имя. *Социология: теория, методы, маркетинг*, 4, 201–210.
- Макеєв, С., & Оксамитна, С. (Ред.). (2017). *Стан сингулярності: соціальні структури, ситуації, повсякденні практики*. Київ: Національний університет «Києво-Могилянська академія».
- Макеєв, С., Патракова, А., & Домаранська, А. (2010). Диференціація і стратифікація населення України за сприйняттям ситуацій нерівності. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 85–100.

- Малиш, Л. (2011). Спільне і відмінне у сприйнятті соціальної нерівності населенням різних країн. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 97–120.
- Миланович, Б. (2017). *Глобальное неравенство. Новый подход для эпохи глобализации*: перевод с англ. Д. Шестаков. Москва: Институт Гайдара.
- Оссовская, М. (1987). *Рыцарь и буржуа. Исследования по истории морали*. Москва: Прогресс.
- Печенкин, В. В., & Зайонц, В. В. (2011). Сетевые методы исследования виртуальных сообществ. *Теория и практика общественного развития*, 5, 71–75.
- Пикетти, Т. (2015). *Капитализм в XXI веке*. Москва: Ад Маргинем Пресс.
- Рыков, Ю., & Нагорный, О. (2017). Область интернет-исследований в социальных науках. *Социологическое обозрение*, 16(3), 366–408.
- Симончук, Е. (2007). Классовые структуры в сравнительной перспективе. В Е. Головаха & С. Макеев (Ред.), *Украинское общество в европейском пространстве* (с. 33–104). Киев: Институт социологии НАН Украины.
- Симончук, О. (2010). Класова свідомість: досвід порівняльного емпіричного вивчення. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 56–84.
- Симончук, О. В. (2014). Класові позиції та класові ідентичності: аналіз взаємозв'язку. *Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки*, 161, 46–55.
- Симончук, О. (2018). *Соціальні класи в сучасних суспільствах. Евристичний потенціал класового аналізу*. Київ: Інститут соціології НАН України.
- Скокова, Л. (2017). Участь у мережево-цифровій культурі в Україні: порівняльна динаміка. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 145–163.
- Стиглиц, Д. (2015). *Цена неравенства. Чем расслоение общества грозит нашему будущему*. Москва: Эксмо.
- Стиглиц, Д. (2016). *Великое разделение. Неравенство в обществе или что делать оставшимся 99% населения?* Москва: Эксмо.
- Тёрборн, Г. (2005). Глобализация и неравенство: проблемы концептуализации и объяснения. *Социологическое обозрение*, 4(1), 31–62.
- Тіньова економіка в Україні. Результати дослідження 2019 року. (2019, жовтень 11). Прес-реліз. Київський міжнародний інститут соціології. Отримано з <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=897>

- Шабашев, В. А., & Щербакова, Л. Н. (2016). Тенденции цифрового равенства/неравенства в современном мире. *Социологические исследования*, 9, 3–12.
- Abbott, A. (2016). *Processual sociology*. Chicago, London: The Chicago University Press.
- Adey, P., Bissel, D., Hannam, K., Marriman, P., & Shiller, M. (Eds.). (2014). *The Routledge Handbook of Mobilities*. London & New York: Routledge.
- Alvaredo, F., Chancel, L., Piketty, T., Saez, E., & Zucman, G. (2017a). *Global inequality dynamics: New findings from WID.world*. Working paper No. 2311. Cambridge: NBER. Отримано з <http://www.nber.org/papers/w23119>
- Alvaredo, F., Chance, L., Piketty, T., Saez E., & Zucman, G. (2017b). *World Inequality Report 2018*. World Inequality LAB.
- Atkinson, A. B. (2015). *Inequality: What can be done?* Cambridge: Harvard University Press.
- Barbalet, J. M. (2004). *Emotion, social theory, and social structure. A macro-sociological approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bauman, Z. (2011). *Collateral damage. Social inequalities in a global age*. Cambridge: Polity Press.
- Berger, R., Grusky, D., Raffel, T., Samuels, G., & Wimer, C. (2010). *The inequality puzzle: European and US leaders discuss rising income inequality*. Springer-Verlag Berlin Heidelberg.
- Bottero, W. (2020). *A sense of inequality*. London, New York: Rowman & Littlefield International, Ltd.
- Burawoy, M. (2015). Facing an unequal world. *Current sociology*, 63(1), 5–34.
- Chase, E., & Walker, R. (2012). The co-construction of shame in the context of poverty: Beyond a threat to the social bond. *Sociology*, 47(4), 739–754.
- Collins, R. (2004). *Interaction ritual chains*. Princeton University Press.
- Davidov, E., & Semyonov, M. (2017). Attitudes toward immigrants in European. *International Journal of Comparative Sociology*, 58(5), 359–366.
- Devine, F., & Waters, M. C. (Eds.). (2004). *Social inequalities in comparative perspective*. Blackwell Publishing Ltd.
- Dunbar, R. I., Arnaboldi, V., Conti, V., & Passarella, A. (2015). The structure of online social networks mirrors those in the offline world. *Social Networks*, 43, 39–47.

- Edlund, J., Bechert, I., & Quandt, M. (Eds.) (2017). *Social inequality in the eyes of the public. A collection of analyses based on ISSP data 1987–2009*. GESIS — Leibniz Institute for the Social Sciences: Cologne, 17.
- Emerging from the shadows. The shadow economy to 2025*. (2017). ACCA. Отримано з http://www.accaglobal.com/content/dam/ACCA_Global/Technical/Future/pi-shadow-economy-report.pdf.
- Fararo, T., & Kosaka, K. (2003). *Generating images of stratification: a formal theory*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Feld, L. P., & Larsen, C. (2012). *Undeclared work, deterrence and social norms. The case of Germany*. Berlin Heidelberg: Springer-Verlag.
- Gimpelson, V., & Treisman, D. (2015). *Misperceiving inequality*. Working Paper 21174. Cambridge: NBER Working Paper Series. Отримано з <http://www.nber.org/papers/w21174>
- Goldthorpe, J. H. (2005). Progress in sociology: The case of social mobility research. In S. Svallfors (Ed.). *Analyzing inequality. Life chances and social mobility in comparative perspective* (pp. 56–82). Stanford University Press.
- Goldthorpe, J. (2010). Analysing social inequality: a critique of two recent contributions from economics and epidemiology. *European Sociological Review*, 26(6), 731–744.
- Goodhart, M. (2018). *Injustice. Political theory for the real world*. New York: Oxford University Press.
- Halford, S., & Savage, M. (2017). Speaking sociologically with big data: Symphonic social science and the future for big data research. *Sociology*, 51(6), 1132–1148.
- Haller, M., & Eder, A. (2015). *Ethnic stratification and economic inequality around the world. The end of exploitation and exclusion?* Farnham: Ashgate Publishing Limited.
- Hauser, O. P., & Norton, M. I. (2017). (Mis)perceptions of inequality. *Current Opinion in Psychology*, 18, 21–25.
- Irwin, S. (2018). Lay perceptions of inequality and social structure. *Sociology*, 52(2), 211–227.
- Kairam, S. R., Wang, D. J., & Leskovec, J. (2012). The life and death of online groups: Predicting group growth and longevity. *Proceedings of the 5th ACM International Conference on Web Search and Data Mining* (pp. 673–682). New York.
- Kurz, K., & Blossfeld, H. P. (Eds.). (2004). *Home ownership and social inequality in comparative perspective*. Stanford: Stanford University Press.

- Lindemann, K., & Saar, E. (2014). Contextual effects on subjective social position: Evidence from European countries. *International Journal of Comparative Studies*, 55(1), 3–23.
- Marcuse, P. (2018). From inequality to social justice. In L. Langman, D. A. Smith & A. Begicevic (Eds.), *Twenty-first century inequality & capitalism: Piketty, Marx and Beyond* (pp. 334–349). Leiden; Boston: Brill.
- Medina, L., & Schneider, F. (2018). *Shadow economies around the world: What did we learn over the last 20 years?* IMF Working Paper/18/17. International Monetary Fund. Отримано з <https://www.imf.org/en/Publications/WP/Issues/2018/01/25/Shadow-Economies-Around-the-World-What-Did-We-Learn-Over-the-Last-20-Years-45583>
- Meraviglia, C. (2017). The social ladder. Status mobility across time and countries. In J. Edlund, I. Bechert & M. Quandt (Eds.), *Social inequality in the eyes of the public. A collection of analyses based on ISSP data 1987–2009* (pp. 13–33). GESIS — Leibniz Institute for the Social Sciences: Cologne, 17.
- Milanović, B. (2016). *Global inequality. A new approach for the age of globalization*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Norton, M. (2014). Mechanisms and Meaning Structures. *Sociological Theory*, 32(2), 162–187.
- Novokmet, F., Piketty, T., & Zucman, G. (2017). *From soviets to oligarchs: Inequality and property in Russia, 1905–2016*. Working Paper 23712. Cambridge: NBER Working Paper Series. Отримано з <http://www.nber.org/papers/w23712>
- Ossovski, St. (1957). *Struktura klasova v społecznej świadomości*. Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Pain, K. (2017). *The broken ladder: how inequality affects the way we think, live, and die*. New York: Viking.
- Panek, T. (2015). Subjective personal and social well-being in European countries. In P. Sztabiński, H. Domański & F. Sztabiński (Eds.), *Hopes and anxieties in Europe. Six waves of the European Social Survey*. Frankfurt am Main: Peter Lang GmbH.
- Piketti, T. (2014). *Capitalism in the twenty-first century*. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Robert, P. (2010). Stratification and social mobility. In S. Immerfall & G. Thernborn (Eds.), *Handbook of European Societies. Social Transformations in the 21st Century* (pp. 499–536). New York, Dordrecht Heidelberg, London: Springer.

- Savage, M., Devine, F., Cunningham, N., Taylor, M., Li, Y., Hjellbrekke, J., Roux, B. L., Friedman, S., & Miles, A. (2013). A new model of social class? Findings from the BBC's Great British class survey experiment. *Sociology*, 47(2), 219–250.
- Suter, C. (2009). Inequality beyond globalization. Searching for the missing pieces of the puzzle: Introduction to special issue. *International Journal of Comparative Sociology*, 50(5–6), 419–424.
- Suter, C. (2010). Globalization, economic and social transformation, and inequality: Introduction to special issue. *International Journal of Comparative Sociology*, 51(4), 243–245.
- Therborn, G. (2013). *The killing fields of inequality*. Cambridge: Polity Press.
- Thompson, M. J. (2018). The political dimensions of economic division: Republicanism, social justice, and the evaluation of economic inequality. In L. Langman, D. A. Smith & A. Begicevic (Eds.), *Twenty-first century inequality & capitalism: Piketty, Marx and beyond* (pp. 201–224). Leiden; Boston: Brill.
- Turner, J. H. (2007). *Human emotions. A sociological theory*. London & New York: Routledge, Taylor & Francis.
- Turner, J. H. (2017). *Revolt from the middle. Emotional stratification and change in Post-industrial societies*. London & New York: Routledge, Taylor & Francis.
- Walby, S. (2009). *Globalization and inequalities. Complexity and contested modernities*. Los Angeles: SAGE.
- Wilkinson, R., & Pickett, K. (2010). *The spirit level. Why greater equality makes society stronger*. New York: Bloomsbury Press.

Олена Симончук

Динаміка уявлень українців про соціальну структуру та своє місце в ній

- 2.1 Понятійна схема аналізу
суб'єктивної картини соціального світу
 - 2.2 Соціально-класові ідентичності
 - 2.3 Соціально-статусні самооцінки
(актуальні, ретроспективні, перспективні)
 - 2.4 Соціально-структурні уявлення
- Висновки
- Джерела

2.1. Понятійна схема аналізу суб'єктивної картини соціального світу

Суспільствознавці різних країн, спираючись на різноманітні теоретичні та (інколи) ідеологічні засновки, конструюють певні описи/образи соціальної структури суспільства. (Прикладом таких моделей є класові схеми Джона Голдторпа, П'єра Бурдьє, Вільяма Лойда Ворнера.) Основами цих експертних образів/схем є різні комбінації об'єктивних критеріїв (статус зайнятості, професія, наявність керівних функцій, дохід, багатство, рівень освіти, кількість соціальних контактів тощо). Такі схеми й виокремлені на їх підставі соціальні/класові позиції називають «об'єктивними». Водночас пересічні люди є авторами та носіями самостійно сконструйованих картин/образів соціально диференційованого й стратифікованого устрою світу, які іменують суб'єктивними, аматорськими, дилетантськими¹. У фокусі нашого дослідження — власне суб'єктивні картини соціального світу. Умовно виокремимо такі два їхні складники.

Образи соціальної структури суспільства, створювані його членами, називатимемо *соціальними уявленнями*. Задля аналітичної зручності диференціюймо їх на два підвиди. Перший — *уявлення щодо «архітектури» соціального світу*. Вони утворюються за різноманітними критеріями стратифікаційних порядків (освітою, професією, класом, соціальним чи матеріальним статусом тощо); за різними правилами розташування й підпорядкування відповідних структурних елементів (горизонтальним/диференціальним

¹ У сучасній соціології дискутується питання про статус експертного/професійного і дилетантського/непрофесійного сприйняття соціальної структури та нерівності (див., напр.: Irvin, 2018; Gimpelson & Treisman, 2018; Bottero, 2018; Макеєв, 2020). Одні вважають експертні схеми істинними, такими, що об'єктивно й адекватно відображають стан справ, а суб'єктивно сконструйовані образи (у разі їх відхилення від експертного знання) — хибними. Інші впевнені у самостійній цінності обох (об'єктивно і суб'єктивно сконструйованих) образів соціальної структури. (Детальніше див. підрозділ 1.3 цієї монографії.)

або вертикальним/ієрархічним); за своєю «мовою» — у вигляді певного набору категорій (наприклад, робітники, селяни, інтелігенція) або градаційної шкали (з певним віялом вищих і нижчих щаблів). Другим підвидом є *уявлення про якісні характеристики такої соціально-структурної будови* — міру нерівності та несправедливості в розподілі життєвих благ, зокрема доходів; структурну чи меритократичну зумовленість чинників досягнення успіху; наявність конфліктів або консенсусу тощо (про це йтиметься в розділі 3).

Люди мають відчуття «свого місця» в цих самостійно або експертно сконструйованих моделях суспільного устрою. За необхідності вони вміють без особливих вагань визначити свою позицію в різноманітних ієрархічно або горизонтально упорядкованих соціальних просторах. Позначатимемо такі самооцінки як **«соціальні ідентичності»**. Знову ж умовно виокремимо два підвиди. У разі визначення людиною свого місця в просторі соціально-класових категорій ітиметься про *класові ідентичності/самооцінки*, у разі саморозташування за соціальним статусом — про *статусні ідентичності*. Як синоніми до терміна «соціальні ідентичності» використовуватимемо «суб'єктивний клас/статус» чи «клас/статус за самовизначенням».

Обидві суб'єктивні конструкції — соціальні уявлення та ідентичності — мають певні характеристики.

(1) Вони гетерогенні за критеріями (освітою, професією, класом, соціальним чи матеріальним статусом тощо); мірою деталізації й узагальнення структурних елементів; оформленням у вигляді набору певних категорій (наприклад, середній, робітничий, нижчий клас) або градаційної шкали (з певною низкою вищих і нижчих верств); джерелами конструювання (безпосередньо засвоєні з офіційної ідеології, засобів масової інформації, освітніх інституцій чи критично осмислені).

(2) Ці суб'єктивні утворення різняться залежно від «кута зору», детермінованого, зокрема, демографічними ознаками (віком і статтю) індивідів, їхнім статусним/класовим походженням і досягнутою статусною/класовою позицією, а також належністю до суспільства з певним соціально-економічним та культурним контекстом.

(3) Такі образи та внутрішні «ваги», за якими люди визначають вектори (вище–нижче) своєї й інших соціальної позиції, інколи неусвідомлені та інтуїтивні, а інколи доволі добре відреф-

лексовані. Проте в будь-якому разі вони є детермінантами повсякденної свідомості й поведінки. Навіть коли людина не має звички чи необхідності рефлексувати щодо будови соціуму та свого місця в ньому, такі образи мимоволі скеровують її думки й поведінку. А от «видимими» вони стають у разі застосування людиною певної аналітичної процедури з розміщення себе чи інших у соціальному просторі під час саморефлексії, інтелектуальної бесіди або на прохання соціолога-інтерв'юера під час опитування.

(4) Такі уявлення й самооцінки можуть бути емоційно дражливими або нейтральними (перейнятими відчуттям конфліктності/опозиційності чи консенсусу/солідарності), активувальними чи пасивними (такими, що або спонукають до дії, або просто є констатацією свого місця в суспільстві).

(5) Вони є плінними в часі, змінюючись як услід за перманентною трансформацією великого навколишнього світу (соціальних інститутів і структур, рівня економічного розвитку держави, панівної державної ідеології), так і зі зміною біографічних періодів, обставин та подій.

Окреслені два складники суб'єктивної картини соціального світу — соціально-структурні уявлення індивідів та їхні соціально-класові й статусні ідентичності — традиційно привертають увагу західних і вітчизняних учених. (Теоретичні й методологічні засновки, методичні підходи та результати досліджень буде детально розглянуто у відповідних підрозділах.) Так, дослідники регулярно відстежують інтенсивність і напрям динаміки цих феноменів, зокрема в порівняльному аспекті. Задля реалізації цих завдань багато хто з аналітиків звертається до даних модуля «Соціальна нерівність» у рамках Міжнародної програми соціальних досліджень (ISSP), який містить велику низку релевантних змінних.

Наше дослідження стану й динаміки суб'єктивних образів населення України базується на даних двох хвиль (2009 і 2019 років) зазначеного міжнародного проєкту. Серед завдань: по-перше, проаналізувати розподіл уявлень українців щодо соціальної структури суспільства та їхніх класових і статусних ідентичностей 2009 року, подекуди застосовуючи порівняння описаних феноменів в Україні, постсоціалістичних і західних країнах; по-друге, розглянути їхню динаміку з 2009 до 2019 року (тут ми обмежуємося локальною перспективою через те, що дані інших країн будуть загальнодоступними лише 2021 року); по-третє, визначити їхню

класову зумовленість (об'єктивні класові позиції визначено за EGP-схемою²).

Результати реалізації цих дослідницьких завдань подано далі в трьох сюжетах — щодо класових і статусних ідентичностей, а також щодо соціально-структурних уявлень.

2.2. Соціально-класові ідентичності

Соціологічну традицію емпіричного вивчення соціально-класових ідентичностей закладено в середині XX століття, причому концептуально й методично вона доволі різноманітна. (Детальніше про низку відповідних теоретико-методологічних підходів див.: Симончук, 2018, сс. 192–194).

У центрі нашої уваги — вивчення розподілу класових ідентичностей серед членів суспільства, а також зв'язку об'єктивного і суб'єктивного класів (іншими словами, класової належності/позиції та класової ідентичності). Піонером цієї традиції є Ричард Сентерс (Centers, 1949), який у середині 1940-х років для дослідження класових ідентичностей у перебігу масових опитувань запропонував метод самоідентифікації респондентів із чотирма категоріями (вищий клас, середній, робітничий, нижчий) та проаналізував їхній розподіл серед населення США. За 20 років ту саму методологію застосували Роберт Годж і Дональд Трейман (Hodge & Treiman, 1968), дійшовши висновку, що рівень кристалізації класової свідомості відповідає силі зв'язку між об'єктивним і суб'єктивним класами. Висновки цих соціологів надихнули багатьох інших (зокрема, Evans, 1993; Marshall et al., 1993) на дослідження аналогічної тематики на тих самих теоретико-методологічних засадах і з використанням даних Міжнародної програми соціальних досліджень.

² Для конструювання EGP-класів використано синтаксис Гарі Ганзебу-ма 1994 року. Відповідні 10 класових категорій було згруповано у п'ять укрупнених класів: службовий (I і II), проміжний (III і V), дрібні власники (IVa, IVb і IVc), кваліфіковані робітники (VI) і некваліфіковані (VIIa і VIIb). Звернімо увагу, що 2009 року змінну «заняття респондента», що лежить в основі класової схеми, закодовано (за методологічними рекомендаціями організаторів проєкту ISSP) згідно з ISCO-88, а 2019-го — ISCO-08. Це спричинило необхідність адаптації 2019 року синтаксису, що конструє класову схему, шляхом перекодування змінної ISCO-08 у ISCO-88.

Так, Джефрі Еванс (Evans, 1993) за даними проєкту ISSP 1987 року щодо семи індустріальних країн довів, що зв'язок між об'єктивним і суб'єктивним класами сильний у всіх порівнюваних країнах (винятком є США). Так, респонденти, чиє заняття дає підстави об'єктивно класифікувати їх як представників робітничого класу, мали тенденцію ідентифікувати себе саме з цією категорією (хоча серед них були й ті, хто відносив себе до середнього класу, щоправда, їх куди менше); водночас більша частина респондентів, які об'єктивно є середнім класом, ідентифікували себе з відповідною категорією. На думку Еванса, сильний зв'язок об'єктивного і суб'єктивного класів ($\text{Eta}^3 = 0,50\text{--}0,40$) у більшості західних країн засвідчує кристалізацію класової свідомості й водночас є емпіричним обґрунтуванням такого головного висновку: наприкінці ХХ століття класи все ще залишаються соціальними акторами суспільних процесів.

Вітчизняні дослідники стан і трансформацію класових ідентичностей населення України та їхній зв'язок з об'єктивною класовою позицією вивчають з початку 1990-х (Макеєв, Оксамитная, & Швачко, 1996; Макеєв & Оксамитная, 2001; Оксамитна & Бродська, 2001; Куценко, 2003; Оксамитна, 2015; Міщенко, 2008; Симончук, 2003, 2010, 2018, сс. 185–232). Вони застосовують різний методичний інструментарій (зокрема, у кількісних опитуваннях фіксуючи ідентичність за допомогою запитань закритого і відкритого типу) та спираються на різноманітну емпіричну базу — дані моніторингу Інституту соціології НАН України, модуля «Соціальна нерівність» у рамках ISSP, Європейського соціального дослідження, а також матеріали глибинних інтерв'ю з представниками різних класів.

Систематизуймо основні висновки зазначених вище вітчизняних аналітиків із цієї тематики.

(1) В Україні, як і в усіх залучених для порівняння країнах різного типу, люди все ще продовжують мислити/описувати себе в класових категоріях. Принаймні під час інтерв'ю чи анкетування переважна більшість респондентів не ігнорує запитань про класо-

³ Коефіцієнт Eta є мірою сили зв'язку між двома змінними, у цьому випадку класовою позицією (незалежна змінна) і класовою ідентичністю (залежна змінна). Що ближчим є значення Eta до 1, то більшою — сила зв'язку двох змінних.

ву ідентифікацію (2009 року майже 99% у постсоціалістичних і 82% в західних країнах співвіднесли себе з певною категорією).

(2) Упродовж перших тридцяти років новітньої історії України відбулася зміна домінантних класових ідентичностей — від типових для радянського періоду категорій (робітничий клас, селяни, інтелігенція, службовці) до пострадянської / прозахідної суб'єктивної стратифікації (підприємці, фермери, робітники, середній клас, бідні тощо). Натомість на межі століть відтворювалися характерні для радянського суспільства соціальні ідентичності та солідарності водночас зі зростанням ціннісної самоідентифікації з новими класовими групами. Тоді доволі велика кількість людей визначали свою класову позицію досить суперечливо, насамперед через зайнятість на двох роботах. Однак всередині 2010-х карта суб'єктивних класових позицій вже була зосереджена навколо середнього класу, про що свідчить майже триразове зростання в цей період самоідентифікації респондентів з цією категорією.

(3) Від 2010-х років найпоширенішими серед українців стали ідентичності «середній клас» і «робітничий клас». Утім, під час інтерв'ю чи відповіді на відкрите запитання анкети респонденти номінують ці категорії доволі варіативно (див. далі).

(4) Більшість населення як України, так і низки постсоціалістичних і західних країн усвідомлюють «своє місце» (свою класову позицію) в соціальній структурі цілком адекватно, тобто відповідно до їхньої об'єктивно визначеної класової позиції. Так, 2009 року більш як три чверті представників середніх класів і близько двох третин робітничого класу ідентифікували себе з відповідними класовими позиціями. До того ж зв'язок між об'єктивним і суб'єктивним класами виявився доволі сильним в усіх країнах (причому в пострадянській Україні він сильніший, ніж у середньому в розвинених західних суспільствах). Згідно з традицією інтерпретації даних у заявленій методології, виявлені закономірності свідчать про кристалізацію класової свідомості, а також про релевантність поняття «клас» і, відповідно, класового підходу для аналізу сучасних суспільств, зокрема українського.

(5) Дані інтерв'ю дали змогу виявити емоційний аспект класової самоідентифікації («середній клас» — позитивно, а «робітничий клас» — негативно забарвлена категорія) і прояснити смисли, що їх вкладають респонденти в ці категорії. Представники об'єктивно визначеного середнього класу ідентифікують себе з

відповідною категорією, уточнюючи її тип («аналогічний західному»), «специфічний український» і «статусно-неузгоджений» середній клас) на підставі рівня консистентності самооцінок професійно-кваліфікаційного й матеріального статусів. Натомість більшість робітників, які в закритому списку класових номінацій відносять себе до категорії «робітничий клас», зазвичай позначають цим свій професійний статус (фізичний характер праці); проте водночас вони тяжіють до ідентичності «середній клас» як соціально бажаної й такої, що відповідає їхнім економічному статусу та стилю життя. Такий дисонанс дає підстави визначити їх як носіїв амбівалентної ідентичності «і робітничий, і середній клас».

Отримані дані нової хвилі ISSP 2019 року стали нагодою продовжити традицію вивчення соціально-класових ідентичностей, спираючись на зазначену методологію. Наше дослідження спрямовували такі питання: якою є динаміка класових самооцінок українців впродовж останнього десятиліття (з 2009 до 2019 року) та чи змінився зв'язок між об'єктивною і суб'єктивною класовими позиціями. Такого типу моніторинг важливий для періодичного з'ясування актуальності класового підходу в українському суспільстві.

Зазначмо, що в проєкті ISSP *класова ідентичність* традиційно фіксується через співвіднесення респондентом себе з однією із шести категорій — вищий клас, верхній середній, середній, нижній середній, робітничий і нижчий⁴. (До речі, ця змінна в масиві має назву «суб'єктивний клас».) На окремих етапах аналізу даних три категорії середнього класу об'єднувались в одну — «середній клас».

Динаміка класових ідентичностей

Розпочнімо з порівняльної картини суб'єктивного класового розподілу 2009 року щодо суспільств різного типу (рис. 2.1). Тоді самооцінки більшості населення групи розвинених західних країн концентрувались навколо категорії «середній клас»: 10,8% маркували себе як верхній середній клас, 44,7% — як середній і 14,3% — як нижній середній (загалом 69,8%). Суб'єктивний робітничий

⁴ Запитання в анкеті сформульовано так: «Більшість людей зазвичай відносять себе до якогось соціального класу. Скажіть, будь ласка, до якого класу відносите себе Ви?».

клас становив дещо більше за чверть населення (26,8%). Невелика частка громадян (3,4%) визначали себе як нижчий клас. Отже, співвідношення суб'єктивних середнього, робітничого й нижчого класів становило 70% : 27% : 3%. Тобто як за самооцінками громадян, так і за оцінками класових аналітиків на підставі об'єктивних критеріїв (зокрема, Goldthorpe, 2000; Симончук, 2018, сс. 159–162) західні країни є суспільствами переважно середнього класу.

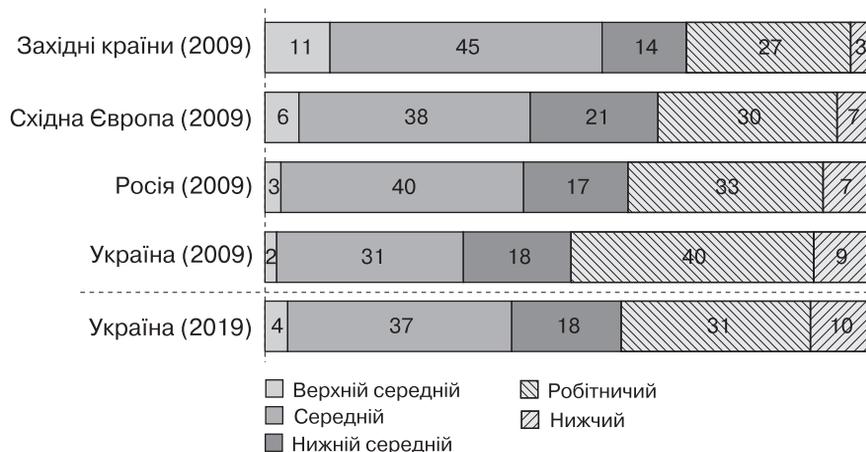

Рисунок 2.1. Розподіл класових ідентичностей серед населення України (2009 і 2019 роки) та низки країн різного типу (2009 рік), %

Джерело: дані щодо України 2009 і 2019 років узято з таблиці 2.1, а щодо західних і постсоціалістичних країн — із (Симончук, 2018, сс. 196–197).

Орієнтуючись на таке співвідношення суб'єктивно визначених класів як нормативну модель сучасного економічно розвиненого суспільства, констатуємо, що країни постсоціалістичного простору 2009 року ще доволі суттєво від неї відхилялися. Вони відрізнялись меншими частками середнього за самовизначенням класу й водночас значно більшими — робітничого і нижчого класів. Зокрема, в Україні співвідношення трьох суб'єктивних класів становило відповідно 51% : 40% : 9%⁵.

⁵ Сумарна частка громадян з ідентичністю «середній клас» у постсоціалістичних країнах (62% у Росії та 61% у Східній Європі) була не принципово меншою, ніж у країнах західних (69%). Проте принципова відмінність крилася в розподілі за верствами: частки респондентів, що відносять себе до верхньої та середньої верств, найменш вагомо представлені в Україні

Однак за останнє десятиліття класові ідентичності українців суттєво змінились — у напрямку суб'єктивної класової моделі західного суспільства (табл. 2.1⁶ і рис. 2.1)⁷. Значно збільшилася сумарна частка тих, хто ідентифікує себе як представника «середнього класу»: 2019 року вона становила 58,8%, тоді як 2009-го — 51,3%. До того ж ця динаміка відбулася за рахунок зростання самоідентифікації з верхнім середнім класом (з 2,3% до 3,5% відповідно) і середнім (з 30,6% до 37,2%), у той час як частка нижнього середнього класу залишилася сталою — 18,3% і 18,2%. Водночас впродовж десятиліття суттєво зменшилася частка тих, хто використовує для самооцінки категорію «робітничий клас» (30,6% і 40% відповідно). Утім, нижчим класом, причому з негативним трендом у 2019-му, себе все ще вважав майже кожен десятий українець (10,5% проти 8,8% у 2009-му). Отож, співвідношення самооцінок українців із середнім, робітничим і нижчим класами 2019 року становило 59% : 31% : 11%⁸.

Отже, упродовж останніх десяти років тривав тренд попередніх десятиліть на збільшення ідентифікації із середнім класом і відповідного зменшення — з робітничим. Зменшення суб'єктивного робітничого класу вважають наслідком як суттє-

порівняно не тільки із західними країнами, а й зі східноєвропейськими. Категорію «робітничий клас» використовували для самоідентифікації не менш як чверть респондентів у всіх країнах, утім максимально вона презентована в Україні (38%) і мінімально — у країнах Заходу (26%). Однак (див.: Симончук, 2018, сс. 194–198) і там частка суб'єктивного робітничого класу аж ніяк не однорідна: вона майже вдвічі вища в Іспанії (40%), Португалії (37%), Великій Британії (39%), США (36%) порівняно з Данією, Норвегією, Швецією (18–24%), Японією (19%) та Новою Зеландією (17%). Нижчий клас — суб'єктивно найбільший в Україні (9%), а найменший — у розвинених країнах Заходу (4%).

⁶ У цій і всіх наступних таблицях розподіл відсотків розраховано для тих, хто визначився з відповіддю.

⁷ В Україні частка респондентів, які ідентифікують себе з вищим класом, з роками лишається незмінною та мінімальною — до 1%. Тому в таблиці й на рисунку її приєднано до категорії «верхній середній клас».

⁸ Зазначимо, що аналіз розподілу класових ідентичностей серед зайнятого населення демонструє в усіх країнах значно меншу частку робітничого і нижчого класів та більшу — середніх класів (див.: Симончук, 2018, сс. 194–195).

вого скорочення індустріального сектору економіки, так і остаточного відходу в минуле радянської ідеології, зникнення з політичної арени комуністичної партії, а також відсутності впливових некомуністичних лівих політичних сил, здатних підтримувати та впливати на класову самоідентифікацію робітників (див.: Оксамитна, 2015).

Таблиця 2.1

Динаміка розподілу класових ідентичностей серед населення України загалом і представників EGP-класів зокрема (2009 і 2019 роки), %

<i>EGP-клас</i>	<i>Верхній середній</i>	<i>Середній</i>	<i>Нижній середній</i>	<i>Робітничий</i>	<i>Нижчий</i>
2009 рік					
Службовий клас вищого рівня	9,7	55,9	20,7	9,6	4,1
Службовий клас нижчого рівня	2,2	47,5	26,5	15,7	8,1
Проміжний клас	1,3	38,1	25,7	27,0	8,0
Дрібні власники	0,7	26,3	16,2	46,5	10,3
Кваліфіковані робітники	0,0	16,7	12,7	61,1	9,6
Некваліфіковані робітники	1,4	12,3	13,4	61,9	11,0
Сільськогосподарські робітники	0,0	7,7	3,8	76,9	11,5
Загалом (N = 1 777)	2,3	30,6	18,3	40,0	8,8
2019 рік					
Службовий клас вищого рівня	5,2	51,3	19,4	16,4	7,7
Службовий клас нижчого рівня	5,1	47,0	18,6	21,5	7,9
Проміжний клас	0,7	40,7	17,2	30,3	11,1
Дрібні власники	7,0	40,0	25,5	22,3	5,1
Кваліфіковані робітники	2,2	25,8	18,5	43,9	9,7
Некваліфіковані робітники	2,0	27,1	14,7	43,5	12,7
Сільськогосподарські робітники	0,0	8,2	13,4	48,5	29,9
Загалом (N = 1 849)	3,5	37,2	18,2	30,6	10,5

Джерело: дані проєкту ISSP 2009 і 2019 років зважено на змінну «weighting factor».

Зв'язок об'єктивного і суб'єктивного класів

Далі проаналізуємо відповідні класові відмінності — як в Україні представники семи класів (виокремлених за EGP-схемою) ідентифікують свою класову належність. За даними таблиці 2.1 та рисунка 2.2 вочевидноється виразний зв'язок об'єктивного і суб'єктивного класів в обидва роки опитування. Так, 2009 року представники об'єктивних класів, які заведено називати «середніми» (це три верхні ряди на рисунку), ідентифікували себе значно частіше із середнім класом (у сумі трьох категорій), ніж із робітничим: серед представників вищого службового класу — 86,3% і 9,6% відповідно, нижчого службового класу — 76,2% і 15,7%, а проміжного — 65% і 27%. Водночас респонденти, що об'єктивно посідають позиції робітничого класу (три нижні ряди), більш як удвічі частіше обирали ідентичність «робітничий клас», аніж «середній клас»: серед кваліфікованих робітників — 61,1% і 29,4% відповідно, некваліфікованих — 61,9% і 27,1%, а сільськогосподарських — 76,9% і 11,5%. Дрібні власники також дещо більшою мірою схильні були ідентифікувати себе з робітничим класом (46,5%), ніж із середнім (43,2%)⁹.

2019 року ситуація дещо змінилася: зв'язок об'єктивного і суб'єктивного класів зберігається, однак стає менш виразним. З одного боку, частка суб'єктивного робітничого класу зменшилась серед представників трьох груп об'єктивного робітничого класу (що адекватно пояснюється поширенням зазначеного вище тренду), з іншого — вона зросла серед усіх об'єктивних середніх класів (пояснення чого знайти не просто). Серед дрібних власників ситуація змінилася кардинально — у бік визнання себе переважно середнім класом. Отож, класові відмінності в розподілі класових ідентичностей стали ближчими до таких у західних країнах на момент опитування 2009 року (див.: Симончук, 2018, с. 198).

Отже, результати наведеного вище аналізу свідчать, що в Україні люди справді готові розглядати себе в класових категоріях; найзапитуванішими є категорії «середній клас» і «робітничий клас», вод-

⁹ Звернімо увагу, що 2009 року в західних країнах серед представників об'єктивних середніх класів (включно з дрібними власниками як старим середнім класом) також переважно запитуваною для класової ідентифікації була категорія «середній клас», тоді як серед робітничого класу така однозначність відсутня: кваліфіковані і некваліфіковані робітники схильні були ідентифікувати себе майже однаковою мірою як із робітничим класом, так і з середнім (Симончук, 2018, сс. 194–198).

ночас триває динаміка в бік зменшення суб'єктивного робітничого класу і збільшення середнього класу; зв'язок між класовими позиціями й класовими ідентичностями значимий, що є емпірично доведеним аргументом для висновку про актуальність класового аналізу для відображення особливостей соціально-структурних трансформацій.

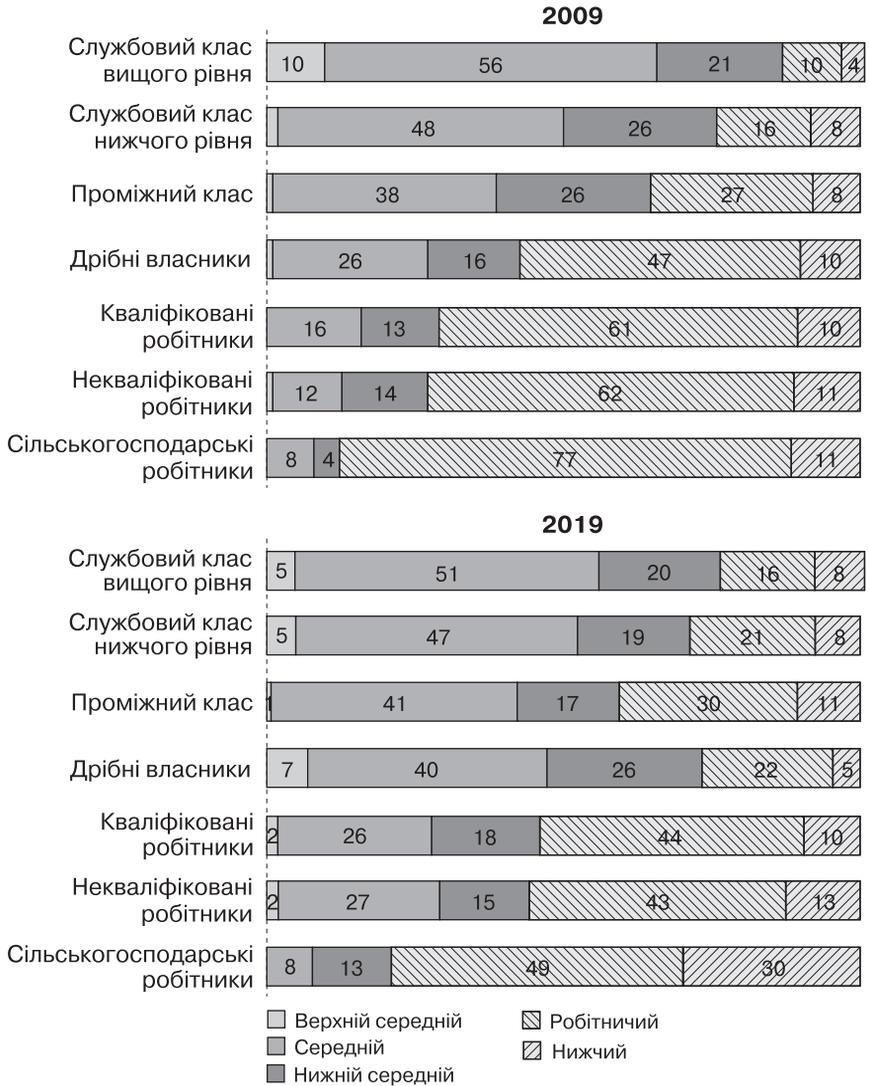

Рисунок 2.2. Зв'язок класових позицій та класових ідентичностей в Україні (2009 і 2019 роки), %

Джерело: дані таблиці 2.1.

2.3. Соціально-статусні самооцінки (актуальні, ретроспективні, перспективні)

Соціальний статус традиційно визначають як «стале становище у соціальній системі, що пов'язане з певними очікуваннями, правами та обов'язками», а також як «позитивну та негативну репутацію, престиж, авторитет особистості у межах системи соціальної стратифікації» (Джери & Джери, 1999b, сс. 294–295). Дослідники розрізняють *приписаний* і *досягнутий* статуси (щодо родини походження і щодо власних досягнень), а також *статусну відповідність* і *невідповідність* (ситуації, коли параметри за статусними критеріями — матеріальним, освітнім, професійним тощо — або більш-менш гармонійно поєднуються в інтегрований соціальний статус, або не надто узгоджуються один з одним). Статусну невідповідність, особливо гостру, вважають причиною не лише соціально-психологічної фрустрації, а й політичного радикалізму.

У сучасній соціології традиційними є дослідження соціального статусу індивідів на підставі як його об'єктивних оцінок (індексів престижу занять або соціально-економічного статусу), так і самооцінок. Щодо статусних самооцінок зазвичай вивчають, з одного боку, їхній розподіл серед населення, до того ж у динаміці й порівнянні з країнами різного типу, а також чинники, що на них впливають (демографічні, освітні, класові тощо), а з іншого — вплив цих самооцінок (як незалежної змінної) на різноманітні установки та практики індивідів, зокрема на сприйняття соціальної нерівності й електоральні практики.

Ці сюжети розглянуто у працях багатьох західних дослідників, наприклад: (Lenski, 1954, 1966; Treiman, 1977; Harrop & Miller, 1987; Smith, 1986; Ganzeboom et al., 1992; Evans, 1993; Sobel et al., 2004; Lindemann & Saag, 2014; Pain, 2017; Irvin, 2018). Вітчизняну ж традицію дослідження статусних самооцінок було започатковано лише в 1990-х роках, коли тематика соціально-ієрархічних порядків суспільства перестала бути ідеологічно табуованою. Найґрунтовніше відповідний предмет представлено у працях таких українських соціологів: (Макеев, Оксамитная, & Швачко, 1996; Макеев & Оксамитна, 2001; Оксамитна & Бродська, 2001; Прибиткова, 2006; Матуевич, 2009; Симончук, 1999, 2003, 2006, 2014).

Дослідники з'ясували, що (1) людям у сучасних суспільствах, зокрема в українському, властиве доволі розвинене «відчуття місця» в соціально стратифікованому просторі. Наприклад, на прохання інтерв'юера вони без особливих вагань розташовують себе в системі соціально диференційованих координат (іноді за одним із вимірів — професійним, освітнім, матеріальним) на підставі певної градаційної шкали чи за номінальними категоріями (такими, як вища–середня–нижча верства/клас).

(2) Суб'єктивні соціальні статуси є рухливими у міжгенераційному ракурсі (за самооцінками досягнуті статуси українців значно відрізняються від статусів їхніх батьківських родин як у висхідному, так і в низхідному напрямку) та у внутрішньогенераційному (впродовж життя статусне становище значно варіює, особливо у нестабільні часи великих соціальних перетворень).

(3) Доволі поширеними в сучасній Україні є випадки статусної невідповідності. Особливо привертає увагу неузгодженість статусних вимірів серед представників вітчизняного середнього класу (насамперед, їхній високий освітньо-кваліфікаційний статус і водночас низький матеріальний), а також негативні суспільні та особистісні наслідки цього явища.

(4) Суб'єктивні реакції на статусну невідповідність бувають протилежними. Одні задля психологічного захисту, збереження позитивного соціального самопочуття схильні завищувати свій статус та уникали негативних самооцінок, прагнучи вважати себе та свою родину не гіршими за інших. Є і ті, хто, навпаки, ладен занижувати свій статус, а в разі гострої статусної невідповідності використовувати низькі самооцінки як протестне висловлювання.

(5) Під час опитувань поряд із теоретично очікуваною варіативністю соціальних ідентичностей подеколи увиразнюється тренд до усереднення. У відповідях на запитання про «своє місце» в певних статусних ієрархіях (за соціальним, освітнім, матеріальним статусом) він виявляється у виборі насамперед середніх значень шкали¹⁰. У такий спосіб, очевидно, висловлюють думку про себе як «звичайну», «типову» людину, яких безліч у найближчому оточенні, які мають подібні обсяги матеріальних благ, схожі життєві шанси та проблеми.

¹⁰ Останнім часом до феномену усереднення звертався багато хто з дослідників, зокрема (Berger et al., 2010, pp. 159–160; Lindemann & Saar, 2014, p. 18; Gimpelson & Treisman, 2018; Irvin, 2018, pp. 212–220).

(6) Детермінантами суб'єктивної статусної позиції є вік, рівень освіти, доходу й багатства, клас (як класове походження, так і досягнута класова позиція), а також факти висхідної або низхідної порівняно з батьками мобільності та успішної або невдалої трудової кар'єри. Доведено і вплив належності до певного типу суспільства: зокрема, статусні самооцінки населення значно нижчі в Україні, ніж у розвинених західних країнах.

(7) Водночас суб'єктивний статус як незалежна змінна справляє значний вплив на соціальне самопочуття, оцінювання різних проявів соціальної нерівності, зокрема щодо чинників досягнення життєвого успіху, сприйняття соціального конфлікту тощо.

(8) Статусні самооцінки можуть бути емоційно драгливими або нейтральними (перейнятими відчуттям конфліктності чи солідарності), активувальними чи пасивними (такими, що або спонукають до дії, або просто є констатацією свого місця в суспільстві).

(9) Вони є плинними в часі, змінюючись як услід за перманентною трансформацією великого навколишнього світу (соціальних інститутів і структур, рівня економічного розвитку держави, панівної державної ідеології), так і внаслідок власних досягнень або втрат, зі зміною біографічних періодів і життєвих обставин.

Методика дослідження самооцінок соціального статусу

У масових опитуваннях однією з найпопулярніших методик вивчення самооцінок соціального статусу є візуалізація їх на щаблях уявної соціальної драбини. Проте кількість щаблів у певних проєктах різняться від 7 (наприклад, у моніторингу Інституту соціології НАНУ) до 10 (у згаданих вище міжнародних опитуваннях). Так, для проєкту ISSP інструментарій вимірювання суб'єктивної соціальної позиції, зокрема статусного шкалювання на 10-щаблеві уявній драбині, розробив Том Сміт (Smith, 1986, 1989). Загально-визнаною перевагою цієї методики є те, що вона позбавлена культурного контексту щодо номінації соціальних категорій (що важливо насамперед для порівняльних досліджень).

У модулі «Соціальна нерівність» проєкту ISSP методика така. Респондентові пропонують визначити свій статус на уявній соціальній драбині, причому тричі — щодо різних у часі біографічних ситуацій. Перша — щодо *актуальної* соціальної позиції: «У на-

шому суспільстві є групи, які займають вищі щаблі суспільної ієрархії, та групи, які перебувають на нижчих щаблях. Перед Вами драбина, де 10 — найвище положення, а 1 — найнижче. На якому щаблі Ви розташували б себе?». Друга ситуація — *ретроспективна* — щодо соціально-статусного походження респондента: «А якщо згадати родину, де Ви виростили, де б на цій шкалі перебувала вона?». Третя — *перспективна* — ситуація: «Якщо замислитись про майбутнє, то де Ви будете через десять років на цій шкалі?». Зазначимо, що для аналізу цього тесту інтегральної самооцінки соціального статусу за 10-бальною шкалою прийнято групування статусних позицій, згідно з яким позиції з 10 до 8 відповідають «верхньому середньому» класу, з 7 до 5 — власне «середньому», 4 і 3 — «нижньому середньому», а 2 і 1 — «нижчому».

Завданнями нашого дослідження було: визначити за описаною методикою соціально-статусні самооцінки (актуальну, ретроспективну та перспективну) українців 2009 року, залучаючи порівняльний контекст; простежити їхню динаміку впродовж десятиліття (з 2009 до 2019 року); з'ясувати класові (об'єктивно і суб'єктивно визначені) відмінності в цих уявленнях.

Самооцінки актуальної статусної позиції

Почнімо з аналізу самооцінок респондентів щодо актуальної — поточної на момент опитування — статусної позиції. Аби задати систему теоретично-очікуваних координат, звернімося до порівняльної перспективи щодо відповідних самооцінок. Ці дані, що їх подано на рисунку 2.3¹¹ у вигляді дзеркально відображених діаграм, демонструють «середньоарифметичний профіль» суб'єктивної соціальної структури розвинених західних країн зразка 2009 року. Як бачимо, «верхи» і «низи» в ній нечисленні, а найбільш поширені «середні статусні позиції» легко впізнати на рисунку по широких «крилах», які надають соціально-структурній моделі західних суспільств ромбоподібної форми.

Починаючи з Питирима Сорокіна (Сорокин, 1996, сс. 230–331), який поклав початок традиції вивчення висоти та профілю соціальної стратифікації в суспільствах різного типу, і завершуючи

¹¹ Дані на цьому та всіх інших рисунках округлені до цілого числа. Оригінальні значення див. у відповідних таблицях.

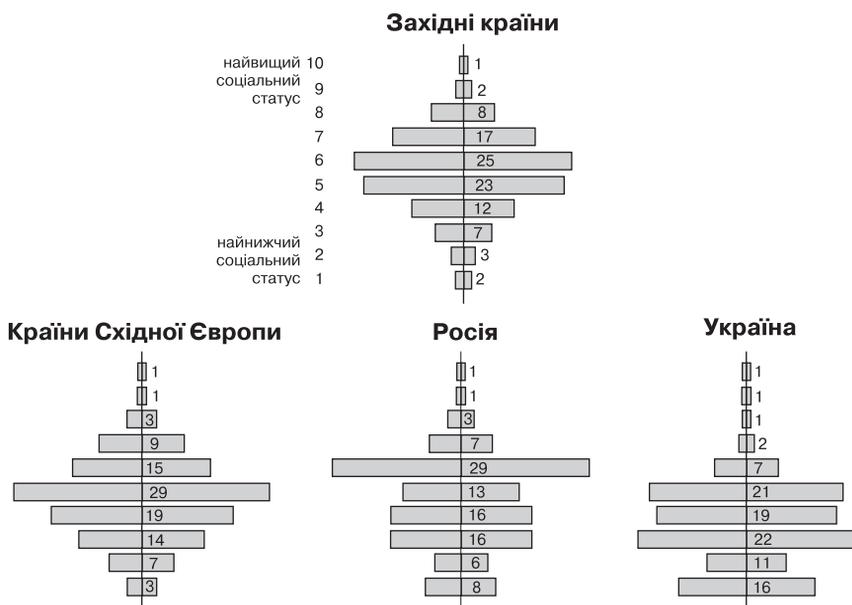

Рисунок 2.3. Самооцінки актуального (на момент опитування) соціального статусу серед населення різних країн (2009 рік), %

сучасними дослідниками соціоструктурних напрямів (Smith, 1986, 1992; Evans, 1993; Джери & Джери, 1999b, с. 242; Хахулина, 1999), ромбоподібна форма профілю соціальної стратифікації визнається типовою й нормативною для економічно розвинених соціумів, відображаючи в інтегрованому вигляді більш-менш рівномірний і справедливий розподіл у них матеріальних багатств, владних повноважень і престижу¹². До речі, впродовж першого десятиріччя нового століття (за даними ISSP 1999 і 2009 років) зафіксовано невелику за масштабом, але позитивну динаміку в соціальних само-

¹² Китайський соціолог Лу Сюєї (Lu Xueyi, 2010) запропонував іншу метафору для позначення такого розподілу — «оливкоподібна» соціальна структура. Ця модель розглядається ним як орієнтир розвитку китайського суспільства, основою якого мають стати різні верстви середнього класу. Автор підкреслює, що поки економічний розвиток Китаю значно випереджає соціальний. Стан сучасного середнього класу у світі, зокрема в Китаї, детально розглянуто у статті Горана Терборна (2020). Колекцію метафор для характеристики моделі сучасного суспільства з вагомою часткою середніх верств доповнює порівняння її з «алмазним різцем» (Джери & Джери, 1999b, с. 242).

оцінках громадян західних країн (див.: Макеєв & Симончук, 2014). Цей тренд уявнюється в межах ромбоподібної форми в напрямку дедалі більшої наповненості верхніх шаблів.

Соціальні самооцінки громадян усіх країн постсоціалістичного простору 2009 року відображали скромніший у сенсі наявності середнього класу профіль, ніж у західних. Проте в Росії та низці країн Східної Європи такі оцінки все ж були значно кращими, ніж в Україні. Відповідний профіль цих країн був ближче до ромбоподібної моделі, хоча й переважали нижні середні позиції. Натомість самоідентифікація українців на уявній соціальній драбині характеризувалася концентрацією на нижній половині шаблів, що візуалізувалося у *пірамідальній формі* такого розподілу. Так, верхній середній та середній класи становили лише 2% і 30% відповідно, тоді як нижній середній та нижчий класи — 41% і 27%. Отже, «базовим класом» українського суспільства на той час був нижній середній клас.

2019 року актуальні статусні самооцінки українців виявилися значно кращими (табл. 2.2-А). Візуалізація їх на рисунку 2.4-А допомагає унаочнити тренд у напрямку від пірамідальної форми суспільства (що була характерною для нього впродовж усього періоду суспільної трансформації) в бік ромбоподібної, яка є нормативною для розвинених країн. Цей позитивний тренд можна інтерпретувати як свідчення, з одного боку, поступової стабілізації економіки країни в період 2009–2019 років, а з іншого — продуктивної адаптації населення, передусім молодших вікових когорт, до нових економічних умов. І хоча візуалізація профілю суб'єктивної соціальної стратифікації українського суспільства наочно демонструє тренд поступового наближення до ромбоподібної моделі суспільства економічно розвиненого типу, однак «архітектура соціальної будови» (Питирим Сорокін) в Україні все ще суттєво відрізняється як від її західного аналога (зразка 2009 року), так і від постсоціалістичного, насамперед через наявність занадто великої частки соціальних «низів» і замалу чисельність верств середніх, передусім верхніх середніх.

Таблиця 2.2

**Динаміка самооцінок соціального статусу серед населення
України, зокрема серед представників ЕGP-класів
(2009 і 2019 роки), %**

ЕGP-клас	2009 рік									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
<i>А. У нашому суспільстві є групи, які займають вищі щаблі суспільної ієрархії, та групи, які перебувають на нижчих щаблях. Перед Вами драбина, де 10 — найвище положення, а 1 — найнижче. На якому щаблі Ви розмістили б себе?</i>										
Службовий клас вищого рівня	11,8	10,0	16,6	19,2	24,4	10,0	5,2	1,8	0,0	1,1
Службовий клас нижчого рівня	14,1	8,4	20,1	18,9	26,9	8,4	2,4	0,8	0,0	0,0
Проміжний клас	17,2	8,6	24,7	22,1	18,4	7,1	1,1	0,4	0,0	0,4
Дрібні власники	6,9	11,5	16,8	20,6	29,0	10,7	2,3	0,0	0,8	1,5
Кваліфіковані робітники	18,8	11,6	24,4	17,6	19,3	5,3	1,5	0,3	0,3	1,0
Некваліфіковані робітники	18,4	12,4	27,7	16,7	15,9	6,6	0,9	0,9	0,0	0,6
Сільськогосподарські робітники	26,2	16,4	19,7	19,7	14,8	3,3	0,0	0,0	0,0	0,0
Загалом (N = 1 782)	16,4	10,9	22,4	18,9	20,7	7,3	1,9	0,7	0,1	0,7
<i>Б. А якщо задати родину, де Ви вирости, де б на цій шкалі перебувала вона?</i>										
Службовий клас вищого рівня	3,7	8,6	11,2	8,6	20,5	20,9	11,9	12,7	1,1	0,7
Службовий клас нижчого рівня	4,0	8,5	14,5	14,1	30,2	14,5	4,8	6,5	1,6	1,2
Проміжний клас	4,5	8,2	15,4	17,6	23,2	15,7	6,4	5,2	1,1	2,6
Дрібні власники	0,8	3,8	10,7	19,1	29,8	15,3	7,6	9,2	2,3	1,5
Кваліфіковані робітники	8,8	8,6	18,4	15,1	20,9	12,1	6,5	6,8	1,8	1,0
Некваліфіковані робітники	6,1	11,0	19,7	14,5	22,8	14,2	6,1	4,6	0,6	0,6
Сільськогосподарські робітники	12,2	13,8	13,0	15,4	19,5	14,6	4,9	4,1	2,4	0,0
Загалом (N = 1 782)	5,8	9,0	15,6	14,6	23,5	15,1	7,0	6,9	1,5	1,1
<i>В. Якщо замислитись про майбутнє, то де через 10 років Ви будете на цій шкалі?</i>										
Службовий клас вищого рівня	НЕМАЄ ДАНИХ (запитання відсутнє в анкеті 2009 року)									
Службовий клас нижчого рівня										
Проміжний клас										
Дрібні власники										
Кваліфіковані робітники										
Некваліфіковані робітники										
Сільськогосподарські робітники										
Загалом										

Таблиця 2.2 (продовження)

**Динаміка самооцінок соціального статусу серед населення
України, зокрема серед представників ЕGP-класів
(2009 і 2019 роки), %**

EGP-клас	2019 рік									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
<i>А. У нашому суспільстві є групи, які займають вищі щаблі суспільної ієрархії, та групи, які перебувають на нижчих щаблях. Перед Вами драбина, де 10 — найвище положення, а 1 — найнижче. На якому щаблі Ви розмістили б себе?</i>										
Службовий клас вищого рівня	7,4	6,8	16,8	20,2	28,7	11,4	6,5	0,9	0,6	0,9
Службовий клас нижчого рівня	7,6	4,2	18,1	12,7	35,0	13,6	3,6	3,0	0,9	1,2
Проміжний клас	10,4	7,4	15,2	20,9	32,0	7,7	4,0	1,3	0,0	1,0
Дрібні власники	5,7	6,4	7,0	15,3	36,3	16,6	4,5	7,0	0,0	1,3
Кваліфіковані робітники	8,0	8,7	17,4	19,6	28,3	8,0	3,5	2,3	0,3	3,9
Некваліфіковані робітники	11,5	6,9	18,0	17,4	29,2	10,8	2,3	0,7	0,0	3,3
Сільськогосподарські робітники	21,2	12,1	16,2	11,1	28,3	5,1	2,0	0,0	0,0	4,0
Загалом (N = 1 847)	9,2	7,0	16,2	17,5	31,0	10,7	4,0	2,0	0,3	2,1
<i>Б. А якщо згадати родину, де Ви виросли, де б на цій шкалі перебувала вона?</i>										
Службовий клас вищого рівня	5,7	4,9	14,0	14,6	28,1	11,7	10,0	7,4	1,1	2,3
Службовий клас нижчого рівня	3,6	4,3	16,7	16,1	26,7	9,7	9,7	4,0	2,4	6,7
Проміжний клас	7,1	6,4	13,5	14,8	30,3	10,4	8,8	4,0	2,0	2,7
Дрібні власники	3,8	3,8	12,1	10,2	22,3	11,5	15,9	12,7	0,6	7,0
Кваліфіковані робітники	6,1	6,1	13,9	14,9	29,1	10,7	8,4	5,2	1,0	4,5
Некваліфіковані робітники	9,2	4,9	11,5	17,7	28,5	11,5	4,6	4,3	2,0	5,9
Сільськогосподарські робітники	9,2	10,2	19,4	16,3	20,4	8,2	4,1	5,1	3,1	4,1
Загалом (N = 1 842)	6,2	5,5	14,1	15,2	27,5	10,7	8,8	5,7	1,6	4,6
<i>В. Якщо замислитись про майбутнє, то де через 10 років Ви будете на цій шкалі?</i>										
Службовий клас вищого рівня	8,1	6,6	12,2	8,1	16,6	17,3	12,5	10,0	4,8	3,7
Службовий клас нижчого рівня	4,6	2,7	10,0	8,1	17,3	13,8	16,2	10,8	5,0	11,5
Проміжний клас	5,2	5,2	7,4	8,3	26,1	7,8	15,2	12,6	4,3	7,8
Дрібні власники	3,7	1,5	3,0	5,2	14,8	7,4	22,2	13,3	9,6	19,3
Кваліфіковані робітники	4,8	5,2	6,5	6,9	19,0	11,3	18,2	11,3	4,3	12,6
Некваліфіковані робітники	7,9	5,8	8,3	12,0	26,6	12,4	10,0	4,1	2,5	10,4
Сільськогосподарські робітники	22,7	4,5	10,6	12,1	21,2	12,1	6,1	3,0	0,0	7,6
Загалом (N = 1 436)	6,8	4,7	8,4	8,5	20,3	12,3	14,7	9,8	4,5	10,0

Самооцінки ретроспективної статусної позиції

Уявна соціальна структура, яка вимальовується із самооцінок респондентів щодо соціального статусу родини, де вони виросли, як 2009 року, так і 2019-го була більш благополучною й високостатуснішою, ніж щодо їхнього актуального статусу¹³ (табл. 2.2-Б і рис. 2.4-Б). Отже, очима респондентів (а представники більшості вікових когорт, що увійшли до вибірки, насамперед 2009 року, народилися за часів СРСР) радянське суспільство було «суспільством середнього класу», на що вказує виразно ромбоподібна структура візуалізованих самооцінок статусу родини. У зв'язку з цим у подальших дослідженнях логічно перевірити гіпотезу, що кращі ретроспективні самооцінки порівняно з актуальними є пострадянським феноменом, який не властивий розвиненим країнам.

Самооцінки перспективної статусної позиції

Перспективні статусні самооцінки відображають надії, амбіції, очікування респондентів щодо свого майбутнього соціального статусу. 2019 року українці були налаштовані оптимістично й амбітно — 71,6% бачили себе через десять років у середньому або верхньому середньому класі (на п'ятій і вищих сходинках), тоді як на момент опитування там перебувало 50,1%, а статус родини походження в такому діапазоні оцінювали 58,9% (табл. 2.2-В і рис. 2.4-В). (Вивчення динаміки самооцінок перспективної ситуації неможливе через відсутність в анкеті 2009 року відповідного запитання.) Отже, громадяни України очікують на помітне оздоровлення спільного та індивідуального життя в найближче десятиліття.

¹³ До речі, зіставлення самооцінок респондентами власного соціального статусу з батьківським продуктивно застосовують дослідники соціальної мобільності (Kelly & Kelly, 2009; Оксамитна, 2011, сс. 222–236; Meraviglia, 2017). Проте так звану суб'єктивну мобільність вони вивчають за відповідями на інше запитання: «Якщо порівняти Вашу роботу з тією, що мав Ваш батько, коли Вам було 14–15–16 років, то, на Вашу думку, статус Вашої роботи є (був) значно вищим, ніж у батька, вищим, таким самим, нижчим або значно нижчим?» (в анкеті модуля 2019 року це запитання відсутнє).

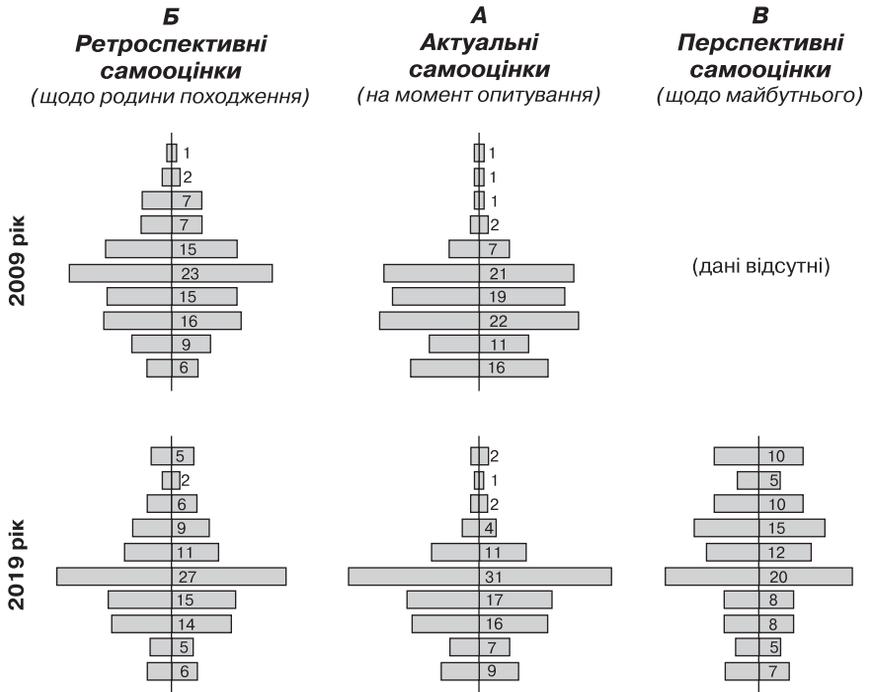

Рисунок 2.4. Динаміка самооцінок соціального статусу серед населення України (2009–2019 роки), %

Джерело: дані таблиці 2.2.

Класові відмінності у статусних самооцінках

Класовий розподіл *актуальних самооцінок соціального статусу* в обидва роки опитування був доволі виразним та очікуваним за характером (табл. 2.2-А). Щодо ЕGP-класів¹⁴: дрібні власники й представники службових класів мали значимо вищі самооцінки, аніж люди робітничого класу, насамперед некваліфіковані та сільськогосподарські робітники. На рисунку 2.5-А це уявляється в поступовій зміні фігури суб’єктивної соціальної структури від ромба для дрібних власників і людей службового класу до піраміди для сільськогосподарських робітників.

До того ж у цих класових розподілах фіксується як теоретично очікувана відповідність між об’єктивним класом (визначеним за ЕGP-схемою) і суб’єктивним статусом (за самооцінками ста-

¹⁴ Щодо особливостей їх визначення див. примітку 2 цього розділу.

Б. Ретроспективні
(щодо родини походження)

А. Актуальні
(на момент опитування)

В. Перспективні
(щодо майбутнього)

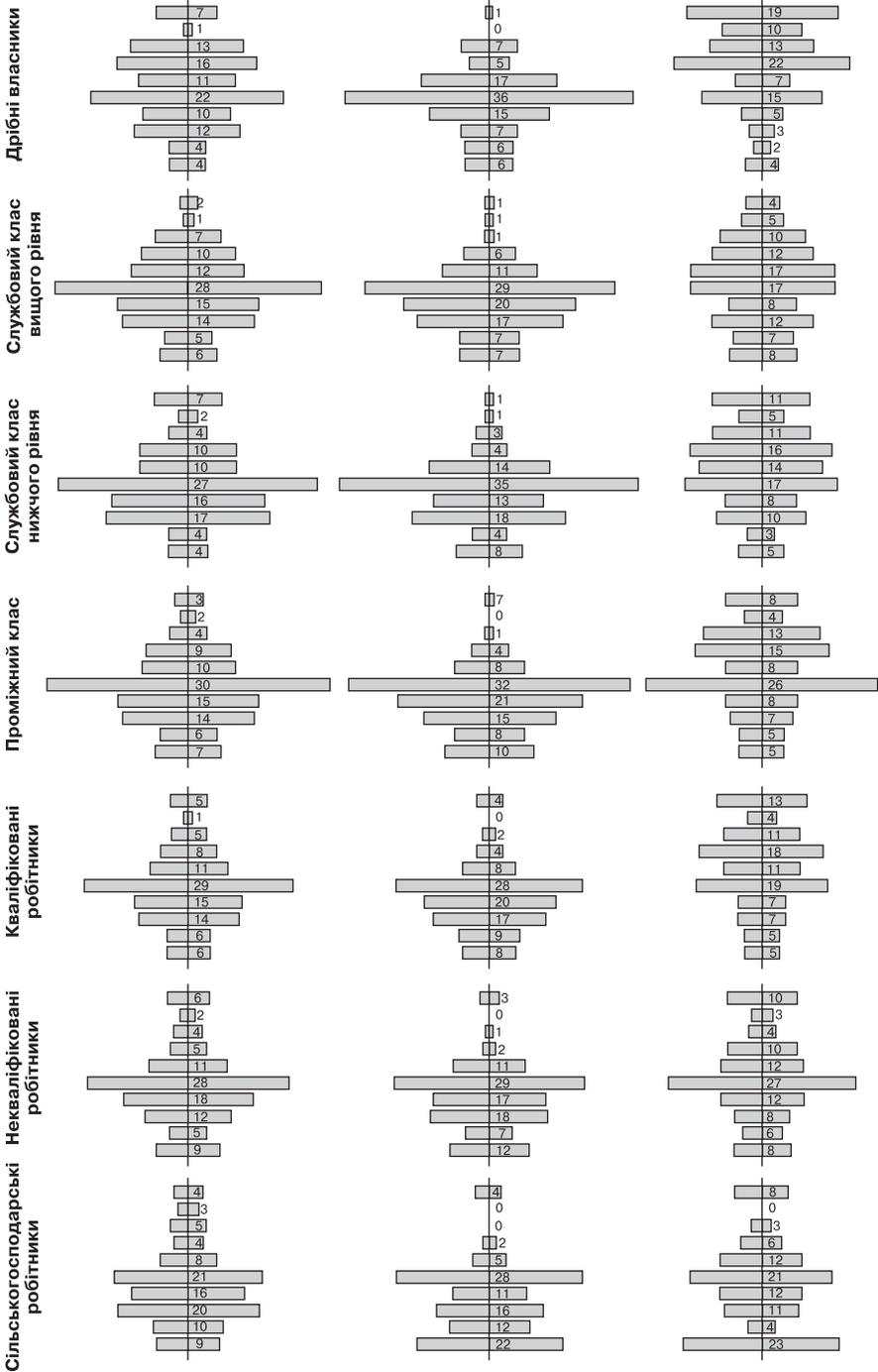

Рисунок 2.5. Самооцінки соціального статусу серед представників EGP-класів (2019 рік), %

Джерело: дані таблиці 2.2.

новища на уявній драбині), так і суттєва їх невідповідність (передусім за даними 2019 року). Прикладом останньої є самоідентифікація значної частки представників вищого службового класу з нижчими щаблями соціальної драбини (31% з них розташували себе на трьох нижніх щаблях). Така невідповідність між високою класовою позицією і низькою інтегральною статусною самооцінкою може бути протестним виявом, що візуалізує сприйняття респондентами неузгодженості їхнього високого освітньо-кваліфікаційного статусу (закладеного в їхню класову позицію) й недостатнього матеріального статусу та відповідне обурення щодо цього. Серед представників робітничого класу, насамперед некваліфікованих і сільськогосподарських робітників, навпаки, неочікуваною є поширеність віднесення себе до середніх і вищих щаблів (46% і 39% відповідно ідентифікували свій статус на сходинках з 10 до 5). Це може бути проявом згаданих вище феноменів: усереднення (міркувань типу «я не кращий, але й не гірший за інших», «я середній, тобто типовий, пересічний для свого оточення») або психологічного захисту (уникання негативних оцінок).

Класові відмінності в *ретроспективних статусних самооцінках* також доволі виразні (табл. 2.2-Б і рис. 2.5-Б). Дрібні власники, люди службових і проміжного класів, а також кваліфіковані робітники вважають, що їхня батьківська родина мала вищий статус, ніж той, якого вони досягли на момент опитування. Відповідні самооцінки утворюють ромбоподібні фігури, і це доводить, що за радянських часів, коли більшість концентрувалася навколо середніх статусних позицій, родини респондентів із названих класів були благополучнішими. Утім, некваліфіковані та сільськогосподарські робітники статус родини походження оцінювали (теоретично очікувано) нижче, ніж представники першої групи, однак не принципово. Графічним свідченням цього є те, що утворювана з їхніх самооцінок фігура так само нагадує ромб, хоча й переобтяжений у нижній частині.

Класовий розподіл *перспективних статусних самооцінок* свідчить, що представники всіх класів через десять років сподіваються на висхідну статусну мобільність (табл. 2.2-В і рис. 2.5-В). До того ж серед них, поряд з «оптимістами» (котрі мають надію дещо покращити свій статус), є й «мрійники» (кожен десятий або справді має намір соціально злетіти до найвищої позиції, або просто емоційно реагує на неможливість передбачити конкретні обрії далеко-

го майбутнього). Наприклад, серед людей службового класу вищого рівня переважають «оптимісти», візуалізовані сподівання яких виглядають як доволі реалістичні. «Мрійників», які сподіваються на чудо в русі нагору соціальною драбиною, найбільше серед дрібних власників (19%), кваліфікованих робітників (13%) і людей службового класу нижчого рівня (11%). Серед сільськогосподарських робітників найбільше «песимістів»: 23% (здебільшого люди похилого віку) не очікують суттєвої висхідної мобільності, вважаючи, що залишаться на найнижчому щаблі суспільної піраміди.

Зв'язок статусних самооцінок із суб'єктивним класом

Фокусом нашого дослідження була й перевірка зв'язків між трьома видами статусних самооцінок за уявною шкалою, з одного боку, і суб'єктивним класом, визначеним за номінальними категоріями («вищий середній», «середній», «нижній середній», «робітничий», «нижчий»), з іншого боку. Виявилось, що вони є теоретично очікуваними та добре узгодженими і 2009-го, і 2019 року.

За *актуальними статусними самооцінками* (див. табл. 2.3-А і рис. 2.6-А) представники суб'єктивного нижчого класу відповідно й розташовують себе на нижчих щаблях соціальної драбини. Тому візуалізація їхніх самооцінок має виразно пірамідальну форму з концентрацією 76% на трьох нижніх щаблях. Водночас представники суб'єктивного верхнього середнього класу бачать себе переважно (81%) на середніх і вищих за середні щаблях — від 5 до 10. Відповідно й розподіл цих самооцінок унаочнюється в ромбоподібній фігурі. Загалом на рисунку від верхнього середнього до нижчого класу простежується переконливий тренд зміни візуальної форми від ромба до піраміди.

Ідентифікація *соціального статусу родини походження* серед представників суб'єктивних класів також добре узгоджена (табл. 2.3-Б і рис. 2.6-Б). Так само зі зниженням класової позиції уявнюється зміна форми статусного профіля, проте не від ромба до піраміди, а радше від ромбоподібної фігури з концентрацією у верхній частині до ромбоподібної з переобтяженою нижньою частиною. Крім того, ретроспективні самооцінки респондентів з усіх класів вищі за їхні самооцінки актуального статусу. Очевидною є ідеалізація ними минулого.

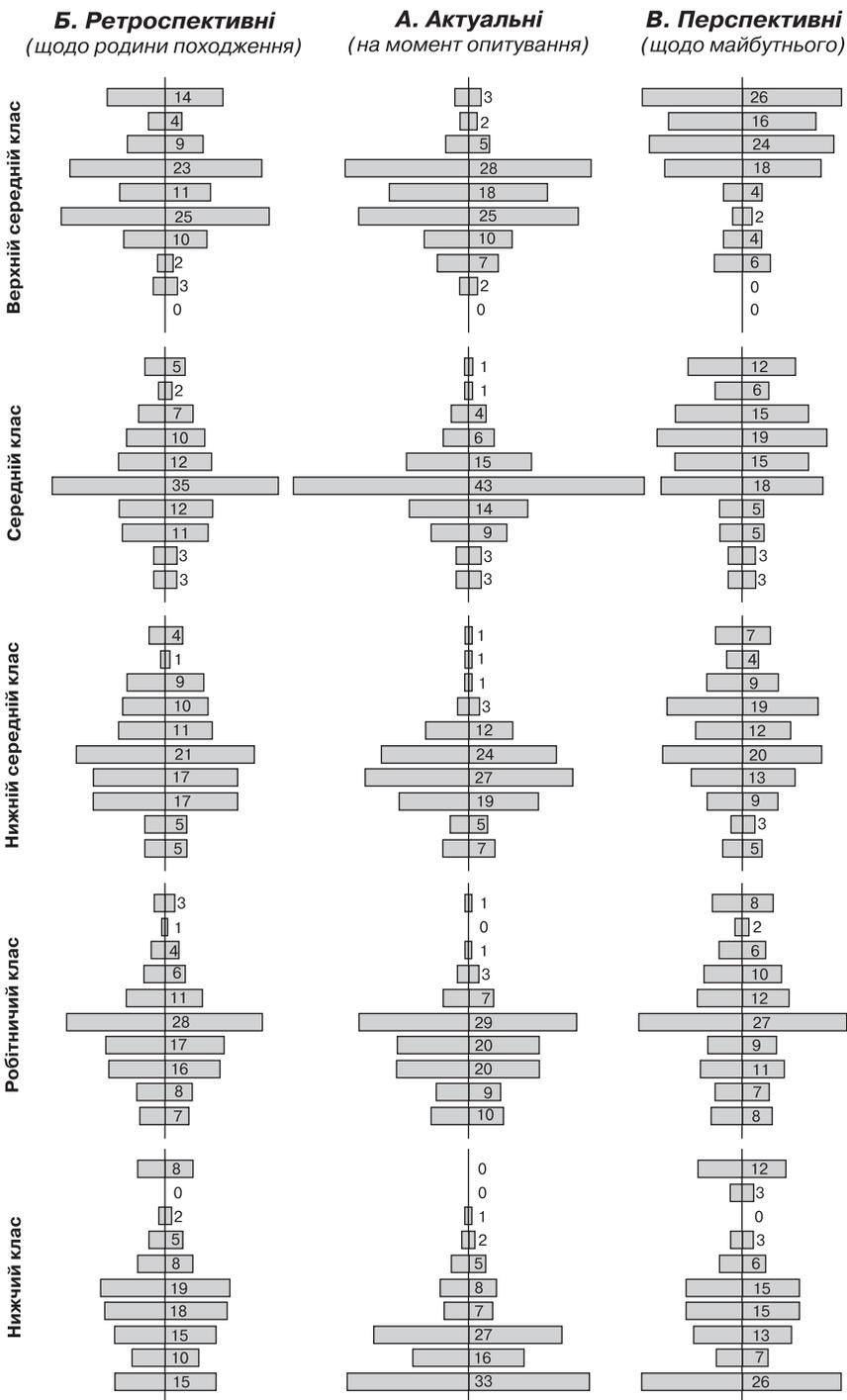

Рисунок 2.6. Самооцінки соціального статусу серед представників суб'єктивних класів (2019 рік), %

Джерело: дані таблиці 2.3.

Таблиця 2.3

**Динаміка самооцінок соціального статусу серед
представників суб'єктивних класів (2009 і 2019 роки), %**

Суб'єктивний клас	2009 рік									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
<i>А. У нашому суспільстві є групи, які займають вищі щаблі суспільної ієрархії, та групи, які перебувають на нижчих щаблях. Перед Вами драбина, де 10 — найвище положення, а 1 — найнижче. На якому щаблі Ви розмістили б себе?</i>										
Верхній середній клас	5,3	2,6	13,2	7,9	21,1	23,7	15,8	7,9	0,0	2,6
Середній клас	6,2	6,1	15,3	20,1	31,4	14,5	4,3	1,0	0,2	1,1
Нижній середній клас	11,1	12,2	26,5	23,3	18,6	6,6	0,8	0,3	0,0	0,5
Робітничий клас	16,0	13,8	26,2	19,2	17,7	5,2	0,8	0,5	0,0	0,5
Нижчий клас	55,5	13,7	18,1	7,7	4,9	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Загалом (N = 1 985)	15,4	10,8	21,8	19,0	21,1	8,3	2,1	0,7	0,1	0,7
<i>Б. А якщо згадати родину, де Ви виросли, де б на цій шкалі перебувала вона?</i>										
Верхній середній клас	2,6	5,1	2,6	15,4	25,6	12,8	17,9	15,4	2,6	0,0
Середній клас	2,4	6,2	11,3	13,2	28,8	18,0	8,4	7,8	2,2	1,6
Нижній середній клас	3,7	9,3	17,8	15,6	21,2	18,3	6,4	5,6	1,1	1,1
Робітничий клас	6,0	10,6	18,4	16,4	21,4	14,0	5,7	5,4	1,2	0,9
Нижчий клас	21,3	8,7	13,1	12,0	24,0	7,7	7,1	4,9	1,1	0,0
Загалом (N = 1 988)	5,8	8,7	15,2	14,8	24,0	15,4	7,1	6,4	1,5	1,1
<i>В. Якщо замислитись про майбутнє, то де через 10 років Ви будете на цій шкалі?</i>										
Верхній середній клас	НЕМАЄ ДАНИХ (запитання відсутнє в анкеті 2009 року)									
Середній клас										
Нижній середній клас										
Робітничий клас										
Нижчий клас										
Загалом										

Таблиця 2.3 (продовження)

**Динаміка самооцінок соціального статусу серед
представників суб'єктивних класів (2009 і 2019 роки), %**

Суб'єктивний клас	2019 рік									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
<i>А. У нашому суспільстві є групи, які займають вищі щаблі суспільної ієрархії, та групи, які перебувають на нижчих щаблях. Перед Вами драбина, де 10 — найвище положення, а 1 — найнижче. На якому щаблі Ви розмістили б себе?</i>										
Верхній середній клас	0,0	1,8	7,0	10,5	24,6	17,5	28,1	5,3	1,8	3,5
Середній клас	3,2	3,4	9,3	14,3	42,8	15,0	5,9	4,3	0,5	1,3
Нижній середній клас	6,7	5,3	19,2	26,9	24,4	11,9	3,1	0,8	0,3	1,4
Робітничий клас	10,2	9,2	19,8	19,8	29,2	6,9	2,9	0,3	0,2	1,5
Нижчий клас	33,3	16,2	26,5	6,5	7,9	4,5	2,1	0,5	0,0	0,0
Загалом (N = 2 003)	8,9	6,7	15,8	17,3	31,2	10,8	4,5	2,3	0,4	2,2
<i>Б. А якщо згадати родину, де Ви вирости, де б на цій шкалі перебувала вона?</i>										
Верхній середній клас	0,0	3,5	1,8	10,5	24,6	10,5	22,8	8,8	3,5	14,0
Середній клас	3,5	3,1	10,7	12,1	34,5	12,0	10,1	6,8	2,1	5,2
Нижній середній клас	5,3	5,3	16,8	16,8	20,9	10,9	10,3	8,9	1,1	3,6
Робітничий клас	6,9	7,6	16,5	16,6	27,6	10,9	6,1	3,9	1,3	2,7
Нижчий клас	15,1	9,8	14,6	18,0	19,0	8,3	4,4	2,4	0,0	8,3
Загалом (N = 2 002)	5,9	5,5	13,6	14,9	28,0	11,0	8,8	5,9	1,5	4,7
<i>В. Якщо замислитись про майбутнє, то де через 10 років Ви будете на цій шкалі?</i>										
Верхній середній клас	0,0	0,0	6,0	4,0	2,0	4,0	18,0	24,0	16,0	26,0
Середній клас	3,0	3,1	5,2	4,9	17,6	14,6	18,7	14,9	6,1	12,1
Нижній середній клас	4,9	3,2	8,8	13,0	20,4	11,6	19,0	8,5	3,9	6,7
Робітничий клас	7,7	6,6	10,7	9,3	27,2	12,0	10,4	6,1	1,8	8,2
Нижчий клас	26,0	7,1	12,6	15,0	15,0	5,6	3,1	0,0	3,1	12,5
Загалом (N = 1 436)	6,5	4,5	8,0	8,4	20,0	12,2	15,0	10,2	4,8	10,5

Перспективні статусні самооцінки також зумовлені суб'єктивною класовою позицією (табл. 2.3-А і рис. 2.6-В). Представники всіх суб'єктивних класів сподіваються через десять років покращити свій соціальний статус порівняно з досягнутим на момент опитування. До того ж їхні зафіксовані у фігурах сподівання-планирії демонструють класово зумовлений розподіл. Ті, хто зараз вважає себе особою верхнього середнього класу, розраховують посісти ще вищі позиції нагорі соціальної драбини (відповідна фігура виглядає як перевернута піраміда). Водночас ті, хто зараз ідентифікує себе як представника нижчого класу, розраховують на помірне покращення своєї соціальної позиції, однак більшість не розраховує піднятися вище за середину соціальної драбини. Тим часом 12% представників нижчого класу є «мрійниками», які хотіли б за десять років побачити себе на найвищому щаблі.

2.4. Соціально-структурні уявлення

У фокусі нашої уваги — образи соціальної структури, які люди створюють і якими свідомо чи несвідомо послуговуються в повсякденному житті. Такі уявлення розглядають як «природні», на відміну від «штучних», сконструйованих експертами. Цей феномен має різне термінологічне позначення в західній соціології. В американській уживають термін «класове усвідомлення» («class awareness»), а в європейській — «класові образи/уявлення» («class imagery»). До цих термінів звертаються дослідники, що уникають використання марксистського поняття «класова свідомість» («class consciousness») через його ідеологічне навантаження. Крім того, їхньою перевагою вважають відносну легкість емпіричного відображення суб'єктивної картини світу конкретних людей на відміну від складнощів операціоналізації поняття класової свідомості.

Під класовими уявленнями/образами мають на увазі «суб'єктивне визначення й інтерпретацію соціального класу в суспільній свідомості» (*Class awareness*, 2005, pp. 72–73), «повсякденні уявлення пересічних людей про соціальні класи, передусім щодо числа, розміру й характеристик різних класів у суспільстві, членами якого вони є» (*Class imagery*, 2005, p. 74), «поняття та уявлення соціальних акторів про клас, класову структуру, а також про розподіл влади» (Джери & Джери, 1999а, сс. 299–300).

У західній соціології емпіричне вивчення соціальних/класових уявлень має доволі давню історію й від початку, із середини ХХ століття, здійснюється в межах двох підходів. У *марксистському* постулюється, що класові образи, або класова свідомість, формуються відповідно до об'єктивних класових позицій людей, на підставі їхнього класового досвіду соціальної нерівності й релевантного усвідомлення конфлікту групових інтересів. Модель суспільства постає в такому разі як протистояння двох груп («ми» проти «вони»). Суттєве відхилення уявлень від базованої на класовому інтересі концепції вважають хибною свідомістю. *Репутаційний підхід*, ґрунтований на відмінностях професійного престижу, влади чи доходу, також виявляє різне сприйняття класової структури. Але в такому разі образ суспільства не дихотомічний («ми» і «вони»), а багатоаспектний (за різними критеріями) й певним чином градуйований (наприклад, вищий–середній–нижчий класи).

У 1950–1960-х роках більшість емпіричних досліджень соціальних уявлень стосувалися робітничого класу, який у той час перебував у стані економічної, соціальної, культурної трансформації. Згадаймо лише двох дослідників, праці яких з цієї тематики визнано класичними. Елізабет Бот (Bott, 1957) в уявленнях робітників вирізняла дві основні «моделі» суспільства. Носії «владної» моделі розглядали його в термінах опозиції «ми» і «вони» і поділяли на два сталі протилежні класи — робітничий і середній. Носії «престижної» моделі уявляли класову структуру як велику сукупність структурованих за ієрархією престижу груп. Ті чи ті уявлення детермінуються насамперед «первинним соціальним досвідом» респондентів. Девід Локвуд (Lockwood, 1966) вирізняв три типи уявлень робітників про структуру суспільства (пролетарський традиціоналізм, шанобливий традиціоналізм, робітники-власники) і довів, що такі уявлення зумовлені обставинами їхнього життя (оточенням на роботі, місцем проживання тощо).

Найновітніша хвиля досліджень з цієї тематики (Farago & Kosaka, 2003; Pain, 2017; Irvin, 2018; Bottero, 2018) орієнтована на ширшу перспективу (фокусується на уявленнях представників різних класів і на порівнянні їх у різних типах країн) та різноманітніші методичні підходи (базується не лише на методі інтерв'ю, як у дослідженнях першої хвилі, а й на масових опитуваннях, зокрема проєкті ISSP).

Соціальні уявлення визнають внутрішньо гетерогенними; у їхньому складі виявляють певні «структури» (що різняться за кількістю елементів, термінологічним словником, ярликами розпізнавання) і «форми» (варіативні конфігурації цих структурних елементів — горизонтальну чи ієрархічну; конфліктну чи консенсусну; більшою чи меншою мірою легітимовану)¹⁵. Інтегральна констеляція системи соціальних позицій разом із їхніми якісними характеристиками утворює в людей відмінні образи наявної в суспільстві нерівності. Ці уявлення виконують не лише когнітивну функцію, а й емоційну (викликаючи почуття роздратування, гордості, сорому тощо) та поведінкову (зокрема, спонукаючи до конфліктної взаємодії, класової консолідації та опору соціальному устрою й визначаючи життєві стратегії, наприклад, мету висхідної соціальної мобільності через здобуття вищої освіти чи відкриття власної справи). Такі образи (набір класів і характеристик їхнього взаємозв'язку) різняться залежно від «кута зору», що детермінований насамперед класовою позицією індивіда. Тому зі зміною останньої змінюються (хоча і з певною інерцією) й класові уявлення.

У вітчизняній соціології радянських часів дослідження з класової проблематики були поширеними, проте суб'єктивним образом класової структури уваги не приділяли. Цей предмет визнали вартим вивчення у пострадянській соціології, коли на початку 1990-х унаслідок суспільних трансформацій значущі зміни в класових уявленнях людей не просто вочевиднилися, а й стали політично значущими. Для їхнього дослідження залучали різноманітні методичні підходи. Так, за допомогою проєктивної методики «Незакінчені речення» зафіксовано тенденції нової структуризації суспільства, головною підставою якої ставали відносини власності й ринку (Климова, 1994)¹⁶. За результатами масових опитувань (Макєєв & Оксамитна, 2001; Куценко, 2006) задокументовано появу та поширення в масовій свідомості з 1990-х років нових класових

¹⁵ Деякі дослідники до цих образів зараховують і «самовизначення» — ідентифікацію індивідом себе з певним класом чи стратою; ми ж у цьому дослідженні розрізняємо соціальні уявлення й самооцінки.

¹⁶ Про це свідчать, наприклад, варіанти завершення речення «Люди в нашому місті розподіляються на...»: «багатих і бідних», «дармоїдів і роботяг», а також «бізнесменів», «мільйонерів», «торгашів», «ділових людей», «тих, хто вміє заробляти гроші», «людей із достатком», «затюканих життям», «нещасних бідняків» (Климова, 1994, сс. 56–57).

категорій (капіталісти, олігархи, самозайняті, політичний клас, середній клас тощо) й водночас зникнення з ужитку або звуження використання традиційних категорій (селяни, робітничий клас, інтелігенція, службовці). На підставі глибинних інтерв'ю типізовано уявлення про нову суспільну структуру серед представників середнього класу (Дилигенський, 2002; Симончук, 2003)¹⁷.

Утім, в останнє десятиліття вітчизняні дослідники майже не зверталися до цієї теми, тому актуальність вивчення уявлень щодо сучасного українського суспільства незаперечна. Його варто здійснити в широкій часовій і порівняльній перспективі, із залученням різноманітної емпіричної бази й методичного інструментарію. У нашому дослідженні представлена спроба вивчення суб'єктивних образів соціуму за даними міжнародного опитування.

Модуль «Соціальна нерівність» у рамках ISSP надає оригінальний методичний інструментарій для вивчення уявлень людей про соціальну структуру суспільства — через візуалізацію тієї чи тієї її моделі, до того ж у двох варіантах — щодо структури реальної і бажаної.

Закладена в проєкт методика така: респондент спочатку відповідає на запитання «Якщо розглядати тип суспільства, що існує в Україні на цей час, то яка діаграма найкраще змальовує розподіл людей в українському суспільстві?», а потім — «На яку модель українське суспільство має бути схожим?». Варіантами відповіді на ці запитання є діаграми з описами моделі/типу соціальної структури (зображення діаграм та їхній опис див. у табл. 2.4). Для зручності викладу називатимемо ці два випадки як «реальна»

¹⁷ За даними (Симончук, 2003, сс. 135–178), на початку 2000-х найпоширенішими підставами такого структурування були характер праці, дохід і споживацька спроможність. Проте значущими критеріями соціального розрізнення були й рівень культури, інтелектуальних здібностей, активної чи пасивної життєвої позиції. Суспільство визначали в такому разі через дихотомічні категорії «політики – сіра маса», «активісти – патерналісти», «творці – нероби» тощо. Погляд українців на нову соціальну структуру був критичним: її сприймали як протистояння «сильних» груп (як позитивно маркованих підприємців і професіоналів, котрі своїми силами вибудовують кар'єру у приватному секторі, так і негативно маркованих «нових українців» з їхніми капіталами нелегітимного походження й «політичної еліти» з її корумпованістю та неефективністю) і «слабких» груп (не лише пенсіонерів, а й працівників бюджетної сфери, а також людей із пасивною економічною й політичною позицією, що перетворює їх на аморфну масу).

(актуальна на момент опитування) та «бажана» (на думку опитуваних) моделі. Уявлення про реальну структуру суспільства трактуватимемо як такі, що унаочнюють діагноз респондентів щодо міри його прийнятності, справедливості, поляризованості чи егалітарності, а про бажану структуру — як візуалізацію очікувань, більш-менш утопічних чи реалістичних.

У нашому дослідженні, спираючись на названу емпіричну базу, ми проаналізували уявлення населення щодо реальної та бажаної соціальної моделі українського суспільства, характерні для 2009 року; динаміку цих уявлень з 2009 до 2019-го; класові відмінності у відповідних уявленнях.

Уявлення щодо реальної соціальної моделі

2009 року думки українців про соціальну структуру тогочасного суспільства були доволі однотайними — переважна більшість (91%) обирали два типи із запропонованих п'яти (табл. 2.4-А і рис. 2.7). Найпоширенішими (70%) були уявлення, що структурна модель України подібна до типу А (нечисленна еліта нагорі, небагато людей посередині й переважна більшість унизу). П'ята частина респондентів (20,7%) обирали тип В (суспільство як піраміда: нечисленна еліта на верхівці, більш численний прошарок посередині та найбільше людей унизу). Отже, типовими були доволі песимістичні оцінки, за якими українське суспільство виглядало в найліпшому разі (тип В) як високо ієрархізоване, а в найгіршому (тип А) — як украй поляризоване. Лише приблизно кожний десятий мав оптимістичніше бачення, обираючи одну з трьох моделей менш поляризованого вигляду. А саме: 5,2% вважали соціальну структуру України подібною до типу С (схожа на піраміду типу В, проте дещо менше людей перебуває на самому низу піраміди), 2,3% — до типу D (суспільство, де переважна більшість людей перебуває посередині) й 1,8% — до типу Е (велика кількість людей на верхівці та нечисленна — унизу).

Через десять років — 2019-го — відповідні уявлення українців стали, по-перше, різноманітнішими, по-друге, значно оптимістичнішими. Суттєво поменшало тих, хто вважає Україну соціально вкрай поляризованою (тип А) — від 70% 2009 року до 53,6% 2019-го. Частка тих, хто адекватним для опису соціального устрою країни вважав тип В, залишилась незмінною (20,8% і 21%). Водно-

Таблиця 2.4. Динаміка класових уявлень про реальну і бажану структуру суспільства (2009–2019), %

Класи	Тип А 		Тип В 		Тип С 		Тип D 		Тип E 	
	2009	2019	2009	2019	2009	2019	2009	2019	2009	2019
	А. Якщо розглядати тип суспільства, що існує в Україні на цей час, то яка діаграма найкраще відображає розподіл людей в українському суспільстві?									
Службовий клас вищого рівня	74,3	54,3	19,0	22,0	3,8	10,7	1,7	10,3	1,3	2,7
Службовий клас нижчого рівня	67,1	54,7	21,8	21,3	4,0	13,1	5,8	9,4	1,3	1,5
Проміжний клас	71,9	49,8	21,7	24,9	3,8	13,7	1,3	8,3	1,3	3,3
Дрібні власники	65,5	52,1	22,7	22,6	7,6	14,4	2,5	6,8	1,7	4,1
Кваліфіковані робітники	71,6	57,6	19,9	17,1	5,6	10,5	1,2	12,1	1,8	2,7
Некваліфіковані робітники	71,9	53,3	18,2	19,8	5,6	16,3	1,7	5,7	2,6	4,8
Сільськогосподарські робітники	54,9	48,7	30,8	18,4	7,7	22,4	3,3	6,6	3,3	3,9
Загалом (N = 1 551 / 1 505)	70,0	53,6	20,7	21,0	5,2	13,4	2,3	8,9	1,8	3,1
Б. На яку модель України має бути схожа — яку б Ви обрали?										
Службовий клас вищого рівня	1,7	6,9	5,5	6,6	6,8	15,9	57,6	47,8	28,4	22,8
Службовий клас нижчого рівня	0,1	6,8	5,0	10,6	5,9	12,8	56,3	43,4	32,9	26,4
Проміжний клас	1,3	9,3	1,7	8,4	7,8	14,8	56,5	42,2	32,6	25,3
Дрібні власники	2,5	2,8	8,4	5,5	13,4	18,6	51,3	44,8	24,4	28,3
Кваліфіковані робітники	1,2	9,7	2,7	5,8	9,8	14,0	55,3	48,1	31,1	22,5
Некваліфіковані робітники	1,0	10,6	2,7	8,8	9,2	17,3	55,5	46,5	31,5	16,8
Сільськогосподарські робітники	0,1	11,7	4,7	10,4	9,3	19,5	58,1	44,2	27,9	14,3
Загалом (N = 1 522 / 1 497)	1,1	8,1	3,9	7,9	8,6	15,5	55,9	45,5	30,5	23,0

час значно зросло число тих, для кого українське суспільство схоже на моделі, де більшість людей перебуває на середніх та вищих за середні щаблях. Так, частка схильних обирати тип С змінилась із 5,2% до 13,4% відповідно; типу D — із 2,3% до 8,9%; типу E — з 1,9% до 3,2%.

До речі, фігура, що візуалізується на підставі актуальних статусних самооцінок населення України за 10-бальною уявною соціальною драбиною (див. рис. 2.4-А в підрозділі 2.2), і 2009 року, і 2019-го більше нагадує тип С (схожа на піраміду типу В, проте дещо менше людей перебуває на самому низу піраміди). Однак як «реальну» модель сучасного українського суспільства такий тип обрали лише 5,2% респондентів 2009 року й 13,4% 2019-го. Тобто фігура актуальних статусних самооцінок респондентів оптимістичніша за їхні уявлення щодо реальної соціальної структури. Це є ще одним проявом відомого феномену, що українці загальну соціально-сталю ситуацію сприймають гірше, аніж власне соціальне та економічне становище. Цей феномен названо «парадоксом сприйняття стратифікації» (див. підрозділ 1.3 цієї книжки).

Класові ж відмінності в уявленнях щодо реальної соціальної структури 2009 року невиразні, водночас тренд дещо неочікуваний: найкритичніші погляди фіксуються в представників службового класу вищого рівня (74,3% з них вважають, що українське суспільство схоже на тип А, 19% — на тип В), а оптимістичніші — у дрібних власників і некваліфікованих робітників (вони частіше обирають типи С, D і E). 2019 року оцінки покращилися серед людей з усіх класів, проте зазначена закономірність зберігалася.

Уявлення щодо бажаної соціальної моделі

Описані вище уявлення про реальну модель дзеркально відрізняються від уявлень щодо того, на яку модель Україна має бути схожа (табл. 2.4-Б і рис. 2.7). 2009 року найбажанішими для більшості (сумарно 86,4%) були дві моделі суспільного устрою. Більш як половина респондентів (55,9%) були «реалістами», обираючи тип D (суспільство, де переважна більшість людей перебуває посередині). Це справді доволі реалістична в наш час структура суспільства, яка, до речі, останніми десятиліттями притаманна економічно розвиненим західним країнам і в напрямку якої Україна поступово просувається останні два десятиліття. Ще майже тре-

тина респондентів (31,5%) були «утопістами», визначаючи як бажаний тип Е (велика кількість людей на верхівці та нечисленна — унизу). Ця ідеальна модель егалітарного суспільства, безумовно, має бути орієнтиром для громадян демократично й економічно розвинених держав. Однак вона виглядає доволі нереалістичною на найближчу перспективу для України, реальна соціальна структура якої на той час (2009 рік) очима самих респондентів сприймалася як украй поляризована. Ще 8,6% вважали, що Україна має бути схожою хоча б на тип С, але дехто давав неочікувані оцінки, вважаючи бажаним тип В (3,9%) або навіть тип А (1,1%).

Рисунок 2.7. Динаміка уявлень про реальну і бажану структуру українського суспільства (2009 і 2019 роки), %

Джерело: дані таблиці 2.4.

Упродовж десятиліття, з 2009 до 2019 року, картина уявлень щодо бажаної соціальної структури доволі суттєво змінилася. З одного боку, більшість українців, як і десятиліття тому, обирали соціальним орієнтиром для України типи D та E, однак сумарно їхня частка поменшала більш як на чверть (з 86,4% 2009 року до 68,4% 2019-го). До того ж цей тренд був властивий прихильникам обох типів: частка «реалістів» (тип D) зменшилась із 55,9% до 45,4% відповідно, а «утопістів», які орієнтувалися на найегалітарнішу модель (тип E), — з 30,5% до 23%. Водночас більше людей

як бажану модель стали розглядати тип С (з 8,6% до 15,5%), тип В (з 3,9% до 7,9%) і навіть тип А (з 1,1% до 8,1%).

Зазначимо, що фігура, яка 2019 року візуалізується на підставі даних «перспективних» статусних самооцінок населення України за 10-бальною шкалою (де на уявній соціальній драбині люди хотіли би бачити себе через десять років) (табл. 2.4-В), більше нагадує тип С (схожа на піраміду типу В, проте дещо менше людей перебуває на найнижчому рівні піраміди). Тобто індивідуальні очікування-плани-мрії українців менш амбітні, ніж їхні очікування щодо країни загалом (найбажанішими є типи D та E).

Класові відмінності в уявленнях щодо бажаної соціальної структури 2009 року так само невиразні, як і щодо реальної. Частки «реалістів» та «утопістів» були майже однаковими як серед людей службових класів, так і серед некваліфікованих і сільськогосподарських робітників. Лише дрібних власників вирізняв більш тверезий і реалістичний погляд на соціально досяжний ідеал. 2019 року оцінки змінилися серед усіх класів, проте найбільше «утопістів» стало серед дрібних власників і представників службових класів.

Висновки

Отже, наведені аналізи за даними модуля «Соціальна нерівність» 2009 і 2019 років надають емпіричне обґрунтування для таких висновків щодо динаміки сприйняття українцями соціального устрою сучасного суспільства, а також власної соціальної позиції в ньому у класовому й статусному вимірах.

Щодо *соціально-класових ідентичностей* більшість українців, як і десять років тому, продовжують розглядати себе (хоча б у ситуації опитування) в термінах класу; у будь-якому разі майже 99% співвідносили себе з певною категорією. І далі відбувається зміна домінантних класових самоідентичностей — від типових для радянського періоду категорій до прозахідної суб'єктивної стратифікації, зосередженої навколо середнього класу. Якщо 2009 року респонденти ідентифікували себе з категоріями «середній клас» і «робітничий клас» у співвідношенні 51% : 40%, то 2019-го — вже як 59% : 31%. Зв'язок між об'єктивним і суб'єктивним класами залишається доволі виразним: більш як три чверті представників середніх класів і близько двох третин робітничого класу ідентифіку-

ють себе з відповідними класовими позиціями. Згідно з традицією інтерпретації даних у заявленій методології, виявлені закономірності свідчать, по-перше, про те, що переважна частина громадян цілком адекватно усвідомлює свою класову позицію, а отже, в термінах Еванса, українському суспільству все ще притаманний феномен кристалізації класової свідомості; по-друге, про релевантність поняття «клас» і, відповідно, класового підходу для аналізу сучасних суспільств, зокрема українського.

Щодо *соціально-статусних ідентичностей* очевидними є суттєві зміни на краще за десять років у сприйнятті українцями власного соціального статусу на момент опитування. Цей тренд вочевиднюється у зміні діаграми розподілу самооцінок від пірамідальної (де базовими є нижні середні та найнижчі позиції) до наближеної до ромба (де більшість концентрується на середніх щаблях). Ретроспективні самооцінки демонструють все ще негативну ситуацію: соціальні статуси батьківських родин загалом були вищими, ніж актуальні статуси респондентів, досягнуті на момент опитування. Водночас 2019 року українцям притаманний оптимістичний настрій щодо найближчого майбутнього: вони мають надію за десять років значно підвищити свою статусну позицію в суспільній ієрархії. За даними двох хвиль модуля, уявнюється тренд щодо зв'язку класової позиції респондента (як за об'єктивними показниками зайнятості, так і за самовизначенням) із статусними самооцінками трьох видів. А саме: що вище класове становище людини, то вище вона оцінює власний соціальний статус, статус батьківської родини і свій статус у майбутньому.

В уявленнях населення щодо *соціальної структури* українського суспільства «реальна» на момент опитування та «бажана» моделі є протилежними. Суспільство зразка 2009 року сприймається як дуже поляризоване, а бажане — як егалітарне. Проте десятиліття потому фіксується значна динаміка. Оцінки щодо сучасної на 2019 рік моделі все ще схарактеризовують українське суспільство як високо ієрархізоване, однак є ті, хто бачить його «більш нормальним» (зі значною часткою людей середніх статусних позицій). Змінилися й уявлення щодо бажаної структури — поменшало тих, хто хотів би бачити Україну ромбоподібною з розвиненими середніми позиціями, як і тих, хто обстоює егалітарну структуру. Класові ж відмінності у відповідних уявленнях мало виразні, ще подеколи непередбачуваного характеру.

Джерела до Розділу 2

- Джери, Д., & Джери, Дж. (1999а). *Большой толковый социологический словарь (Collins)*, в 2-х томах. Т. 1 (А–О). Москва: Вече, АСТ.
- Джери, Д., & Джери, Дж. (1999б). *Большой толковый социологический словарь (Collins)*, в 2-х томах. Т. 2 (П–Я). Москва: Вече, АСТ.
- Дилигенский, Г. Г. (2002). *Люди среднего класса*. Москва: Институт Фонда «Общественное мнение».
- Климова, С. Г. (1994). Стратегия успеха в меняющемся мире. *Социальная идентификация личности*. Кн. 1 (с. 50–78). Москва: Институт социологии РАН.
- Коваліско, Н. В., & Макеєв, С. О. (2020). Різноманітність і відносна автономність уявлень населення України про соціальну нерівність. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 33–50.
- Куценко, О. Д. (2003). Самоидентификации с классами: проявление образа классовой структуры постсоветского общества. В С. Макеєв (Ред.), *Классовое общество. Теория и эмпирические реалии* (с. 194–220). Киев: Институт социологии НАН Украины.
- Макеєв, С. А., Оксамитная, С. Н., & Швачко, Е. В. (1996). *Социальные идентификации и идентичности*. Киев: Институт социологии НАН Украины.
- Макеєв, С. О., & Оксамитна, С. М. (2001). Тенденції становлення середнього класу. У В. Ворона & М. Шульга (Ред.), *Українське суспільство: десять років незалежності* (с. 278–285). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Макеєв, С., & Симончук, О. (2014). Класова структура сучасного суспільства. У В. Ворона & М. Шульга (Ред.), *Вектори змін українського суспільства* (с. 110–134). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Малиш, Л. (2019). *Принципи та правила вимірювання структурних нерівностей у соціології*. Київ: Національний університет «Києво-Могилянська академія».
- Матусевич, В. (2009). Неконсистентний і маргінальний — два визначення одного статусу. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 104–112.
- Міщенко, М. (2008). Середній клас: самовизначення в соціальній структурі суспільства. *Національна безпека і оборона*, 7(101), 5–13.
- Оксамитна, С. (2011). *Міжгенераційна класова і освітня мобільність*. Київ: НаУКМА, Аграр Медіа Груп.

- Оксамитна, С. (2015). Самовизначення громадян у соціальній структурі українського суспільства. *Грані*, 1(117), 67–71.
- Оксамитна, С. М., & Бродська С. С. (2001). Класова самоідентифікація населення України. *Наукові записки НаУКМА*, 19, 44–50.
- Прибыткова, И. М. (2006). Новые статусные номинации: бедные-средние-богатые. В С. Макеев (Ред.), *Новые социальные неравенства* (сс. 168–194). Киев: Институт социологии НАН Украины.
- Симончук, О. (1999). Динаміка самооцінок соціального становища. В М. Шульга (Ред.), *Українське суспільство на порозі третього тисячоліття* (сс. 525–540). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Симончук, Е. (2003). *Средний класс: люди и статусы*. Киев: Институт социологии НАН Украины.
- Симончук, О. (2006). Статусні самооцінки населення України у порівняльному та часовому контекстах. У В. Ворона & М. Шульга (Ред.), *Українське суспільство 1992–2006. Соціологічний моніторинг* (сс. 11–21). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Симончук, О. (2010). Класова свідомість: досвід порівняльного емпіричного вивчення. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 56–84.
- Симончук, О. (2018). *Соціальні класи в сучасних суспільствах: евристичний потенціал класового аналізу*. Київ: Інститут соціології НАН України.
- Сорокин, П. (1996). *Человек. Цивилизация. Общество*. Москва: Политиздат.
- Терборн, Й. (2020). *Мрії та кошмари середніх класів світу*: переклад з англ. П. Шопін. Отримано з <https://commons.com.ua/uk/mriyi-ta-koshmari-serednih-klasiv-svitu/>
- Хахулина, Л. А. (1999). Субъективный средний класс: доходы, материальное положение, ценностные ориентации. *Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены*, 2(40), 24–33.
- Berger, R., Grusky, D., Raffel, T., Samuels, G., & Wimer, C. (2010). *The inequality puzzle: European and US leaders discuss rising income inequality*. Springer-Verlag Berlin Heidelberg.
- Bottero, W. (2019). *A sense of inequality*. London: Rowman & Littlefield International.
- Centers, R. (1949). *The psychology of social classes*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Class awareness. (2005). In J. Scott & G. Marshall (Eds.), *Oxford dictionary of sociology* (pp. 72–73). Oxford: Oxford University Press.

- Class consciousness (2005). In J. Scott & G. Marshall (Eds.), *Oxford dictionary of sociology* (pp. 73–74). Oxford: Oxford University Press.
- Class imagery. (2005). In J. Scott & G. Marshall (Eds.), *Oxford dictionary of sociology* (p. 74). Oxford: Oxford University Press.
- Evans, G. (1993). Class conflict and inequality. *International Social Attitudes: the 10th BSA report* (pp. 123–142).
- Fararo, T., & Kosaka, K. (2003). *Generating images of stratification: a formal theory*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Ganzeboom, H. B. G., De Graaf, P., Treiman, D. J., & De Leeuw, J. (1992). A Standard International Socio-Economic Index of Occupational Status. *Social Science Research*, 21, 1–56.
- Gimpelson, V., & Treisman, D. (2018). Misperceiving inequality. *Economics & Politics*, 30(1), 27–54.
- Goldthorpe, J. H. (2000). *On sociology: Numbers, narratives and the integration of research and theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Harrop, M., & Miller, W. L. (1987). *Elections and voters. A comparative introduction*. Red Globe Press.
- Hodge, R. W., & Treiman, D. J. (1968). Class identification in the United States. *American Journal of Sociology*, 73, 535–547.
- Irwin, S. (2018). Lay perceptions of inequality and social structure. *Sociology*, 52(2), 211–227.
- Kelly, S., & Kelly, C. (2009). Subjective social mobility: data from 30 nations. In M. Haller, R. Jowell & T. Smith (Eds.), *Charting the globe: The International Social Survey Programme 1984–2009* (pp. 106–124). London, UK: Routledge.
- Lenski G. (1954). Status crystallization: A non-vertical dimension of social status. *American Sociological Review*, 19, 405–413.
- Lenski, G. E. (1966). *Power and privilege. A theory of social stratification*. New York: McGraw-Hill Book Company.
- Lindemann, K., & Saar, E. (2014). Contextual effects on subjective social position: Evidence from European countries. *International Journal of Comparative Studies*, 55(1), 3–23.
- Lockwood, D. (1966). Sources of variation in working class images of society. *Sociological Review*, 14, 249–267.
- Lu Xueyi. (2010). *Dangdai zhongguo shehui jiegou: [The modern social structure of China]*. Beijing.

- Mann, M. (1973). *Consciousness and action among the Western working class*. London: Macmillan.
- Marshall, G., Newby, H., Rose, D., & Vogler, C. (1993). *Social class in modern Britain*. London: Hutchinson.
- Meraviglia, C. (2017). The social ladder. Status mobility across time and countries. In J. Edlund, I. Bechert & M. Quandt (Eds.), *Social inequality in the eyes of the public: a collection of analyses based on ISSP data 1987–2009* (pp. 13–34). Köln: GESIS.
- Pain K. (2017). *The Broken Ladder: how inequality affects the way we think, live, and die*. New York: Viking.
- Smith, T. (1986). Internationally comparable measurement of subjective social class. *Presentation to the planning meeting of the International Social Survey Program*. April, Mannheim, Germany.
- Smith, T. (1989). Inequality and welfare. In R. Jowell, S. Witherspoon & L. Brook (Eds.), *British Social Attitudes: special international report*. Aldershot: Gower.
- Smith, T. (1992). An analysis of response patterns to the ten-point scalometer (GSS Methodological report No 76). *National Opinion Research Center, University of Chicago*. Chicago.
- Sobel, M. M., De Graaf, M. D., Heath, A., & Zou, Y. (2004). Men matter more: the social class identity of married British women. 1985–1991. *Journal of the Royal Statistical Society*, 167(1), 37–52.
- Treiman, D. (1977). *Occupational Prestige in Comparative Perspective*. New York: Academic Press.

Олена Симончук

Класовий вимір сприйняття соціальної нерівності: варіації у часі

- 3.1 Клас і установки
щодо економічної нерівності
 - 3.2 Клас і сприйняття чинників
досягнення життєвого успіху
 - 3.3 Клас і сприйняття класового конфлікту
 - 3.4 Клас і членство у профспілках
- Висновки
Джерела

Це дослідження присвячене двом соціальним проблемам, що їх постійно тримає у фокусі уваги наукова спільнота дослідників стану та динаміки соціальних структур і вивчення яких традиційно відбувається в рамках модуля «Соціальна нерівність» Міжнародної програми соціальних досліджень (International Social Survey Programme — ISSP).

Перша — проблема соціальної нерівності та соціальної несправедливості в сучасних суспільствах та її сприйняття членами різних спільнот. Упродовж століть соціальна нерівність ніколи не втрачала своєї актуальності — змінювалися лише засади її легітимізації (від релігії в традиційних суспільствах до теорії вільного ринку в суспільствах сучасних) та рівень толерантності з боку громадян¹. У якого типу суспільствах ця толерантність поширеніша, загострюється чи послаблюється з часом сприйняття нерівності, які чинники та інститути цьому сприяють — ці запитання в модулі «Соціальна нерівність» піддають емпіричній перевірці з 1987 року вже п'ять хвиль поспіль, сформувавши низку продуктивних гіпотез. Вивчення відповідних колективних уявлень базується на різноманітних показниках — оцінках окремих людей щодо міри нерівності доходів у їхній країні, справедливості заробітної плати, соціальних конфліктів тощо. Зазвичай цей предмет висвітлюють багатогранно — у порівняльній перспективі (аналіз міжкраїнних відмінностей залежно від типу суспільства добробуту чи старих і нових демократій) та часовій (моніторинг того, чи стають суспільства справедливішими, збільшується чи зменшується з часом соціальне напруження тощо). Серед новітніх досліджень сприйняття соціальної нерівності на підставі даних ISSP слід згадати, зокрема, колективну працю «Соціальна нерівність очима громад-

¹ Зокрема, у новій книжці «Капітал та ідеологія» Томас Пікетті (Piketty, 2020) вивчає, як саме протягом століть політичні ідеології виправдовували існування нерівності та бідності. Джон Вісман і Джеймс Сміт (Wisman & Smith, 2011) також детально аналізують, як відбувалось узаконення нерівності, давши своїй статті підзаголовок «Як обдурюють більшість людей в усі часи».

ськості» (Edlund, Bechert, & Quandt, 2017) та монографію Венді Ботеро «Відчуття нерівності» (Bottero, 2019)².

Друга проблема — щодо впливу класу на сприйняття соціальної нерівності. Її вивчення є частиною мікрорівневої програми класового аналізу, що передбачає виявлення класових ефектів, тобто того, як клас (класове походження або класова позиція) впливає на життєві шанси, свідомість і поведінку людей. Моніторинг відповідних ефектів у рамках проєкту ISSP регулярно надає емпірично обґрунтовані аргументи для все ще відкритої дискусії з питання, чи залишається соціальний клас актуальною концепцією для розуміння соціального розшарування й разом соціального конфлікту. Соціологів цікавить наявність і динаміка (у порівняльній та часовій перспективах) класових відмінностей в оцінках нерівності доходів і відповідних емоційних реакціях, сприйнятті чинників життєвого успіху, ставленні до політики перерозподілу доходів, відчутті класового конфлікту, міри консолідації через профспілки тощо.

Намагання перевірити згадані гіпотези живило наш ентузіазм долучитись до проєкту ISSP під час реалізації модуля «Соціальна нерівність» 2009 і 2019 років, дані яких використано як основну емпіричну базу дослідження. На підставі даних 2009 року нами була вперше розроблена система показників сприйняття соціальної нерівності, відпрацьовані відповідні методики та перевірені гіпотези щодо актуальності класового підходу стосовно українських реалій порівняно з постсоціалістичними й розвиненими західними країнами (Симончук, 2010, 2018). У дослідженні, результати якого викладено в цьому розділі, порівняльна перспектива залишилася поза аналізом — дані інших країн-учасниць модуля 2019 року будуть загальнодоступні лише 2021-го. Тому наші пошуки обмежено локальною перспективою — головно увагу зосереджено на динаміці сприйняття соціальної нерівності українцями, хоча побіжно заторкнuto й порівняльний контекст щодо різного типу країн.

Як додаткову емпіричну базу залучено дані низки соціологічних проєктів, що містять відповідні показники. Так, встановити певні «точки відліку» задля вивчення динаміки у сприйнятті українцями соціальної нерівності допомагає проєкт «Ставлення

² Новітніми монографіями економістів з цієї тематики, що стали бестселерами, є «Капітал та ідеологія» Томаса Пікеті (2020) та «Ціна нерівності. Як теперішнє поділене суспільство загрожує нашому майбутньому» Джозефа Стигліца (2017).

до змін», який тричі — 1993, 1995 і 1998 року — реалізував Інститут соціології НАН України за програмою Нафілдського коледжу (Оксфорд). Можливість триангуляції даних за низкою показників і перевірки зафіксованих трендів надає моніторингове дослідження Інституту соціології НАНУ (1994–2019) та проєкт «Соціальні нерівності: сприйняття українським суспільством», реалізований 2017 року Соціологічною асоціацією України (САУ).

Отже, нижче розглянуто чотири дослідницьких сюжети щодо сприйняття українцями (1) нерівності доходів в Україні, справедливості заробітної плати та політики перерозподілу доходів, (2) чинників досягнення життєвого успіху, (3) соціальних конфліктів різного типу та (4) участі у профспілках. Крім того, паралельно розглянуто зв'язок названих установок з *об'єктивним класом* (операціоналізованим за класовою схемою Джона Голдторпа, або EGP-схемою³) і *суб'єктивним класом* (за самоідентифікацією із шістьма категоріями⁴).

3.1. Клас і установки щодо економічної нерівності

Клас і сприйняття нерівності доходів

За результатами численних досліджень, на початку XXI століття, як і впродовж попередніх десятиліть, на думку громадян, глибока соціальна нерівність у доходах зберігається в усіх краї-

³ Для конструювання EGP-класів використано синтаксис Гарі Ганзбума 1996 року. Відповідні 10 класових категорій було згруповано у п'ять більших класів: службовий (I і II), проміжний (III і V), дрібні власники (IVa, IVb і IVc), кваліфіковані робітники (VI) і некваліфіковані (VIIa і VIIb). Звернемо увагу, що 2009 року змінну «заняття респондента», що лежить в основі класової схеми, закодовано (за методологічними рекомендаціями організаторів проєкту ISSP) згідно з ISCO-88, а 2019-го — згідно з ISCO-08. Це зумовило необхідність адаптації 2019 року синтаксису, що конструює класову схему, шляхом перекодування змінної ISCO-08 у ISCO-88.

⁴ Суб'єктивний клас, або класова ідентичність, фіксувався через співвіднесення респондентом себе з однією із шести категорій — вищий клас, верхній середній, середній, нижній середній, робітничий і нижчий. Запитання в анкеті сформульовано так: «Більшість людей зазвичай відносять себе до якогось соціального класу. Скажіть, будь ласка, до якого класу відносите себе Ви?»

нах світу. Однак залежно від типу суспільства, демографічних характеристик і соціальної позиції людей все ж фіксуються розбіжності в ступені толерантності до такого різновиду нерівності (див., зокрема: Gonthier, 2017).

Вітчизняним соціологам бракує надійної «точки відліку» для відображення динаміки у сприйнятті українцями нерівності доходів: зрозуміло, що за радянських часів такі запитання в анкеті були неможливі. А от на початку суспільних трансформацій 1990-х як таку «точку» можна розглядати дані з відповідної тематики проєкту «Ставлення до змін», який тоді тричі зреалізовував Інститут соціології НАН України. Із твердженням про «надто велику різницю в доходах» 1993 року погоджувалися 79% українців (29% повністю і 50% радше згодних), 1995-го — 82% (52% і 30% відповідно) і 1998-го — 92% (66% і 26%). Тобто впродовж п'яти років середини 1990-х установка щодо глибокої стратифікації економічного становища поступово поширюється і стає домінантною. Проте в той час і пересічні українці, й експерти завелику різницю в доходах сприймали як явище неминуче (унаслідок розвитку вільного ринку), але тимчасове (сподівались, що подібно до сусідніх постсоціалістичних країн Східної/Центральної Європи ринкові реформи після болючого періоду все ж таки результуються у підвищення стандартів життя для загалу, що послабить глибину соціально-економічної нерівності).

Однак ці надії не справдилися, про що свідчать дані проєкту ISSP: 2009 року переважна більшість (96%) населення України так само поділяла думку про істотну нерівність у доходах⁵. Схожі оцінки фіксували й у постсоціалістичному просторі — Росії (96%) та групі країн Східної Європи (93%). Водночас у західних країнах такі теж становили більшість, проте не тотальну, а приблизно три чверті⁶ (Симончук, 2018, сс. 211–212). Упродовж наступних

⁵ Сприйняття людьми економічної нерівності в проєкті ISSP вимірюють на підставі ступеня згоди респондентів із твердженням «У Вашій країні надто велика різниця в доходах», визначеного за 5-бальною шкалою від «повністю згоден» до «повністю не згоден».

⁶ Західні країни теж різняться за рівнем сприйняття соціальної нерівності. Як правило, перевіряють гіпотезу про вплив на ці установки типу суспільства загального добробуту за типологією Госта Еспін-Андерсона (Esping-Andersen, 1990) — неоліберального, консервативно-корпоративістського й соціал-демократичного. Зазвичай ця гіпотеза знаходить підтвердження.

десяти років динаміки на краще в Україні так само не відбулося (табл. 3.1-А)⁷ — 2019-го «надто велику різницю в доходах» визнали 95%⁸. Отож рівень толерантності до нерівності залишається мінімальним, а суспільні настрої щодо перспектив її подолання є перманентно негативними.

Класових відмінностей в оцінках нерівності в доходах в Україні як 2009 року, так і 2019-го не спостерігається — представники всіх об'єктивних і суб'єктивних класів сприймають її однаково гостро. До речі, 2009-го такою була ситуація в усіх постсоціалістичних країнах, тоді як у західних фіксували суттєві класові відмінності в установках: нерівність у доходах гостріше сприймали представники робітничого класу та проміжного, ніж люди службового класу й дрібні власники. Та сама міжкраїнна відмінність вочевиднювалася й серед представників суб'єктивних класів — класово недиференційоване сприйняття нерівності доходів у постсоціалістичних країнах і відносно класово диференційоване — у розвинених західних. Отже, вкрай гостре сприйняття цього різновиду нерівності в усіх об'єктивних і суб'єктивних класах (насамперед у країнах пострадянського простору, зокрема в Україні) засвідчує, що наявна диференціація доходів нелегітимна, тобто доходи розподіляються зовсім не на користь одного з цих класів.

З огляду на зазначені вище негативні оцінки доволі очікувано, що на пряме запитання «Наскільки справедливим чи несправедливим є розподіл доходів в Україні?» переважна більшість українців (94,1%) 2019 року схарактеризували цей розподіл як «несправедливий» чи «вкрай несправедливий», однаково часто обираючи обидва варіанти відповіді (таблиці 3.1-Б)⁹. Зауважмо, що серед

⁷ У цій і всіх наступних таблицях дані зважено на змінну «weighting factor». З масиву 2009 року вилучено дані щодо мешканців Криму. Розподіл відсотків у таблицях розраховано для тих, хто визначився з відповіддю.

⁸ Укоріненість у масовій свідомості установки щодо існування в Україні глибокої соціальної нерівності підтверджують результати низки вітчизняних досліджень, що містили аналогічне запитання. Так, за даними проекту «Соціальні нерівності: сприйняття українським суспільством», реалізованого САУ 2017 року, відмінності в доходах вважають надто великими 98% респондентів, до того ж незалежно від класової належності (Симончук, 2018, с. 211). Такі самі висновки зроблено за матеріалами моніторингу Інституту соціології НАН України 2019 року (Макеев & Симончук, 2019).

⁹ Грунтовне емпіричне дослідження ставлення людей до розподільної справедливості в пострадянській Україні (із застосуванням методу факторного

Таблиця 3.1

**Клас і оцінки соціальної нерівності в доходах в Україні
(2009 і 2019 роки)**

Клас	А		Б	В	Г	Д
	% повністю й радше згодних із твердженням, що різниця в доходах у їхній країні надто велика		% певних, що розподіл доходів в Україні є «несправедливим» і «вкрай несправедливим»	Наявність емоційного стану роздратування щодо різниці в доходах багатих і бідних, середня на 10-бальній шкалі	% тих, хто «згоден» і «повністю згоден» із тим, що нерівність буде зберігатися й надалі заради прибутків багатих і тих, хто при владі	% тих, хто повністю й радше згоден, що нерівність продовжує зберігатися, тому що пересічні люди не об'єднуються для її подолання
	2009	2019	2019			
EGP-клас						
Службовий клас вищого рівня	96,7	96,0	94,2	4,0	66,9	61,8
Службовий клас нижчого рівня	96,6	96,3	94,4	4,4	63,3	68,7
Проміжний клас	96,2	93,4	94,0	4,5	79,3	68,2
Дрібні власники	98,5	94,9	95,9	4,0	71,7	56,7
Кваліфіковані робітники	96,2	92,6	92,9	4,5	75,5	72,4
Некваліфіковані робітники	96,2	94,0	94,2	5,0	78,9	71,0
Сільськогосподарські робітники	94,9	91,4	94,6	5,4	71,1	73,2
Загалом	96,2	94,5	94,1	4,5	74,0	67,6
Кількість респондентів	1 762	1 819	1 745	1 801	1 703	1 677
Суб'єктивний клас						
Верхній середній клас	89,1	94,8	85,5	3,6	55,5	62,9
Середній клас	94,3	93,8	94,1	4,2	71,7	65,7
Нижній середній клас	96,5	95,2	94,7	4,2	74,2	63,2
Робітничий клас	96,9	93,2	97,1	4,6	76,9	70,2
Нижчий клас	97,2	95,1	86,3	5,2	77,9	74,3
Загалом	95,9	94,0	94,0	4,5	73,9	67,2
Кількість респондентів	1 967	1 974	1 881	1 954	1 837	1 812

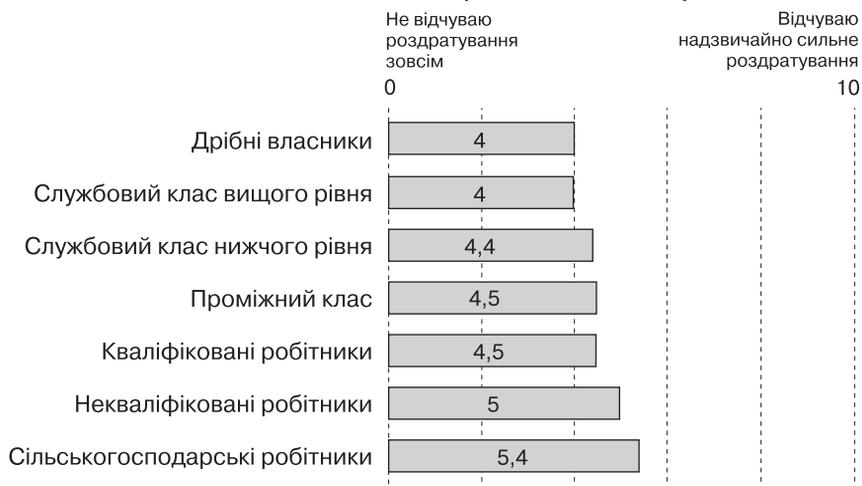
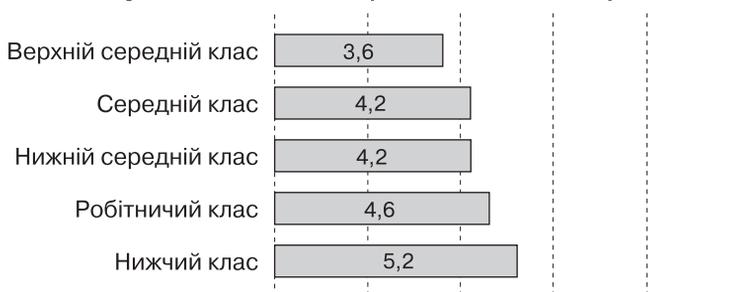
А. Об'єктивний клас (за EGP-схемою)**Б. Суб'єктивний клас (за самооцінками)**

Рисунок 3.1. Класові відмінності в емоційних реакціях населення України щодо наявної різниці в доходах між багатими і бідними (2019 рік), середня

Джерело: дані таблиці 3.1-В.

представників EGP-класів у відповідних оцінках відсутні будь-які відмінності. А от суб'єктивний клас має деякий вплив: представники робітничого, за самовизначенням, класу є найкритичнішими, а верхнього середнього класу й (несподівано) нижчого класу — поміркованішими.

аналізу) здійснила Ксенія Гацкова (Gatskova, 2015). Методологічні проблеми емпіричного вивчення сприйняття справедливості (з акцентом на оцінках розподілу та перерозподілу доходів, трансфертних виплат, пенсій, а також податків) та евристичний потенціал методу факторного аналізу в такого типу розвідках розглянуто в (Liebig, Sauer, & Friedhoff, 2015).

В аналізах суб'єктивної картини нерівності варто приділити увагу й емоційному складнику. Соціологи завжди зважали на роль емоцій у поясненні поведінки окремих людей і великих спільнот. Так, Карл Маркс розглядав генеровані класовою системою емоції (зокрема обурення й роздратування внаслідок нерівного розподілення багатства та влади) як один із чинників консолідації класу й спонуки до дії. Віднедавна цей предмет актуалізувався у працях західних дослідників, оформлюючись у соціологічну теорію емоцій (Barbalet, 2004; Turner, 2007; Wilkinson & Pickett, 2010, pp. 31–72; 2019). Для її верифікації залучають дедалі досконаліші методичні підходи та ширшу емпіричну базу. Зокрема й модуль «Соціальна нерівність» п'ятої хвилі поповнився запитанням про емоційний стан респондентів як реакцію на значну нерівність доходів у країні.

Зважаючи на теоретично обґрунтований зв'язок стратифікаційної системи суспільства й генерованих нею емоційних станів, можна було очікувати, що вкрай критичні настрої українців щодо наявної в країні глибокої нерівності та несправедливого соціального порядку супроводжуватимуться вкрай негативними емоційними реакціями. Однак респонденти свій емоційний стан від усвідомлення різниці в добробуті між багатими і бідними в Україні оцінили на шкалі від 0 («не відчуваю роздратування зовсім») до 10 («відчуваю надзвичайно сильне роздратування») в середньому в 4,5 бала (табл. 3.1-B). Тобто інтенсивність цього відчуття серед українців доволі помірна. Тому можна зробити висновок: судження переважної більшості українців про надмірну нерівність не супроводжуються відчуттям сильного роздратування, що, своєю чергою, не стає спонукою до консолідації та дії (про це йтиметься далі).

Водночас емоційне забарвлення в оцінках нерівності класово неоднорідне, до того ж теоретично очікуване за своїм характером. А саме: воно дещо (проте статистично не значимо) слабше у представників вищого службового класу та дрібних власників (по 4,0), аніж у людей нижчого службового класу (4,4), проміжного і кваліфікованого робітничого класів (по 4,5) та значимо слабше, ніж у некваліфікованих (5,0) і сільськогосподарських робітників (5,4) (рис. 3.1-A)¹⁰. Серед представників суб'єктивних класів фіксуєть-

¹⁰ Тут і надалі оцінки статистичної значимості міжгрупових відмінностей середніх показників здійснювалися з використанням критеріїв Scheffe та Dunnett T3 за процедурою One-way ANOVA.

ся пряма залежність: що нижча класова позиція, то сильніший ступінь роздратування щодо нерівності в добробуті (рис. 3.1-Б). Проте статистично значимими є відмінності лише між трьома верствами середнього класу і нижчим класом. Отже, ці результати свідчать на користь однієї з тез соціологічної теорії емоцій — про нерівномірно розподілені між категоріями населення емоційні стани, зокрема концентрацію негативних емоцій передусім на полюсі нижчих класів і страт (Turner, 2017, pp. 21–24).

Клас і оцінки справедливості заробітної плати

Очікувано, що оцінки розподілу доходів у країні як несправедливого корелюють з оцінками особистої ситуації людей у сенсі несправедливості в оплаті їхньої праці¹¹. 2009 року 81% респондентів в Україні вважали, що одержувана ними заробітна плата є «значно меншою» або «меншою», ніж вони заслуговують (табл. 3.2-А). До слова, вочевиднювались міжкраїнні відмінності: сприйняття несправедливості стосовно винагороди за працю у постсоціалістичному просторі було гострішим (свою роботу вважали недооціненою 81% зайнятого населення в Україні, 74% — в Росії та 67% — у групі східноєвропейських країн), аніж у розвинених західних країнах (у середньому 54%) (детальніше див.: Симончук, 2018, сс. 212–214).

Крім того, в усіх порівнюваних країнах виявлявся певний зв'язок між класовою позицією та оцінками справедливості оплати праці: свою зарплату вважали нижчою за справедливу й заслужену більшою мірою представники робітничого класу, на відміну від дрібних власників і вищого службового класу¹². Що ж до суб'єктивного класу, то в західних країнах частка тих, хто вважає свою зарплату несправедливою, послідовно зростала від вищого

¹¹ В анкеті відповідне запитання звучить так: «Що б Ви сказали про те, скільки Ви заробляєте...?». Варіанти відповіді від 1 — «значно менше, ніж заслуговую» до 5 — «значно більше, ніж заслуговую».

¹² За даними проекту «Соціальні нерівності», 2017 року 61% українців не були задоволені своєю зарплатою, вважаючи, що вона не відповідає зусиллям і кваліфікації, що їх вони докладають під час виконання роботи. До того ж зарплату вважали не відповідною зусиллям, а отже, несправедливою, частіше представники робітничого й проміжного класу, аніж підприємці та керівники (Симончук, 2018, с. 213).

Таблиця 3.2

Клас і сприйняття справедливості оплати праці та чинників встановлення заробітної плати, %

Клас	А % певних, що одержувана ними заробітна плата значно або трохи менша, ніж вони на те заслуговують	Б Чинники встановлення заробітної плати... (% певних, що чинник є «надзвичайно важливим»)							
		те, як добре він/вона виконує свою роботу		ступінь відповідальності роботи чи посади		кількість років, проведених у закладах загальної та спеціальної освіти		те, що людина має дітей	
		2009	2019	2009	2019	2009	2019	2009	2019
EGP-клас									
Службовий клас вищого рівня	75,1	44,6	53,2	42,3	50,4	26,9	29,9	23,3	19,6
Службовий клас нижчого рівня	79,6	48,4	53,8	43,1	51,7	32,5	33,4	22,9	21,4
Проміжний клас	84,8	46,4	51,4	39,8	44,2	29,6	38,5	24,4	24,4
Дрібні власники	77,5	43,5	52,6	33,1	53,8	22,0	36,0	26,4	24,0
Кваліфіковані робітники	82,5	43,7	50,5	39,4	42,7	28,2	27,4	23,7	24,0
Некваліфіковані робітники	83,9	41,5	47,1	34,6	39,5	25,1	32,5	24,5	23,7
Сільськогосподарські робітники	85,3	50,4	37,1	34,5	38,9	34,5	23,4	25,9	19,3
Загалом	80,9	44,9	50,7	38,7	46,2	28,2	32,2	24,1	22,5
<i>Кількість респондентів</i>	<i>1 620</i>	<i>1 765</i>	<i>1 824</i>	<i>1 762</i>	<i>1 821</i>	<i>1 761</i>	<i>1 805</i>	<i>1 708</i>	<i>1 772</i>
Суб'єктивний клас									
Верхній середній клас	77,9	44,5	60,7	31,6	49,1	22,2	33,9	19,4	21,8
Середній клас	77,1	45,8	53,0	43,4	49,3	28,9	31,1	23,8	23,9
Нижній середній клас	80,4	43,9	48,2	36,4	41,8	26,0	30,0	22,9	23,9
Робітничий клас	86,0	43,5	48,1	33,8	41,2	26,0	31,4	24,1	21,1
Нижчий клас	80,0	46,6	50,0	37,9	50,3	34,5	37,7	28,2	25,8
Загалом	81,0	44,3	50,6	37,7	45,8	27,7	31,9	24,2	23,2
<i>Кількість респондентів</i>	<i>1 705</i>	<i>1 971</i>	<i>1 974</i>	<i>1 964</i>	<i>1 972</i>	<i>1 964</i>	<i>1 954</i>	<i>1 908</i>	<i>1 923</i>

класу до нижчого, а в постсоціалістичних державах, зокрема в Україні, представники робітничого, за самовизначенням, класу гостріше сприймали несправедливість оплати праці, ніж люди середнього класу й навіть нижчого.

Тепер з'ясуємо, які чинники українці вважають найважливішими для встановлення розміру заробітку. За даними двох хвиль модуля — 2009 і 2019 років — ієрархії цих чинників виявилися однаковими (табл. 3.2-Б). Як «надзвичайно важливі» чинники (за приклад візьмемо 2019 рік) визнано насамперед «те, як добре людина виконує свою роботу» (50,7%) і «ступінь відповідальності роботи чи посади» (46,2%), майже вдвічі менше такими вважали «кількість років, проведених у закладах загальної та спеціальної освіти» (32,2%) та «наявність дітей» (22,5%). Зауважимо, що ієрархія чинників у західних і постсоціалістичних країнах, за даними 2009 року, є такою самою. Класові ж відмінності щодо відповідних оцінок українців в обидва роки опитування є мало помітними.

Про (не)справедливість оплати праці в Україні можна також розмірковувати через зіставлення відповідей на два запитання — про оцінку респондентами розміру щомісячного заробітку, (1) який реально отримують представники деяких професій та посад (а саме: лікар-терапевт, голова правління великої компанії, продавець у магазині, некваліфікований робітник на заводі та міністр уряду) після вирахування всіх податків і (2) який вони мають, на думку респондента, заробляти.

Так, в оцінках населення щодо реальних доходів представників різних занять чітко вирізняються дві групи (табл. 3.3 і рис. 3.2). Одну становлять продавець, некваліфікований робітник і лікар (розмір зарплати яких 2019 року визначали в середньому у 235 дол., 241 дол. і 327 дол.), іншу — міністр уряду та голова правління великої компанії (5 229 дол. і 7 306 дол. відповідно). (Варіації в оцінках доходів першої групи значно менші, ніж у разі другої.) Отже, на думку респондентів, доходи двох груп різняться в середньому у 21 раз 2009 року та у 24 рази 2019-го. Ці цифри можна розглядати як конкретну ілюстрацію наведених вище оцінок українців щодо занадто великої різниці в доходах в Україні, розуміючи, про який порядок цифр ідеться.

У цьому дослідженні нас цікавить насамперед сприйняття респондентами розміру середньомісячних зарплат представників різних професій, а не відповідність визначених ними цифр реальному

Таблиця 3.3

**Клас та оцінки реального й справедливого заробітку
представників деяких професій та посад в Україні
(2009 і 2019 роки), дол., середня**

Клас	Продавець у магазині		Некваліфікований робітник на заводі		Лікар-терапевт		Міністр уряду України		Голова правління великої компанії	
	реально заробляє	має заробляти	реально заробляє	має заробляти	реально заробляє	має заробляти	реально заробляє	має заробляти	реально заробляє	має заробляти
2009 рік*										
Службовий клас вищого рівня	190	354	154	376	183	656	3 235	1 272	3 724	2 044
Службовий клас нижчого рівня	162	347	154	378	185	559	4 251	1 264	3 309	1 693
Проміжний клас	152	323	146	338	185	555	3 932	1 086	3 543	1 406
Дрібні власники	192	333	160	382	193	552	5 280	1 356	3 226	3 125
Кваліфіковані робітники	144	290	156	391	180	486	3 886	932	2 460	1 350
Некваліфіковані робітники	148	325	148	351	174	467	3 156	1 176	2 925	1 571
Сільськогосподарські робітники	118	250	166	334	169	432	2 986	788	2 022	1 088
Загалом	159	321	153	367	182	534	3 779	1 130	3 127	1 730
<i>Кількість респондентів</i>	<i>1 316</i>	<i>1 437</i>	<i>1 286</i>	<i>1 440</i>	<i>1 187</i>	<i>1 404</i>	<i>1 113</i>	<i>1 337</i>	<i>876</i>	<i>1 038</i>
2019 рік**										
Службовий клас вищого рівня	259	483	255	454	322	811	4 965	2 218	9 470	4 752
Службовий клас нижчого рівня	241	445	243	439	327	753	5 124	1 749	6 042	3 104
Проміжний клас	232	419	246	458	335	729	6 082	1 609	6 983	2 891
Дрібні власники	246	508	226	478	329	853	3 327	2 087	8 731	4 511
Кваліфіковані робітники	223	438	234	433	325	752	5 795	2 130	7 170	3 161
Некваліфіковані робітники	222	439	238	457	324	720	5 370	1 364	6 495	3 002
Сільськогосподарські робітники	188	355	226	430	339	793	6 187	1 400	4 388	1 942
Загалом	235	447	241	450	327	766	5 229	1 864	7 306	3 492
<i>Кількість респондентів</i>	<i>1 488</i>	<i>1 573</i>	<i>1 458</i>	<i>1 560</i>	<i>1 346</i>	<i>1 573</i>	<i>1 110</i>	<i>1 244</i>	<i>1 115</i>	<i>1 139</i>

* Середній курс гривні до долара 2009 року становив 8 грн/дол.

** Середній курс гривні до долара у вересні–листопаді 2019 року становив 25 грн/дол.

станові справ (цей момент обговорюється у Gimpelson & Treisman, 2018; Bottero, 2019; Макеєв, 2020). Поза тим порівняймо відповідні оцінки респондентів з відомостями з різних джерел щодо цього питання.

За усередненими даними трьох сайтів із працевлаштування (work.ua, trud.com, olx.ua/rabota) щодо вакансій по Україні загалом, 2019 року середньомісячна заробітна плата продавця становила 8 000 грн (320 дол.), підсобного промислового робітника — 7 800 грн (312 дол.), лікаря-терапевта — 12 500 грн (500 дол.). Відповідні ж середні оцінки респондентів були такими: 235 дол., 241 дол. і 327 дол. Отож, респонденти навіть недооцінюють як розмір зарплат працівників першої групи, так і їх співвідношення у некваліфікованих (продавець і підсобник) і кваліфікованих (лікар) працівників (за даними сайтів воно становить 1 : 1,6, а за оцінками респондентів — 1 : 1,4).

За опублікованими на сайті уряду України даними щодо середньомісячної зарплати міністрів¹³, 2019 року вона становила (за нашими розрахунками) в середньому 61 050 грн (2 450 дол.), що удвічі менше, ніж за уявленнями респондентів (5 229 дол.). Середньомісячна зарплата голови правління великої компанії (за оцінками експертів) перебуває в межах 5 000 – 20 000 дол. (без урахування бонусів). Тобто респонденти мають рацію, припускаючи в середньому зарплату на цій посаді в 7 300 дол. (хоча їхні оцінки вкрай варіативні — від 1 000 до 40 000 дол.).

Отже, середні оцінки респондентів доволі суттєво відмінні від відомостей з різних зовнішніх джерел щодо розміру винагород за працю як людей масових професій — продавця, некваліфікованого робітника чи лікаря, так і доходів можновладців — міністра чи голови правління. Те саме і щодо співвідношення заробітної плати представників першої і другої групи: 2019 року за оцінками респондентів воно становить 1 : 24, а за даними зовнішніх джерел удвічі менше — 1 : 10¹⁴.

¹³ За даними сайту <https://112.ua/politika/ot-32-do-100-tys-grn-kabmin-opublikoval-dannye-o-zarplatah-ministrov-522514.html>, 2019 року найвищу суму серед 18 членів уряду України отримував міністр внутрішніх справ Арсен Аваков (100 000 грн, або 4 000 дол.), а найменшу — міністр Кабінету Міністрів Дмитро Дубілет (32 386 грн, або 1 280 дол.).

¹⁴ За даними офіційної статистики це співвідношення є значно меншим. Так, Держкомстат України від 2013 року кожні чотири роки публікує інформа-

Варто зауважити, що ці результати, з одного боку, є аргументами на користь висновку дослідження Володимира Гімпельсона і Данієля Трейсмана (Gimpelson & Treisman, 2018), що громадяни всіх країн, зокрема України (яку розглядають як окремий кейс), «переоцінюють» нерівність (наприклад, щодо середньомісячної зарплати представників тих чи тих професій, порогу бідності в країні тощо). Дійсно, за нашими даними, наявні в країні розриви винагород за працю українці сприймають гостріше, ніж те, як вони зафіксовані в експертних джерелах. Проте ми обережніше ставимось до інтерпретації таких відмінностей. Так, Гімпельсон і Трейсман об'єктивно встановлений рівень економічної нерівності (насамперед за даними офіційної статистики доходів) вважають істинним, а суб'єктивну картину нерівності (грунтовану на судженнях респондентів про те, чого вони не знають достеменно) в разі її суттєвого відхилення від експертних оцінок — хибною (про що свідчить промовиста назва їхньої статті «Хибно сприймана нерівність»). На наш погляд, вимір за об'єктивними показниками має занадто багато вад, щоб вважати його таким, що відповідає реальному стану справ.

Цікавим також є питання, чи принципово різняться масштаб зарплат радянських і сучасних високопосадовців, службовців та робітників в Україні? У 1980-х роках середньомісячні зарплати (включно з надбавками та преміями) продавців і некваліфікованих робітників були в межах 80–100 карбованців¹⁵; інженерів, лі-

цію про розмір середньомісячної заробітної плати за професійними групами згідно з Класифікатором професій ДК 003:2010. Найновішими на сьогодні є відповідні дані 2016 року (див.: *Заробітна плата за професійними групами*, 2017). Відповідно до них, середньомісячна зарплата міністра уряду (що входить до класу 112 «Вищі посадові особи державних органів влади») становила 12 101 грн; голови правління великої компанії (121 «Керівники підприємств, установ та організацій») — 8 272 грн; лікаря (222 «Професіонали у галузі медицини») — 4 429 грн; продавця (522 «Продавці в магазинах») — 3 357 грн; некваліфікованого робітника на заводі (932 «Найпростіші професії в промисловості») — 2 957 грн. Тобто за даними статистичного обстеження 2016 року оплата праці представників крайніх груп (з одного боку, міністра і керівника підприємства, а з іншого — продавця і різнораба) різниться лише вчетверо.

¹⁵ Як відомо, розмір заробітної плати різних груп робітників розраховувався за Єдиним тарифно-кваліфікаційним довідником робіт і професій робітників народного господарства (чинний від 1968 року), тарифними ставками і та

карів, вчителів — 150–200, а міністра, директора заводу, академіка — 500–800 крб.¹⁶ Тобто в пізній радянський період розмір доходів малокваліфікованих працівників відрізнявся приблизно вдвічі від доходів висококваліфікованих службовців і восьмого–десятого від винагород представників номенклатури. Отже, у ті часи порівняно з сьогоднішнім різниця винагород за працю між некваліфікованими працівниками й високопосадовцями була значно — у 2,4 рази — меншою (1 : 10 у 1980-х роках та 1 : 24 2019-го), хоча й доволі виразною. Зауважмо, що така відносно помірна соціальна нерівність у доходах відтворювалася за радянських часів в умовах дії ідеологічно обґрунтованих зрівняльних механізмів формування заробітної плати.

Натомість уявлення населення щодо справедливих доходів для двох груп занять також значно різняться і мають протилежну спрямованість. Представники професій першої групи (лікар, продавець і некваліфікований робітник), на думку респондентів, мають заробляти у 2–2,5 рази більше, а люди другої групи — у 2–3 рази менше (2009-го — голова правління у 2 рази, а міністр — у 4,5 рази, а 2019-го — у 3,4 та 2,8 рази відповідно). Звернімо увагу, що респон-

рифними сітками. Середньомісячні зарплати робітників значно варіювалися: шахтар отримував у межах 500–800 крб., сталевар — 400–600, кваліфікований робітник на заводі — 180–250, підсобник і прибиральниця — 80–100. Розмір тарифних ставок встановлювався з урахуванням умов і ступеня напруженості праці у певній галузі. Більші зарплати отримували робітники стратегічно важливих галузей, зокрема вугільної, металургійної, нафтової, машинобудування. Тарифні сітки на більшості підприємств склались із шести розрядів, максимальне співвідношення між крайніми розрядами становило 1 : 1,7.

¹⁶ Розмір заробітної плати керівників і фахівців розраховувався за Кваліфікаційним довідником посад керівників, спеціалістів і службовців. Наприклад, базова зарплата директора заводу становила до 300 крб. (залежно від рівня підприємства — всесоюзного, республіканського або місцевого — вона відрізнялась лише у 30 крб.). Однак у тому ж довіднику було визначено коефіцієнти, за якими керівника преміювали за ефективну діяльність. Серед них — виконання плану, відсутність нещасних випадків на виробництві, своєчасне відвантаження продукції тощо. Сумарно ці премії могли подвоювати або потроювати базову зарплату, тому реальна середньомісячна зарплата директора великого заводу (на 5–10 тисяч працівників) становила 600–800 крб. Зарплата міністра (залежно від галузі очолюваного міністерства) формувалась за таким самим принципом — від 250–300 базових крб. до подвоєння в разі досягнення певних показників.

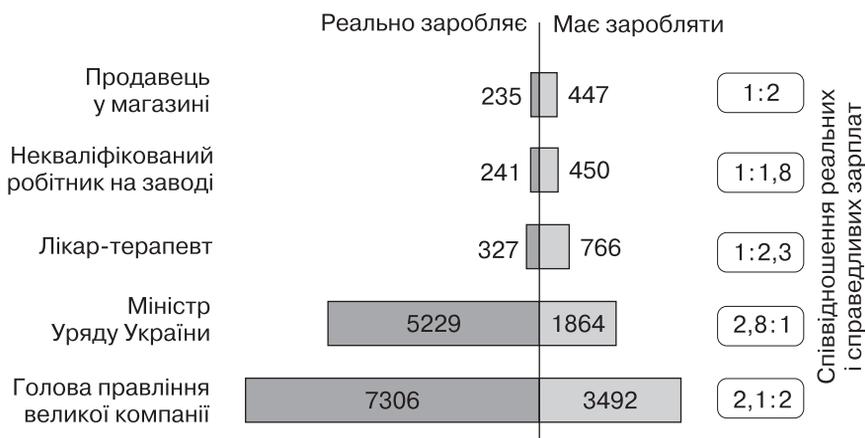

Рисунок 3.2. Оцінки населення щодо реального й справедливого заробітків представників деяких професій та посад в Україні (2019 рік), дол., середня

Джерело: дані таблиці 3.2.

денти, до того ж з усіх класів, не пропонують утопічних ідей — не закликають зменшити доходи другої групи до рівня винагород робітничого класу (зокрема, продавця або робітника на заводі) або службового класу (наприклад, лікаря). Вони не заперечують, що різниця в оплаті праці представників різних професій і посад має бути суттєвою, усвідомлюючи надзвичайну важливість чинників ступеня відповідальності посади та років навчання у встановленні заробітної плати (пригадаймо відповідні дані табл. 3.2-Б). Українці вважають справедливим, якщо заробіток голови правління перевищуватиме заробіток лікаря у 3–5 разів, а продавця й некваліфікованого робітника — навіть у 7–8 разів (а не так, як 2019 року — у 22 і 30 разів відповідно). Міністр, на думку респондентів, може заробляти у 2,5 раза більше за лікаря, у 3–4 рази — за продавця й некваліфікованого робітника (тоді як 2019 року — у 16 і 22 рази відповідно). Крім того, професію лікаря належить винагороджувати вище за працю робітників у 1,5–2 рази. Отож, ідеться про необхідність урегулювання міри стратифікації винагороди за працю, щоб її не вважали завеликою й несправедливою.

Тепер щодо класових відмінностей в оцінках реальних і справедливих заробітків. Як правило, дрібні власники і представники службових класів щодо обох показників оперують більшими циф-

рами, ніж люди робітничих класів, передусім некваліфіковані та сільськогосподарські робітники. До того ж їхні оцінки стосовно оплати праці першої групи (продавця, некваліфікованого робітника, лікаря) різняться менше, ніж щодо другої (міністра і керівника вищого рівня). Особливо це стосується розміру справедливих зарплат: робітники мають егалітарніші установки. Наприклад, оцінки сільськогосподарських робітників щодо заробітної плати, яку міністр і керівник великої компанії мають отримувати, у півтора–два рази нижчі, ніж у людей вищого службового класу і дрібних власників.

Клас і підтримка політики перерозподілу доходів

Як відомо, у державах ліберального типу політики, експерти та громадяни великою мірою поділяють ринково-орієнтований погляд, що головна роль уряду полягає у встановленні правил господарської гри та контролі за їх дотриманням, а також у захисті людей в інші способи від порушення їхніх прав; водночас втручання в механізми ринкової економіки (наприклад, шляхом перерозподілу урядом ресурсів на користь бідних) вважається загрозою ринковій системі та загальному благу: таке втручання може не бути в інтересах суспільства, навіть з огляду на інтереси найбідніших (Wisman & Smith, 2011). Проте поширена й протилежна думка: наприклад, відомий критик принципів вільного ринку Джозеф Стигліц у своїй новій книжці (Stiglitz, 2019) у кризі західних, зокрема американської, економік очікувано звинувачує економічний лібералізм, тобто віру в ефективність і саморегулювання ринків та в ідею про те, що від збільшення багатства власників корпорацій стає краще всім, оскільки ті спрямовують свої надприбутки в інвестиції. Стигліц стверджує, що ринки не здатні ефективно працювати без належного регулювання з боку держави, навпаки, вони є головним чинником зростання влади корпорацій та нічим не виправданої нерівності доходів.

Політикам і урядовцям будь-якої країни важливо знати про думки громадян стосовно питання, чи слід державі брати участь у перерозподілі доходів. Відповідні установки людей мають безпосередній вплив на їхні політичні практики, зокрема електоральні. Ця тематика цікавить політиків і суспільствознавців настільки, що в рамках проекту ISSP їй присвячено окремий модуль «Роль

уряду» («Role of Government»), який від 1985 року вже мав п'ять хвиль. Водночас у модулі «Соціальна нерівність» емпіричній перевірці традиційно підлягають гіпотези щодо впливу типу суспільства й класової належності на схильність людей підтримувати державну політику, спрямовану на зменшення структурно детермінованих нерівностей.

Багатьма соціологами доведені міжнаціональні та класові відмінності в підтримці політики перерозподілу доходів, проте їх продовжують перевіряти у часі. Наприклад, Ян Делі (Delhey, 1999) наприкінці ХХ століття обґрунтував, що егалітаристська ідеологія (особливо стосовно ролі держави в перерозподілі ресурсів) все ще була домінантною в постсоціалістичних країнах, проте мала значно менше прихильників у розвинених західних країнах. Аня Едер (Eder, 2017) виявила відмінності за типами держави добробуту (в ліберальних державах підтримка принципу перерозподілу суттєво нижча, ніж у консервативних або соціал-демократичних), а також довела більшу підтримку цього принципу в постсоціалістичних країнах Центральної/Східної Європи, ніж у Західній Європі. Крім того, зафіксовано таку закономірність: що нижча підтримка політики перерозподілу, то вища толерантність до нерівності доходів. Водночас зазначено, що в країнах постсоціалістичного простору картина неоднозначна, а також існує зв'язок між мінливою (через швидко змінювані економічні умови) нерівністю та зміною ставлення до політики перерозподілу. Українські дослідники, зокрема (Симончук, 2018, сс. 214–215), також попередньо з'ясували, що 2009 року установки населення (незалежно від класової позиції) щодо ролі держави в перерозподілі ресурсів були значно більш егалітаристськими в постсоціалістичних суспільствах, особливо в Україні та Росії (по 90%) і в середньому у східноєвропейських країнах (80%), на відміну від західних (62%).

Тепер варто дослідити, якою була динаміка у ставленні українців до ідеї перерозподілу доходів і чи змінився характер класових ефектів на відповідні установки в період 2009–2019 років. Зауважмо, що дослідження з цієї проблематики в модулі «Соціальна нерівність» впродовж чотирьох попередніх хвиль спиралося на невелику кількість запитань про роль уряду в перерозподілі ресурсів¹⁷,

¹⁷ Запитання в анкеті сформульовано так: «Наскільки Ви згодні або не згодні з такими твердженнями: уряд зобов'язаний зменшити відмінність у доходах між особами з високими і низькими доходами; забезпечити прийнят-

зміст яких інтерпретують як з'ясування ставлення респондентів до «принципу перерозподілу». В анкеті модуля 2019 року з'явилася низка нових запитань стосовно ролі уряду в перерозподілі доходів, що свідчить про актуальність цієї проблеми. Тому залучимо їх до відповідного аналізу поряд з основним запитанням: чи «уряд зобов'язаний зменшити відмінність у доходах між особами з високими і низькими доходами»?

З викладених вище даних (див. табл. 3.1) відомо, що толерантність українців до економічної нерівності мінімальна — понад 90% населення поділяють думку про різницю в доходах в Україні як надто велику; що цей розподіл сприймається як несправедливий; що люди відчують роздратування через це. Тому цілком очікувано, що частка згодних із необхідністю політики перерозподілу урядом доходів виявилася серед українців дуже великою — 90,2% 2009 року та 85,7% 2019-го; з них більш як дві третини відповідали «повністю згоден» і приблизно третина — «радше згоден» (табл. 3.4-А). Отже, впродовж десяти років зберігається мінімальна толерантність до фінансової нерівності та водночас украй високий рівень підтримки політики перерозподілу, що підтверджує висновки дослідників, зокрема Едер, щодо зв'язку цих показників.

До речі, є свідчення, що у 1990-х ставлення українців до перерозподілу було ліберальнішим, а оцінки щодо різниці в доходах — толерантнішими. За даними проєкту «Ставлення до змін» Інституту соціології НАН України, 1993 року політику перерозподілу за участю уряду підтримувала значно менша частка населення — 55,6% (з них 15,6% погоджувалися повністю й 40% були радше згодні), а думку про вкрай велику різницю в доходах поділяли значно менше людей — 80%. Через п'ять років — 1998-го — частка тих, хто погоджувався із твердженням «Уряд має зменшити різницю в доходах» значно зросла — до 69% (35,4% і 33,6% відповідно; до того ж побільшала частка повністю згодних), водночас частка нетолерантних до нерівності досягла максимуму (90%) і зберігається такою до сьогодні.

Що стосується впливу класової позиції на схвалення принципу перерозподілу, то 2019 року його не виявлено, а от 2009-го він був

ний рівень життя для безробітних; зменшити витрати на соціальні виплати бідним; надати гарантії робочих місць; забезпечити базовий дохід для кожного?». Відповіді на ці запитання подано у вигляді 5-бальної шкали (від «повністю згоден» до «повністю не згоден»).

очікуваним за характером: дрібні власники та люди вищого службового класу меншою мірою підтримували політику перерозподілу доходів, аніж представники інших класів¹⁸ (табл. 3.4-А). У західних і східноєвропейських країнах, за даними 2009 року, представники цих класів також дотримувалися більш ліберальних економічних поглядів. Зв'язок суб'єктивного класу та установки на схвалення відповідного принципу, за даними обох хвиль, має тенденцію (проте статистично незначиму) до зростання частки згодних із політикою перерозподілу зі зниженням класової позиції.

Один із механізмів перерозподілу ресурсів пересічні українці бачать у збільшенні податкового навантаження на багатих. Більшість із них (82,2%) вважають правильним, що люди з великими доходами мають платити більші податки, ніж люди з малими доходами (табл. 3.4-Б). Щодо класових відмінностей у відповідних установках очікувано, що дрібні власники менше за представників різних класів найманих працівників поділяють таку думку. А от щодо впливу суб'єктивного класу уявляється такий тренд — що нижча класова позиція, то виразніша підтримка політики податкових важелів (проте статистично значимою є відмінність між установками нижчого класу та всіх інших).

Звернімо увагу, що лише 2% українців відповіли, що різниця в доходах між високо- і низькооплачуваними людьми не потребує зменшення (табл. 3.4-В). Всі інші, хто бачить необхідність дій у цьому напрямку (незалежно від класової позиції), суб'єктом відповідальності за зменшення різниці в доходах визначають насамперед уряд (85,7%), значно меншу роль приділяючи приватним компаніям (6,3%), профспілкам (2,7%), самим людям, які отримують високі або низькі доходи (2,3% і 1,2% відповідно). Однак відповіді на пряме запитання «Наскільки уряд України сьогодні успішно зменшує різницю в доходах між людьми» (від «цілком успішно» до «цілком неуспішно») свідчать, що цей суб'єкт, на переконання громадян (незалежно від класової належності), є малоефективним у виконанні покладеної на нього функції (табл. 3.4-Г). Адже

¹⁸ На підтвердження цих даних наведемо результати реалізованого САУ проєкту «Соціальні нерівності»: 2017 року політику перерозподілу доходів і різні стратегії її реалізації підтримували 89% українців. До того ж таку думку майже однаковою мірою поділяли представники всіх класів найманої праці; лише середні та дрібні підприємці мали більш ліберальні погляди з цього питання (Симончук, 2018, с. 214).

Таблиця 3.4

Клас і установки населення України щодо політики перерозподілу доходів та щодо суб'єктів перерозподілу, %

Клас	А		Б		В					Г	Д
	% повністю і радше згодних із твердженням «Уряд зобов'язаний зменшити різницю в доходах між особами з високими і низькими доходами»		% тих, хто вважає, що люди з великими доходами мають платити «більш» і «набагато більш» податки, ніж люди з низькими доходами		% певних, що відповідальним за зменшення різниці в доходах є...					% упевнених, що уряд України сьогодні досить і цілком неуспішно зменшує різницю в доходах	% повністю і радше згодних, що більшість політиків в Україні не переймаються зменшенням різниці доходів
	2009	2019	уряд	приватні компанії	профспілки	самі люди, які отримують високі доходи	самі люди, які отримують низькі доходи	різниця в доходах не потребує зменшення			
	2009	2019	2019								
EGP-клас											
Службовий клас вищого рівня	79,1	87,8	84,9	82,8	8,0	4,3	1,5	0,9	2,5	80,8	89,9
Службовий клас нижчого рівня	90,5	88,6	83,6	85,9	4,5	2,9	2,6	2,2	1,9	70,8	89,4
Проміжний клас	92,1	89,5	81,9	87,3	5,1	2,9	1,4	1,4	1,8	73,5	91,7
Дрібні власники	80,3	84,9	72,6	87,3	4,2	0,0	5,6	2,8	0,0	62,0	87,7
Кваліфіковані робітники	91,8	87,7	79,1	84,1	7,6	2,4	2,4	0,7	2,8	78,8	92,2
Некваліфіковані робітники	90,1	88,9	84,3	86,1	7,9	2,1	1,8	0,7	1,4	78,8	88,9
Сільськогосподарські робітники	92,4	87,0	86,1	84,8	6,5	3,3	3,3	1,1	1,1	66,2	88,4
Загалом	90,2	88,0	82,2	85,2	6,4	2,8	2,3	1,3	2,0	75,7	89,9
Кількість респондентів	1 731	1 801	1 770	1 720					1 457	1 775	
Суб'єктивний клас											
Верхній середній клас	78,3	70,8	62,5	80,0	9,1	5,5	0,1	5,5	0,1	66,0	83,7
Середній клас	87,4	87,9	77,2	87,3	6,0	1,3	2,7	1,5	1,3	73,2	88,1
Нижній середній клас	90,7	85,5	78,2	81,8	6,0	3,6	3,9	1,8	3,0	78,8	88,2
Робітничий клас	90,6	90,8	84,5	87,7	4,0	3,7	1,5	0,5	2,6	78,2	92,8
Нижчий клас	92,6	92,4	93,9	82,3	13,0	2,6	1,0	0,1	1,0	70,4	92,0
Загалом	89,6	88,1	81,7	85,7	6,3	2,7	2,3	1,2	1,8	75,2	91,9
Кількість респондентів	1 924	1 947	1 922	1 854					1 584	1 928	

таку думку поділяють майже 75,7% українців, до того ж співвідношення тих, хто відповів «цілком неуспішно» і «доволі неуспішно», становить 2 : 1. Крім того, 89,9% респондентів (представників різних класів), згодні (з них дві третини повністю, третина — радше) із твердженням, що «більшість політиків в Україні не переймаються зменшенням різниці доходів між високо- і низькооплачуваними людьми» (табл. 3.4-Д).

3.2. Клас і сприйняття чинників досягнення життєвого успіху

Переважає більшість науковців і пересічних людей поділяють думку про надто велику соціальну нерівність щодо життєвого просування, водночас вони усвідомлюють утопічність ідеї загальної рівності та нездоланність певного рівня соціальної нерівності. Тож мають бути відрефлексовані умови, за яких нерівність буде більш-менш виправданою в масовій свідомості. Сучасним ідеалом справедливості в досягненні життєвого успіху є рівність можливостей, тобто мінімізація впливу структурних чинників (соціального походження, зв'язків чи багатства сім'ї) і максимізація меритократичних (коли одні люди для досягнення успіху докладають більших зусиль, аніж інші: наполегливо працюють, здобувають освіту тощо).

Численні дослідження західних соціологів (наприклад, Kluegel & Smith, 1986; Smith, 1989) довели, що меритократичний ідеал є підставою для виправдання соціальних нерівностей представниками різних класів, навіть робітничого та нижчого. Проте деякі (зокрема, Goldthorpe, Lockwood et al., 1969) висунули гіпотезу про класові відмінності в поясненні чинників життєвого успіху: люди робітничого класу схильні бачити їх більшою мірою у перевагах, пов'язаних із грошима та зв'язками, і меншою — в особистих зусиллях; а представники середнього класу, навпаки, мають більш меритократичну концепцію досягнень, що акцентує роль наполегливої праці, здібностей, амбіцій та здобуття освіти. Цю гіпотезу західні соціологи перевіряють уже багато років. Аналітиків модуля «Соціальна нерівність» у рамках проекту ISSP традиційно цікавлять міжкласові відмінності в уявленнях людей щодо домінуючих — більшою мірою структурних або меритократичних —

чинників досягнення успіху в певному суспільстві, у векторі й інтенсивності динаміки цих уявлень та їхній класовій специфіці.

Методика вивчення чинників досягнення життєвого успіху зазвичай така. Респондентам пропонують оцінити за п'ятибальною шкалою (від «надзвичайно важливо» до «зовсім не важливо») значущість наведених в анкеті 11 чинників досягнення успіху, однак дослідники (зокрема Evans, 1993, pp. 128–130) особливу увагу приділяли шістьом із них¹⁹. Три чинники — «походження з багатой сім'ї», «наявність освічених батьків», «особисті зв'язки з “потрібними” людьми» — залучали для характеристики успадкованих класових переваг; решту три — «амбіції, честолюбство», «уміння важко й наполегливо працювати», «особисто здобута якісна освіта» — для відображення особистих характеристик та поведінки, тобто як меритократичні чинники. Ці шість чинників зводять у єдину шкалу шляхом побудови індексу, обчислюваного діленням середнього значення трьох змінних, що відображають особисті характеристики, на середнє значення трьох змінних, пов'язаних із класовими перевагами. Значення 1 вказує, що обидва типи пояснень однаково важливі. Що ближче значення до нуля, то більшою мірою люди схильні вважати, що особисті ознаки (на відміну від пов'язаних із класом) є найважливішими для просування в їхній країні. Що більше значення перевищує 1, то більше поцінуються структурні ознаки. (У західних країнах цей випадок описано як теоретично можливий, однак значення індексу зазвичай не більший за 1.)

Вивчення домінантних чинників життєвого успіху та перевірка відповідної гіпотези щодо класових ефектів для України вперше здійснено 2009 року із застосуванням описаного вище індексу (Симончук, 2018, сс. 215–219). Доведено, що населення України було схильне вбачати причини життєвого успіху майже однаковою мірою в особистих характеристиках людини й у складниках її соціального походження; на це вказує індекс 0,97, максимально близький до 1 (табл. 3.5). Це значно відрізняло нас від населення взятих для порівняння західних і східноєвропейських країн, де життєвий успіх значно більшою мірою пов'язували з чинниками індивіду-

¹⁹ Повний список чинників, крім залучених у методику, передбачає «хабарі», «національність», «сповідувану релігію» і «стать». До слова, досвід вивчення великого набору чинників життєвого успіху на даних моніторингового опитування Інституту соціології НАН України див.: (Бевзенко, 2016).

альних характеристик, а не класового походження (індекс — 0,73 і 0,82 відповідно). Водночас вочевиднювались очікувані міжкраїнні відмінності: постсоціалістичні країни концентрувалися ближче до полюса ідеології комплексного впливу особистих і класових характеристик, а західні — до полюса меритократичної ідеології. Через десять років, 2019-го, відповідний індекс в Україні й далі становить 0,97, що свідчить про сталість уявлень людей про чинники життєвого успіху.

Виявлені ж класові особливості сприйняття чинників досягнення життєвого успіху 2009 року в Україні були подібні до інших порівнюваних країн і свідчили на користь гіпотези Голдторпа, Локвуда та їхніх колег. А саме: представники робітничого класу (насамперед некваліфіковані) здебільшого схильні бачити причини життєвого успіху в поєднанні чинників соціального походження й індивідуальних зусиль (індекс ближчий до 1), тоді як представники службового класу більшою мірою відзначали чинник особистісних якостей (індекс ближчий до 0). До того ж в Україні 2009-го цей зв'язок був не таким виразним, як десять років потому (див. рис. 3.3). 2019 року чітко зафіксовано, що меритократична концепція досягнення успіху (а отже, й ідеологія індивідуалізму) найбільшою мірою властива представникам службового класу (0,88) і дрібним власникам (0,89), а найменшою — людям робітничого класу, а саме кваліфікованим і сільськогосподарським робітникам (1,03 і 1,01 відповідно)²⁰. Крім того, унаочнюється ефект суб'єктивного класу: що вища класова позиція людини, то виразніша меритократична концепція у сприйнятті нею шляхів досягнення життєвого успіху (хоча статистично значимими є відмінності лише між установками представників верхнього середнього і середнього, за самовизначенням, класів, з одного боку, і нижчого — з іншого).

До речі, проєкт «Ставлення до змін», що його зреалізував Інститут соціології НАН України 1993 року, містив відповідні запитання (з невеликими варіаціями формулювань чинників). Значення індексу на той час (1,16) свідчить, що на початку суспільних трансформацій українці сповідували концепцію успіху в країні,

²⁰ Зазначимо, що такі самі закономірності зафіксовано в дослідженні на підставі даних моніторингу Інституту соціології НАН України 2019 року, що, правда, за дещо іншим індексом (Макеев & Симончук, 2019). Крім того, очевидний тренд у бік підтримки меритократичної концепції.

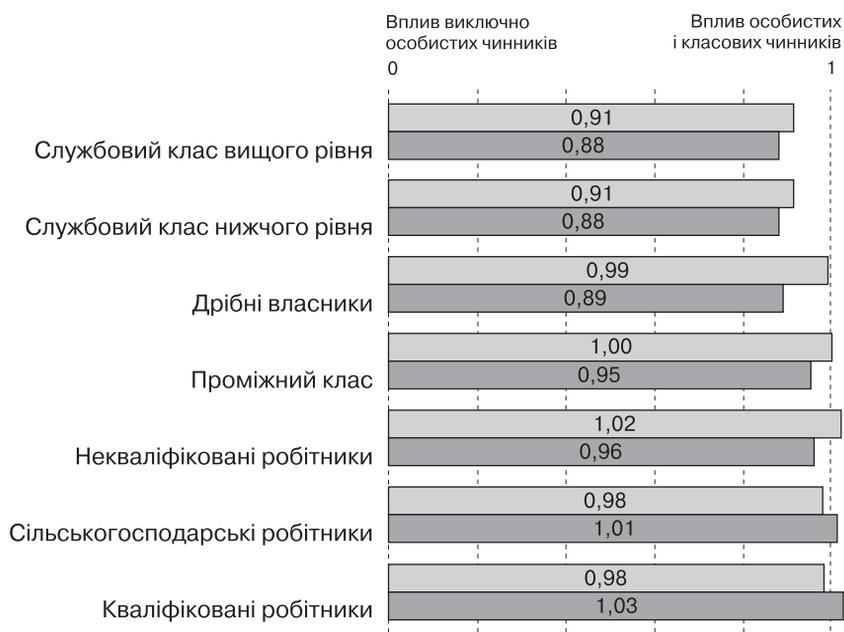
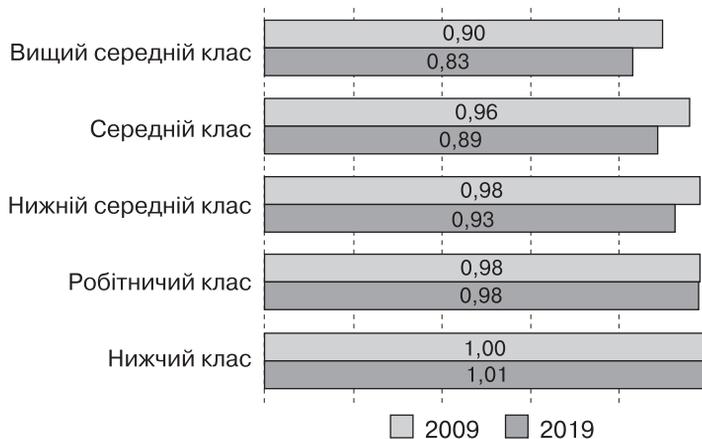
Об'єктивний клас (за EGP-схемою)**Суб'єктивний клас (за самооцінками)**

Рисунок 3.3. Клас і сприйняття чинників досягнення життєвого успіху (2009 і 2019 роки), середнє значення індексу

Джерело: дані модуля «Соціальна нерівність» 2009 і 2019 років, зважені на змінну «weighting factor».

що більшою мірою підкреслювала вплив структурних чинників (знайомств із «потрібними» людьми, багатства та освіти батьків), ніж меритократичних (старанної роботи, високих домагань і природних здібностей). Тобто порівняно з 1993 роком 2009 і 2019-го унааявнюється помірна тенденція до усвідомлення меритократичних чинників. Крім того, фіксувалися певні класові відмінності: керівники (0,98) та інтелігенція (1,09) вбачали дію структурних і меритократичних чинників рівною мірою, а працівники фізичної праці (1,19) й селяни (1,27) — передусім структурних.

3.3. Клас і сприйняття класового конфлікту

З метою емпіричної перевірки передбачень класичного марксизму про посилення класового протистояння зі зростанням індустріалізації та розвитком капіталізму в модулі «Соціальна нерівність» традиційно — від 1987 року — відстежують динаміку у сприйнятті людьми різних видів конфлікту: між бідними і багатими, робітничим і середнім класом, керівниками і працівниками, людьми на вершині суспільства і людьми з низів (Smith, 1989; Evans, 1993; Braun, 1994; Kelley & Evans, 1995; Delhey, 1999; Hadler, 2017; Edlund & Lindh, 2017).

Вимірювання сприйняття конфлікту зазвичай базується на методиці, спрямованій на оцінювання рівня суперечності інтересів між різними (переліченими вище) соціальними групами²¹ (детально див.: Kelley & Evans, 1995, pp. 163–164). Для оцінювання певного виду конфлікту застосовується упорядкована мультиномінальна шкала логістичної регресії, де відповіді на кожне запитання розподіляються в межах однакових інтервалів між 0 і 100: «дуже гострий конфлікт» = 0, «гострий конфлікт» = 33, «не дуже гострий конфлікт» = 67 і «відсутність конфлікту» = 100. Рівень сприйняття конфлікту або консенсусу визначається за значенням індексу, що на-

²¹ Респондентам пропонують запитання: «У багатьох країнах існують відмінності або навіть конфлікти між соціальними групами. На Вашу думку, наскільки гострим є конфлікт у Вашій країні між бідними і багатими, робітничим і середнім класом, керівниками і працівниками, людьми на вершині суспільства і людьми з низів суспільства?».

ближається або до нуля (максимально гострий конфлікт), або до 100 (відсутність конфлікту, або консенсус між соціальними групами).

Використовуючи таку методичку, Джонатан Келі та М. Д. Р. Еванс (Kelley & Evans, 1995) висунули й емпірично підтвердили кілька гіпотез. (1) Люди в розвинених індустріальних країнах відчувають деякий класовий конфлікт, крім того (на підтвердження гіпотези щодо впливу типу держави добробуту) його гостріше сприймають у ліберальних суспільствах, аніж у соціально-демократичних. (2) Класові ефекти у сприйнятті конфлікту в усіх порівнюваних країнах є слабкими. (3) Дані щодо динаміки відповідних показників між 1987 і 1997 роками спростовують марксистські очікування на посилення конфлікту і, навпаки, дають підстави стверджувати, що соціальна політика держави добробуту помітно (хоча не в надто великих масштабах — 10–20%) знизила гостроту класового конфлікту; до того ж у країнах, що зреалізували соціал-демократичну модель, це зниження є особливо істотним.

Питання щодо зв'язку класу з соціальним конфліктом, зокрема із його сприйняттям людьми, залишається одним із найактуальніших у дискусії щодо «смерті класу». Тому воно перебуває в зоні перманентної емпіричної перевірки з боку як прихильників, так і супротивників класового аналізу. Наприклад, у колективній монографії «Соціальна нерівність очима громадськості» (Edlund, Bechert, & Quandt, 2017), що базується на аналізі даних проекту ISSP, цьому предметові присвячено низку розділів. Зокрема Маркус Гадлер (Hadler, 2017) доводить вплив на індивідуальне сприйняття різного виду конфліктів таких чинників, як класова позиція й соціодемографічні характеристики, а також міра нерівності в суспільствах різного типу та її суб'єктивне відображення в установках громадян.

Задля обґрунтування евристичного потенціалу концепту соціального класу в сучасному західному суспільстві Йонас Едлунд і Арвід Ліндг (Edlund & Lindh, 2017) зосередили увагу на особливостях класового конфлікту в державах добробуту різного типу, розпочавши з аналітичного розмежування соціальних і політичних його проявів. *Соціальні конфлікти* концептуалізовано як напруженість та антагонізми між багатими і бідними, більш-менш жорстко розіграні передусім на місці виробництва чи в різноманітних формах вуличних протестів; *політичні конфлікти* — як інституціоналізовані в межах парламентської політики форми кла-

сової боротьби, здійснювані «мирним» шляхом перерозподільної політики держави загального добробуту.

За даними різних хвиль модуля «Соціальна нерівність» Едлунд і Ліндг висновують, що соціальні конфлікти помітніші в державах «обмеженого» загального добробуту, наприклад США, ніж у державах більш «всеосяжного» загального добробуту, насамперед скандинавських. Політичні ж конфлікти, навпаки, поширеніші в державах другого типу, аніж першого. Ці результати розглядають на користь теорії, де ключовим чинником соціальної згуртованості є міра, що нею реальні класові конфлікти були перенесені із соціальної сфери в парламентську політику, тим самим перетворюючи неінституціоналізовані конфлікти на демократичну класову боротьбу. Іншими словами, «державу всеосяжного загального добробуту можна розуміти як прояв успішного масштабного суспільного компромісу між частково суперечливими інтересами, що вкорінені в режимі капіталістичного виробництва» (Edlund & Lindh, 2017, p. 65).

У вітчизняній соціології традиція вивчення соціальних конфліктів лише закладається. За описаною вище методикою в Україні 2009 року було вперше виміряно сприйняття людьми зазначених видів конфлікту. Доведено (Симончук, 2018, сс. 220–225), що (1) українці оцінюють різні види конфлікту в схожий із населенням інших країн спосіб, обираючи оцінки між «гострий» і «не дуже гострий». Як найгостріший усвідомлюють конфлікт між людьми на вершині суспільства та в його низах, а найменш актуальним вважають конфлікт між робітничим і середнім класами. (2) Тренд до послаблення гостроти сприйняття конфліктів, що фіксувався в західних країнах у 1987–1999 роках, змінився усталеністю оцінок — у 1999–2009 роках не відзначено ані суттєвого зниження, ані зростання значень індексу. У постсоціалістичному просторі спостерігався тренд від загострення усвідомлення протилежності групових інтересів у період інтенсивних суспільних трансформацій до поступового посилення соціального консенсусу. (3) Класові відмінності у відповідних показниках були незначимими, проте (як тенденція) представники робітничого та проміжного класів оцінювали всі види конфлікту дещо гостріше.

Тепер варто дослідити, як змінилося в Україні сприйняття міри суперечності між інтересами різних соціальних груп упродовж де-

Таблиця 3.6

**Динаміка сприйняття населенням України певних видів
конфлікту (2009 і 2019 роки),
середнє значення індексу конфлікту/консенсусу**

Клас	Люди на вершині vs люди із низів		Бідні vs багаті		Керівники vs праців- ники		Робітни- чий клас vs серед- ній клас	
	2009	2019	2009	2019	2009	2019	2009	2019
EGP-клас								
Службовий клас вищого рівня	50	53	57	51	66	60	79	78
Службовий клас нижчого рівня	49	46	53	48	66	56	81	74
Проміжний клас	42	50	50	51	63	56	82	69
Дрібні власники	48	47	51	46	59	59	77	74
Кваліфіковані робітники	43	49	50	50	60	56	80	71
Некваліфіковані робітники	42	53	49	49	59	53	79	69
Сільськогосподарські робітники	38	49	49	53	58	60	73	72
Загалом (N = 1 503 / 1 847)	45	50	51	50	62	57	80	72
Суб'єктивний клас								
Верхній середній клас	53	47	65	54	75	58	83	74
Середній клас	50	51	57	50	68	55	82	73
Нижній середній клас	44	46	51	49	58	62	80	76
Робітничий клас	42	51	48	50	59	57	79	72
Нижчий клас	38	49	47	45	53	52	72	65
Загалом (N = 1 503 / 1 847)	45	50	52	49	61	56	79	72

сяти останніх років, а також чи впливає класова належність людей у той самий спосіб на відповідні установки.

Згідно з індексом конфлікту/консенсусу (табл. 3.6 і рис. 3.4), 2019 року найгостріше відчуються два види конфлікту — між людьми на вершині суспільства і людьми із низів та між бідними і багатими (значення індексу — 50 в обох випадках — перебувають в інтервалі між «гострим» і «не дуже гострим конфліктом» — від 33 до 67)²². У тому ж інтервалі фіксується сприйняття конфлікту

²² Ці види конфлікту, на думку респондентів, із розряду «вічних». Так, 74% українців упевнені, що «нерівність буде зберігатися й надалі задля прибутків багатих і тих, хто при владі» (див. табл. 3.1-Г). Очевидним є вплив

між керівниками і працівниками (57). Найменш актуальним громадяни України вважають конфлікт між робітничим і середнім класами (значення індексу 72 — в інтервалі між «не дуже гострий конфлікт» і «відсутність конфлікту» — від 67 до 100). Порівняно з 2009 роком три види конфлікту (між бідними і багатими, керівниками і працівниками, робітничим і середнім класами) мають тренд до загострення, залишаючись, поза тим, у межах відповідного діапазону. Водночас конфлікт між людьми на вершині суспільства і людьми із низів усвідомлюється як дещо менш гострий.

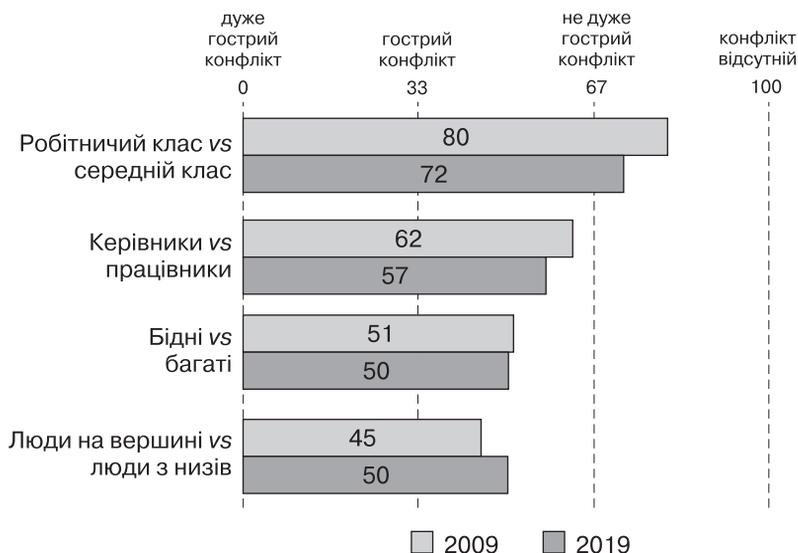

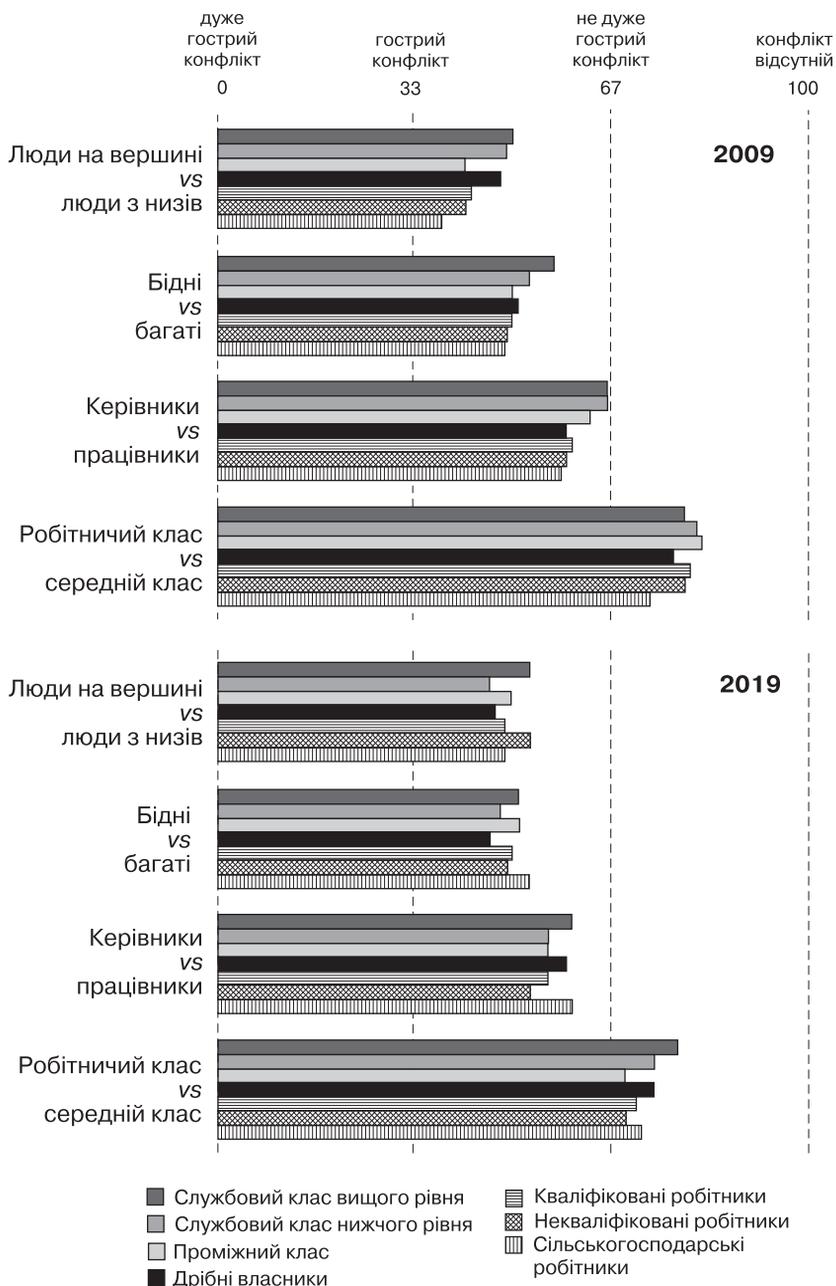
Рисунок 3.4. Динаміка сприйняття населенням України різних видів конфлікту (2009 і 2019 роки), середнє значення індексу

Джерело: дані таблиці 3.6.

Тепер звернемось до результатів аналізу класових ефектів щодо сприйняття різних видів конфлікту. За порівняльними даними хвилі 2009 року (Симончук, 2018, сс. 224–225), у західних країнах більш-менш очевидним був класово детермінований характер сприйняття всіх видів конфлікту. Оцінки представників службового класу та дрібних власників у всіх випадках тяжіли до визнання наявності

суб'єктивного класу на такі оцінки: що нижча класова позиція, то більша підтримка цієї думки.

Об'єктивний клас (за EGP-схемою)

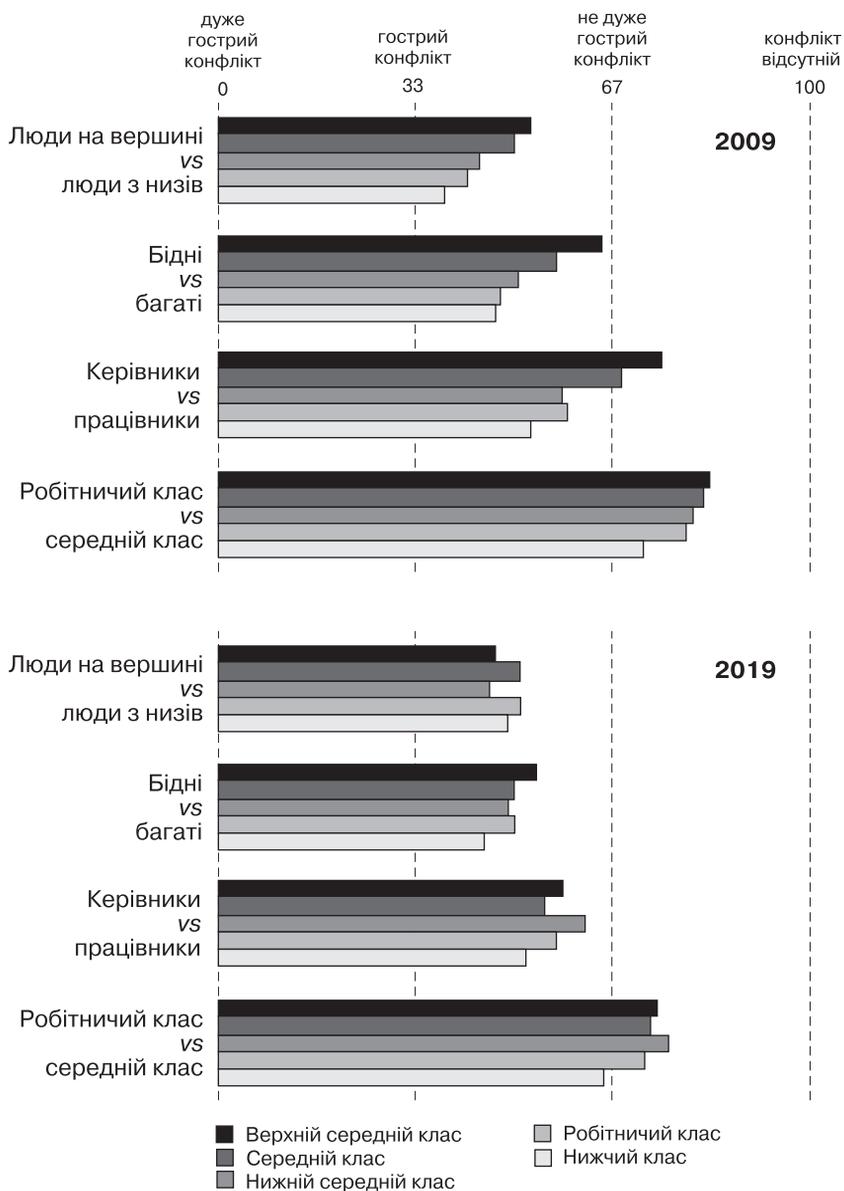
Суб'єктивний клас (за самооцінками)

Рисунок 3.5. Динаміка сприйняття різних видів конфлікту серед представників різних класів (2009 і 2019 роки), середнє значення індексу

Джерело: дані таблиці 3.6.

консенсусу між соціальними групами, тобто до усвідомлення конфлікту їхніх інтересів як менш гострого. Проте представники робітничого класу — кваліфіковані і некваліфіковані робітники, — навпаки, порівняно більшою мірою були схильні бачити відносини між різними соціальними групами як конфліктні. А от в Україні зв'язок об'єктивних класових позицій та оцінок різних видів конфлікту був найслабшим серед усіх типів порівнюваних країн.

Дані таблиці 3.6 і рисунка 3.5 доводять, що 2019 року класові ефекти щодо сприйняття різних видів конфлікту стали в Україні ще менш помітними, аніж 2009-го (лише люди вищого службового класу вирізнялися менш гострим оцінюванням конфліктів). Щодо характеру зв'язку між суб'єктивним класом і відповідними показниками: він виявився теоретично очікуваним 2009 року (що нижча класова позиція, то гостріше сприйняття конфліктів), а от 2019-го лише представники нижчого, за самовизначенням, класу різні види конфлікту (крім протистояння між верхами і низами) оцінювали гостріше за всіх інших.

3.4. Клас і членство у профспілках

Із розглянутих вище даних очевидно, що майже весь загал українців (до того ж як робітники, так і люди службового класу) оцінюють ситуацію з економічною нерівністю у країні вкрай критично, підтримують необхідність справедливішої політики перерозподілу доходів, як доволі гострі сприймають конфлікти між багатими і бідними, людьми на соціальній вершині та в низах тощо. Водночас значна частка з них (67,6%) поділяють думку, що «нерівність продовжує існувати тому, що пересічні люди не об'єднуються для її подолання» (табл. 3.1-Д). До речі, у цьому впевнені насамперед представники робітничого класу — кваліфіковані та некваліфіковані робітники (71–73%), меншою мірою — люди вищого службового класу (61,8%) і дрібні власники (56,7%). Отже, українці усвідомлюють необхідність консолідації, але якою є ситуація з реальним об'єднанням їх у боротьбі за свої права, зокрема через профспілки?

Зазвичай вважають, що офіційні оцінки самих профспілок щодо кількості об'єднаних у їхніх лавах членів завищені, тому орієнтуються на дані соціологічних опитувань. Рівень профспіл-

кового членства традиційно з'ясовують у міжнародних дослідженнях (наприклад, у проєкті ISSP відповідне запитання входить до складу постійного блоку, тобто вимірюється щорічно; до того ж воно стосується членства не лише на момент опитування, а й будь-коли раніше). Дані таблиці 3.7 свідчать, що в Україні на початку XXI століття рівень колективної консолідації через профспілки доволі слабкий, ще й спостерігається негативна динаміка: 2009 року про своє профспілкове членство повідомляли 29,4% зайнятих українців²³, а 2019-го — 19,8%. До речі, дані проєкту «Ставлення до змін» Інституту соціології НАН України 1993, 1995 і 1998 років дають змогу відтворити оцінки щодо належності до профспілок серед зайнятого населення в перше десятиліття кардинальних соціальних перетворень. Тоді про своє членство у профспілках повідомили відповідно 45,3%, 34,7% і 27,5% зайнятих українців, тобто рівень об'єднання через профспілки за п'ять років у середині 1990-х років зменшився вдвічі.

Звернімо увагу, що впродовж десятиліття — з 2009 до 2019 року — знизилася не лише частка членів профспілок на момент опитування, а й частка тих, хто будь-коли раніше належав до їхніх лав. Пояснення полягає в тому, що на ринок праці увійшло нове покоління, яке не мало досвіду радянського (як правило, формального й примусового) об'єднання через профспілки²⁴. Профспілки втрачають членів і не набувають нових через недостатню, на думку працівників, ефективність цих організацій. Наприклад, у відповідь на згадане вище запитання «Хто відповідальний за зменшення різниці в доходах?» лише 2,8% українців вказали на профспілки (див. табл. 3.4-В). Тобто ці організації, функція яких полягає саме у від-

²³ Дані щодо профспілкового членства в Україні рельєфніше виглядають на тлі порівняння з іншими країнами. 2009 року рівень об'єднання зайнятих українців у профспілки був значно нижчий, ніж у скандинавських країнах (у середньому 67%), водночас вищий, ніж у більшості європейських (у середньому 20%) і постсоціалістичних (16%) країн і тим паче, ніж у США (13%), Латинській Америці (13%) та Китаї (9%).

²⁴ Відповіді на аналогічне запитання в проєкті ESS також свідчать про значну диференціацію рівня об'єднання у профспілки в західних країнах, а також про такі самі класові відмінності у рівні профспілкового членства (Симончук, 2018, сс. 269–278). Зазначені тренди неможливо перевірити за даними ESS, тому що Україна з 2014 року через фінансові проблеми не бере у проєкті участі.

стоюванні економічних інтересів робітників (в Україні 2000 року інституціоналізовано модель соціального діалогу, а профспілки — як одного з трьох його суб'єктів), не вважають впливовими акторами на економічному та політичному полі, тобто тими, хто формує соціально-економічну політику. Згадаймо й доволі низький (до 19%) рівень довіри з боку зайнятого населення до профспілок у 2010-х роках (детальніше див.: Симончук, 2018, сс. 278–280).

Класові ж відмінності щодо профспілкового членства очевидні у двох хвилях проєкту, проте 2009 року вони були виразнішими, ніж 2019-го (табл. 3.7 і рис. 3.6). Так, членами профспілок на момент опитування 2009 року значно частіше вважали себе представники службових класів вищого (42,1%) і нижчого (43,5%) рівнів, ніж робітничих класів, які водночас різнилися за рівнем кваліфікації та галузевою належністю (серед робітників кваліфікованих — 31,4%, некваліфікованих промислових — 22,4% і сільськогосподарських — 12,1%). Мінімальним було залучення до профспілок дрібних власників (4,5%).

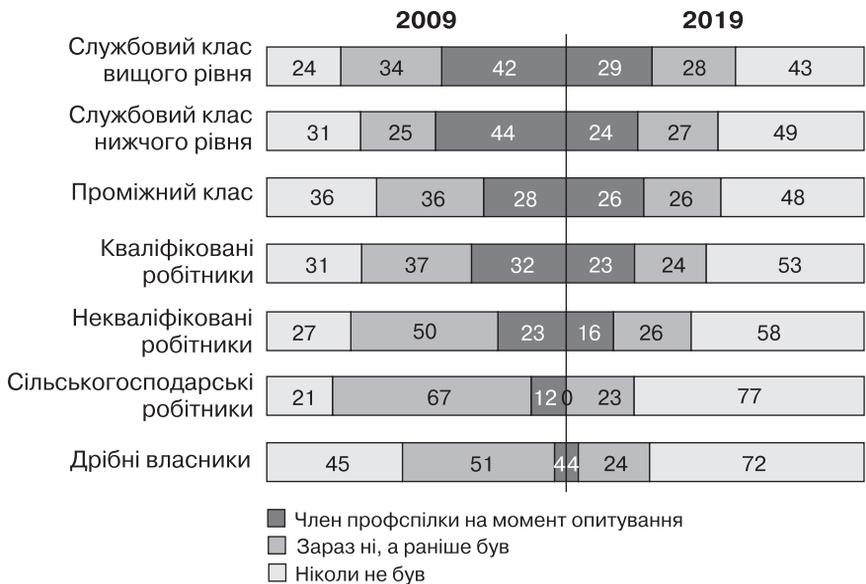
2019 року представники всіх класів відзначилися зменшенням цього показника, проте найвідчутніше люди службових класів (в 1,5–2 рази) і сільськогосподарські робітники (майже до 0). Тепер як статистично значимі фіксуються відмінності у рівні членства представників службових, проміжного і кваліфікованого робітничого класів (29–23%) від некваліфікованих промислових (15,5%), а також усіх зазначених класів від дрібних власників (3,8%) та сільськогосподарських робітників (0,2%).

Очевидним поясненням цих відмінностей є те, що представники службових класів зайняті переважно у державному секторі, де відносини зайнятості, як правило, оформлені офіційно та на постійних засадах, а профспілки зберігають свої традиційні позиції. Робітники ж останнім десятиліттям здебільшого зайняті у приватному секторі, де вельми поширена неформальна зайнятість і високий рівень плинності трудових кадрів, а профспілки на багатьох підприємствах (особливо малих та середніх) або взагалі не організовані, або не вітаються роботодавцем, тоді як працівники з багатьох причин мало схильні до об'єднання та спільних дій. Дрібні ж власники зазвичай якщо й об'єднані, то передусім через галузеві асоціації, які відстоюють їхні інтереси.

Таблиця 3.7

**Клас і членство у профспілках на момент опитування
і в минулому серед зайнятого населення України
(2009 і 2019 роки), %**

Клас	Член профспілки на момент опитування		Зараз ні, а раніше був		Ніколи не був	
	2009	2019	2009	2019	2009	2019
Службовий клас вищого рівня	42,1	28,9	34,1	27,6	23,8	43,4
Службовий клас нижчого рівня	43,5	23,7	25,5	26,9	31,1	49,4
Проміжний клас	28,3	25,6	36,2	26,4	35,5	48,1
Дрібні власники	4,5	3,8	50,9	24,0	44,5	72,1
Кваліфіковані робітники	31,4	23,3	37,2	24,0	31,4	52,7
Некваліфіковані робітники	22,4	15,5	50,2	26,4	27,4	58,0
Сільськогосподарські робітники	12,1	0,0	66,7	22,6	21,2	77,4
Загалом (N = 1 044 / 913)	29,4	19,8	39,6	26,0	31,0	54,2

**Рисунок 3.6. Клас і членство у профспілках на момент опитування
і в минулому серед зайнятого населення України
(2009 і 2019 роки), %**

Джерело: дані таблиці 3.7.

Висновки

Загальна картина сприйняття українцями соціальної нерівності за всіма залученими показниками свідчить про соціальне неблагополуччя у країні, яке впродовж десятиліття (2009–2019) не пом'якшилося. Люди відчують ситуацію стагнації, знову й знову повідомляючи в масових опитуваннях, що суспільство вкрай стратифіковане та несправедливе. Чинний соціальний порядок все ще нелегітимований у масовій свідомості, про що сигналізує високий ступінь нетолерантності до нерівності доходів, максимально висока підтримка державної політики перерозподілу доходів тощо. Проте доволі неузгоджено виглядає, з одного боку, усвідомлення українцями диспропорцій у розподілі життєвих благ як у край глибоких, з іншого — помірна емоційна реакція на таку ганебну ситуацію, не надто виражене сприйняття класового конфлікту, слабкий рівень консолідації, зокрема через профспілки.

Отже, змальовуючи у своїх відповідях доволі негативну картину суспільного устрою, більшість громадян не відгукуються на неї ані емоційно, ані дією. Варіантами пояснення такої смиренності людей перед нерівністю, помірних афективних реакцій на неї та низьких показників консолідації через профспілки можуть бути брак віри у можливість змін на краще; стратегія, зорієнтована на індивідуальні та неформальні способи розв'язання життєвих проблем; або прояв відомого феномену суспільних настроїв українців, коли загальну соціетальну ситуацію вони сприймають гірше, ніж власне соціальне та економічне становище²⁵. Така картина світосприйняття нагадує свідомість раба, який при звичаївся до своїх ланцюгів. Тобто це «узвичаєна нерівність», яка є усвідомленою, але не надто емоційно дражливою і не передбачає реальних планів

²⁵Цей феномен Наталія Коваліско і Сергій Макеев (див. підрозділ 1.3 цієї книжки) описують як «парадокс сприйняття стратифікації». Респонденти доволі критично оцінюють масштаб нерівності, коли йдеться про країну загалом, про великий світ поза межами їхнього безпосереднього індивідуального досвіду. Водночас у сфері повсякденних комунікацій вони спостерігають менш виразну різницю в доходах чи життєвих шансах, тому нерівність визнається доволі прийнятною. Тобто суспільство загалом сприймається як більш соціально ієрархізоване й гетерогенне, тоді як найближче середовище — як більш соціально гомогенне.

опору. До слова, Венді Ботеро (Bottero, 2019) пропонує влучну метафору, порівнюючи нерівність із потоком, якому важко пручатися, однак руйнівну силу потоку, на її переконання, все ж таки можна приборкати колективною чи індивідуальною дією.

Проте не можна сказати, що українці зовсім не вдавалися до колективних спроб змінити чинний соціальний устрій у країні й тим самим поліпшити ситуацію з нерівністю. Впродовж останнього десятиліття цих цілей намагалися досягти як у нелегітимний спосіб (Євромайдан 2013–2014 років), так і в інституціалізований (вибори президента й парламенту України 2019 року привели до влади нових політиків, які поки викликають більше довіри й сподівань на краще). Проте на сьогодні позитивної динаміки у сприйнятті нерівності все ще не зафіксовано. Новому українському політикуму варто звернути увагу на особливості усвідомлення громадянами поточного суспільного порядку у зіставленні з бажаним, зокрема щодо ставлення до актуальної ситуації зі стратифікації життєво цінних ресурсів (наприклад, щодо оплати праці представників різних професій) порівняно з тією, що вважається більш-менш прийнятною.

Головний висновок стосовно класових ефектів щодо більшості показників сприйняття соціальної нерівності — *клас має значення*, проте не завжди виразне. Він справляє виразний вплив на емоційну реакцію українців щодо нерівності, на усвідомлення міри справедливості власної зарплати, оцінки реальної та справедливої оплати праці різних груп працівників, схвалення принципу перерозподілу доходів, думки щодо збільшення податкового навантаження на багатих, щодо чинників досягнення життєвого успіху та міри об'єднання у профспілки. А саме: що нижча класова позиція, то більше роздратування стосовно нерівності доходів, то вища підтримка політики перерозподілу й гостріше сприйняття соціальних конфліктів тощо. Очевидно, що представники службового класу й дрібні власники дотримуються ліберальніших поглядів, аніж люди робітничого класу, зокрема проміжного. Водночас за низкою показників класова специфіка відсутня: представники всіх класів демонструють однаково гостре сприйняття нерівності доходів, впевненість у несправедливості такого стану речей, схоже розуміння чинників встановлення заробітної плати. Зазначимо, що об'єктивний клас і суб'єктивний клас мають подібний вплив, що доволі очікувано з огляду на доведений раніше сильний зв'язок між ними (Симончук, 2018, розділ 3).

2021 року очікується оприлюднення даних усіх країн-учасниць п'ятої хвилі модуля «Соціальна нерівність», що відкриє широку порівняльну перспективу для з'ясування в рамках описаної методології особливостей сприйняття українцями картини соціального світу. Заздалегідь сформулюємо низку гіпотез/запитань, що інтригують.

Щодо *міжкрайінних відмінностей* перевірки потребує сталість впливу особливостей державного устрою: типу держави загального добробуту (неоліберального, консервативно-корпоративістського й соціал-демократичного) та типу (старих чи нових) демократій (іншими словами, розвинених західних і постсоціалістичних країн). Очікуваним є збереження таких закономірностей: нерівність у доходах толерантніше сприймають громадяни розвинених західних країн, аніж країн постсоціалістичного простору, насамперед України. У країнах Заходу (насамперед ліберального типу) так само меншою мірою підтримуватимуть політику перерозподілу урядом доходів, менше вважатимуть свою зарплату несправедливою, вище оцінюватимуть меритократичні чинники досягнення життєвого успіху. Певна інтрига зберігається щодо динаміки в усвідомленні різних видів конфлікту в постсоціалістичних і західних країнах та у рівні об'єднання через профспілки. Цікавим також є міжкрайінне порівняння інтенсивності емоційних станів як ефектів сприйняття глибокої стратифікації доходів.

Щодо *класових відмінностей* очікується, що за більшістю залучених показників вони залишаться виразнішими в економічно успішніших суспільствах, ніж у постсоціалістичних. Передбачається також збереження такого тренду: відповідні оцінки представників службового класу й дрібних власників будуть менш негативними, аніж у людей робітничого класу; вони менше підтримуватимуть принцип перерозподілу, більшого значення надаватимуть меритократичним чинникам досягнення успіху, менш гостро сприйматимуть соціальні конфлікти.

Джерела до Розділу 3

- Бевзенко, Л. (2016). Практики досягнення соціального успіху — вітчизняні та західні реалії в уявленнях українців. У В. Ворона & М. Шульга (Ред.), *Українське суспільство. Соціологічний моніторинг* (сс. 174–184). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Заробітна плата за професійними групами у 2016 році (за матеріалами вибіркового обстеження)*. Статистичний збірник (2017). Київ: ТОВ «Видавництво “Август Трейд”».
- Івашенко, О. (2010). Про анатомію економічної нерівності в сучасній Україні: соціологічні дослідження. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 29–55.
- Макеєв, С., & Симончук, О. (2019). (Не)рівність і (не)справедливість в уявленнях населення України. У В. Ворона & М. Шульга (Ред.), *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін* (сс. 45–56). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Макеєв, С. (2020). Ми у нерівності та нерівність в нас. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 182–190.
- Симончук, О. (2010). Класова свідомість: досвід порівняльного емпіричного вивчення. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 56–84.
- Симончук, О. (2018). *Соціальні класи в сучасних суспільствах: евристичний потенціал класового аналізу*. Київ: Інститут соціології НАН України.
- Barbalet, J. M. (2004). *Emotion, social theory, and social structure: a macro-sociological approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bottero, W. (2019). *A sense of inequality*. London: Rowman & Littlefield International.
- Braun, M. (1994). *On measuring societal conflict*. Mannheim, Germany.
- Delhey, J. (1999). *Inequality and attitudes. Postcommunism, Western capitalism and beyond*. Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung (WZB).
- Eder, A. (2017). Public support for state redistribution in Western and Central Eastern European countries. A cross-national comparative trend analysis. In J. Edlund, I. Bechert & M. Quandt (Eds.), *Social inequality in the eyes of the public: A collection of analyses based on ISSP data 1987–2009* (pp. 81–102). Köln: GESIS.

- Edlund, J., Bechert, I., & Quandt M. (Eds.) (2017). *Social inequality in the eyes of the public: A collection of analyses based on ISSP data 1987–2009*. Köln: GESIS.
- Edlund, J., & Lindh, A. (2017). Social cohesion and political conflict in 20 welfare states. The democratic class struggle revisited. In J. Edlund, I. Bechert & M. Quandt (Eds.), *Social inequality in the eyes of the public: a collection of analyses based on ISSP data 1987–2009* (pp. 51–68). Köln: GESIS.
- Esping-Andersen, G. (1990). *The three worlds of welfare capitalism*. Princeton: Princeton University Press.
- Evans, G. (1993). Class conflict and inequality. *International Social Attitudes: the 10th BSA report* (pp. 123–142).
- Gatskova, K. (2015). *Income justice in Ukraine: a factorial survey study*. Cambridge Scholars Publishing.
- Gimpelson, V., & Treisman, D. (2018). Misperceiving inequality. *Economics & Politics*, 30(1), 27–54.
- Goldthorpe, J., Lockwood, D., Bechhofer, F., & Platt, J. (1969). *The affluent worker in the class structure*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gonthier, F. (2017). Baby boomers driving alone? The dynamics of dissatisfaction with income differences (1987–2009). In J. Edlund, I. Bechert & M. Quandt (Eds.), *Social inequality in the eyes of the public: a collection of analyses based on ISSP data 1987–2009* (pp. 103–118). Köln: GESIS.
- Hadler, M. (2017). Social conflict perception between long-term inequality and short-term turmoil. A multilevel analysis of seven countries between 1987 and 2009. In J. Edlund, I. Bechert & M. Quandt (Eds.), *Social inequality in the eyes of the public: a collection of analyses based on ISSP data 1987–2009* (pp. 35–50). Köln: GESIS.
- Kelley, J., & Evans, M. D. R. (1995). Class and class conflict in six western nations. *American Sociological Review*, 60(2), 157–178.
- Cluegel, J., & Smith, E. (1986). *Beliefs about inequality*. New York: Aldine De Gruyter.
- Liebig, S., Sauer, C., & Friedhoff, S. (2015). Using factorial surveys to study justice perceptions: Five methodological problems of attitudinal justice research. *Social Justice Research*, 28(4), 415–434.
- Piketty, T. (2019). *Capital and ideology*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.

- Smith, T. (1989). Inequality and welfare. In R. Jowell, S. Witherspoon, & L. Brook (Eds.), *British Social Attitudes: special international report*. Aldershot: Gower.
- Stiglitz, J. E. (2019). *People, power, and profits: Progressive capitalism for an age of discontent*. New York: Norton & Co.
- Turner, J. H. (2007). *Human emotions. A sociological theory*. London, New York: Routledge, Taylor & Francis.
- Turner, J. H. (2017). *Revolt from the middle. Emotional stratification and change in Post-industrial societies*. London, New York: Routledge, Taylor & Francis.
- Wilkinson, R., & Pickett, K. (2010). *The spirit level. Why greater equality makes society stronger*. New York: Bloomsbury Press.
- Wisman, J. D., & Smith, J. F. (2011). Legitimizing Inequality: Fooling most of the people of all the time. *American Journal of Economics and Sociology*, 70(4), 974–1013.

Ліна Малиш

Плинне сприйняття соціальних нерівностей: спільні тренди та відмінності

- 4.1 Методика побудови багатовимірної класифікації
 - 4.2 Динаміка образів соціальної нерівності
 - 4.3 Зміни у соціальній структурі за сприйняттям нерівності
- Висновки
- Джерела

4.1. Методика побудови багатовимірної класифікації

Давня традиція вимірювання стратифікації з використанням низки показників дала поштовх розвитку багатьох методологічних підходів до узагальнення одержаної за їхньою допомогою інформації. Наразі найбільш уживаними в емпіричних дослідженнях є декілька з них.

Перший підхід полягає в застосуванні вимірювальної моделі, де певна форма нерівності презентована латентною змінною з рефлексивними індикаторами, що становлять одну розмірність. Під час підрахунку значень узагальнювального індексу вага окремих змінних може бути як однаковою, так і різнитися, а бал для окремих респондентів становить або суму значень усіх індикаторів, або їхнє середнє значення. Побудова індексів за вказаним алгоритмом і опис результатів їхнього застосування в емпіричній розвідці здійснені вітчизняними соціологами Ольгою Куценко та Андрієм Горбачиком (Куценко & Горбачик, 2011).

Другий підхід передбачає більшу складність конструкту нерівності, виражену в наявності у нього низки вимірів. Для вивчення цієї багатовимірності виокремлюються два типи вимірювальних моделей.

У першому типі кожному виміру нерівності відповідає латентна змінна з рефлексивними індикаторами, а самі латентні змінні скорельовані одна з одною. Під час аналізу одержаних даних є можливим підрахунок узагальнювальних балів як за окремими вимірами, так і за всією сукупністю індикаторів, які утворюють субшкали. Вага окремих індикаторів, залежно від емпіричних даних, може передбачатися як рівною, так і відмінною. Приклад конструювання багатовимірної показника гнучкості мислення з описаною структурою міститься в ґрунтовній праці «Соціальні структури і особистість» Мелвіна Кона та його співавторів (Хмелько, 2007, сс. 132–151).

За другого типу вимірювальної моделі окремі виміри нерівності становлять латентні змінні першого порядку, які навантажують

узагальнювальну латентну змінну другого порядку. Бали за показниками такого типу розраховуються регресійним методом, який дає змогу врахувати вагу їхніх складників. Втілення окресленого алгоритму вимірювання нерівності детально висвітлено в праці Сергія Макеєва та Анни Домаранської (2014).

Обидва різновиди узагальнювальних показників згодом можуть слугувати основою для визначення стратифікації населення, для чого їхні значення розбиваються на діапазони. Побудова таких класифікацій успішно застосована багатьма вітчизняними соціологами (Коваліско, 2010; Макеєв, Патракова, & Домаранська, 2010; Макеєв & Домаранська, 2014).

Третій підхід до вимірювання нерівностей презентований типологіями, де категорії утворені перетинами наборів стратифікаційних ознак. Їхнє конструювання здійснюється двома основними способами.

Перший спосіб ґрунтується на попередньому припущенні дослідника щодо характеру поєднання категорій класифікувальних показників, констеляції яких утворюють сукупність типів. Широко вживаним у соціології прикладом відповідної типології є класова схема Голдторпа (Erikson & Goldthorpe, 1992). Другий спосіб полягає у виявленні об'єднань категорій стратифікаційних ознак безпосередньо на емпіричних даних, для чого застосовується аналіз відповідностей, кластерний або латентно-класовий аналіз — у такий спосіб сконструювали класову типологію Майк Севідж та його колеги (Savage et al., 2013).

Визначення структури населення України за його уявленнями про нерівність і перевірка її темпоральної стабільності також передбачали використання узагальнювальних показників. До того ж особливості доступних для проведення такої розвідки даних зумовили поєднання в дослідницькому алгоритмі рис двох описаних вище підходів — другого та третього.

Найбільш релевантною емпіричною основою для здійснення порівняльного стратифікаційного аналізу були масиви даних модуля «Соціальна нерівність» Міжнародної програми соціальних досліджень (International Social Survey Programme — ISSP) за 2009 та 2019 роки. Для того щоб основа для порівняння обох хвиль опитування була максимально подібною, із масиву даних за 2009 рік було видалено кейси мешканців Криму. Отже, кількість респондентів склала $N = 1\ 917$ (2009 рік) та $N = 2\ 001$ (2019 рік).

Розробники інструментарію проекту не передбачали подальшої побудови багатовимірних показників уявлень про нерівність і зіставлення їхніх розподілів у різних хвилях опитування. Тому в представленій розвідці було сформовано початковий перелік із 22 спільних для обох масивів індикаторів (табл. 4.1), що презентували декілька груп уявлень про соціальну нерівність.

Таблиця 4.1

**Перелік індикаторів уявлень населення
про соціальну нерівність**

№	Формулювання запитання	Віяло відповідей до запитання
Для того, щоб досягти життєвого успіху, наскільки важливим є...		
1	...походити з багатой родини?	П'ятибальна шкала, де: 1 – надзвичайно важливо; 2 – дуже важливо; 3 – важливо; 4 – не дуже важливо; 5 – взагалі не важливо.
2	...мати батьків із гарною освітою?	
3	...особисто здобути гарну освіту?	
4	...важко й сумлінно працювати?	
5	...мати особисті зв'язки з «потрібними» людьми?	
6	...мати зв'язки в політичних колах?	
7	...давати хабарі?	
8	...національність?	
9	...релігія?	
10	...бути чоловіком або жінкою?	
11	...мати амбіції, честолюбство?	
12	В Україні надто велика різниця в доходах.	П'ятибальна шкала, де: 1 – повністю згоден; 2 – радше згоден; 3 – наскільки згоден, настільки й незгоден; 4 – радше не згоден; 5 – повністю не згоден.
13	Уряд відповідальний за зменшення різниці в доходах між особами з високими і низькими доходами.	
14	Уряд зобов'язаний забезпечити прийнятний рівень життя для безробітних.	
15	На Вашу думку, чи мають люди з високими доходами платити більші податки, ніж особи з низькими доходами, або такі самі, чи навіть менші?	П'ятибальна шкала, де: 1 – мають платити набагато більші податки; 2 – більші; 3 – такі самі; 4 – менші; 5 – набагато менші.

Таблиця 4.1 (продовження)

№	Формулювання запитання	Віаю відповідей до запитання
16	Загалом, як би Ви оцінили рівень оподаткування осіб з високими доходами в Україні?	П'ятибальна шкала, де: 1 – занадто високий; 2 – зависокий; 3 – нормальний; 4 – занизький; 5 – занадто низький.
17	Чи вважаєте Ви справедливою й правильною ситуацію, коли особи з високим рівнем доходів можуть дозволити собі якісніші послуги у сфері охорони здоров'я, ніж особи з низькими доходами?	П'ятибальна шкала, де: 1 – повністю справедливою, правильною; 2 – радше справедливою, правильною; 3 – наскільки справедливою, правильною, настільки й несправедливою, неправильною; 4 – радше несправедливою, неправильною; 5 – повністю несправедливою, неправильною.
18	Чи вважаєте Ви справедливою й правильною ситуацію, коли особи з високими доходами можуть собі дозволити купити своїм дітям якісніші послуги у сфері освіти, ніж особи з низьким рівнем доходів?	П'ятибальна шкала, де: 1 – повністю справедливою, правильною; 2 – радше справедливою, правильною; 3 – наскільки справедливою, правильною, настільки й несправедливою, неправильною; 4 – радше несправедливою, неправильною; 5 – повністю несправедливою, неправильною.
Наскільки гострим є конфлікт в Україні між...		
19	...бідними і багатими?	Чотирибальна шкала, де: 1 – дуже гострий конфлікт; 2 – гострий; 3 – не дуже гострий; 4 – немає конфлікту.
20	...робітничим класом і середнім класом?	
21	...керівним персоналом та працівниками?	
22	...людьми на вершині суспільства та людьми із низів суспільства?	

Перша група з одинадцяти індикаторів стосувалася *чинників доступності життєвих можливостей*, фіксує думки респондентів щодо важливості для досягнення життєвого успіху походження з багатой родини; батьків із гарною освітою; особистого здобуття гарної освіти; важкої та сумлінної праці; особистих зв'язків із «потрібними» людьми; зв'язків у політичних колах; давання хабарів; національності; релігії; статі; наявності амбіцій і честолюбства (запитання 1–11). Другу групу з трьох показників склали ті, що стосувалися *налаштування населення на певний тип редистрибутивної політики* (запитання 12–14). Третя група об'єднувала *уявлення про оподаткування осіб із різним рівнем доходу* (запитання 15–16). Ще два запитання вимірювали *ставлення до відмінностей у можливостях осіб із різним рівнем доходів* (запитання 17–18). Остання група показників фіксувала *відчуття*

респондентами гостроти конфлікту між низкою антагоністичних категорій, серед яких бідні і багаті; робітничий клас і середній клас; керівний персонал і працівники; люди на вершині суспільства та люди із низів суспільства (запитання 19–22).

З огляду на те, що всі судження, окрім п'ятнадцятого, мали зворотний ключ, їх було перекодовано в такий спосіб, щоб зростання шкальних значень відповідало відчуттю найгострішої нерівності. Водночас значну проблему під час узагальнення показників сприйняття нерівності становили особливості шкал, за якими фіксувалися окремі його аспекти.

Так, для першої групи змінних було вжито асиметричну п'ятибальну шкалу з переважанням позитивних відповідей і відсутністю нейтрального значення, яке б відображало проміжну позицію між її позитивним і негативним полюсами. У другій, третій та четвертій групах індикаторів було використано симетричну 5-бальну шкалу з нейтральним значенням. Нарешті, в п'ятій групі ознак застосовано 4-бальну шкалу без нейтрального значення. Отже, шкали показників різних груп мали відмінний масштаб, а відстані між їхніми пунктами різнилися.

Задля одержання можливості розгляду показників як метричних засобами оптимального шкалювання було здійснено їхню попередню квантифікацію. Подальша перевірка факторної структури даних та підрахунок значень окремих індексів проводилися на квантифікованих значеннях змінних. Подолання відмінностей у масштабах узагальнювальних показників досягалося стандартизацією значень показників.

Сам алгоритм побудови стратифікаційної типології був наступним. З огляду на підтвердження в процесі факторного аналізу гіпотези щодо багатовимірності сприйняття нерівності, було з'ясовано узгодженість окремих показників у межах факторів у кожній із хвиль опитування. Після цього з переліку класифікаційних ознак вилучалися ті, що не були узгоджені між собою (15 та 16), а також ті, що не відтворювалися у складі фактора в усі роки (1 та 7). Це призвело до скорочення набору ознак із 22 до 18, які було згруповано в шість переліків, тотожних в обох хвилях опитування. На основі кожного з них регресійним методом розраховувався відповідний індекс із стандартизованими значеннями. Обмеженням такого підходу до конструювання індексів є неможливість порівняння їхніх значень у різні роки опитування. Для його подолання в

дослідженні зіставлено розподіли значень індикаторів, на яких ці індекси базуються.

Визначення структури населення за сприйняттям нерівності реалізовувалося засобами кластерного аналізу на основі значень усіх одержаних індексів. Перевагою такого підходу до класифікації, порівняно з використанням для неї єдиного узагальнювального індексу, є те, що він не вимагає звернення до вимірних моделей другого порядку. Крім того, варіативність комбінацій діапазонів значень субшкал у стратах повністю відповідає емпіричним даним.

Отже, конструювання стратифікаційної типології ґрунтувалося на розгляді сприйняття нерівності як багатовимірного конструкта, значення субшкал якого комбінувалися для визначення категорій населення з максимальними відмінностями в ньому.

4.2. Динаміка образів соціальної нерівності

За десять років, які відділяють одну хвилю проєкту від іншої, сприйняття населенням різних форм нерівності зазнало змін, подекуди разуючих — значущі часові відмінності спостерігалися для розподілів всіх виокремлених для аналізу ознак¹.

Майже всі перелічені в опитувальнику чинники життєвого успіху за розглянутий період для респондентів дещо втратили важливість (табл. 4.2). Особливо різким такий спад значимості виявився стосовно зв'язків у політичних колах, потребу в яких констатували 67,9% тих, хто відповів на питання 2009 року та лише 44,3% 2019-го. Виняток становили лише національність і релігійна належність, роль яких у подальшому просуванні, на думку населення, зросла.

2019 року опитані вважали гострішими, аніж 2009-го, конфлікти між представниками всіх пар антагоністичних категорій, за винятком осіб на вершині суспільства та із низів, між якими опитані відчували певне пом'якшення суперечностей.

¹ Перевірку значимості часових відмінностей розподілів ознак здійснено із застосуванням критерію χ^2 , рівень значимості відмінностей $p \leq 0,001$.

Таблиця 4.2

**Часові відмінності в сприйнятті нерівності
(показники зі шкалами без нейтрального значення), %**

Змінні	2009			2019		
	+	-	Δ	+	-	Δ
Важливість для досягнення успіху...						
Батьків із гарною освітою	72,9	27,1	45,8	67,8	32,2	35,6
Власної гарної освіти	93,5	6,5	87	86,1	13,9	72,2
Важкої й сумлінної праці	86,8	13,2	73,6	84	16	68
Зв'язків із «потрібними» людьми	91,6	8,4	83,2	81,6	18,4	63,2
Зв'язків у політичних колах	67,9	32,1	35,8	44,3	55,7	-11,4
Національності	23,2	76,8	-53,6	24,4	75,6	-51,2
Сповідуваної релігії	19,8	80,2	-60,4	26,1	73,9	-47,8
Статі	32	68	-36	29,3	70,7	-41,4
Амбіцій, честолюбства	87,6	12,4	75,2	85,6	14,4	71,2
Гострота конфлікту між...						
Бідними і багатими	49,1	50,9	-1,8	50,8	49,2	1,6
Робітничим та середнім класом	14,2	85,8	-71,6	19,8	80,2	-60,4
Керівниками та працівниками	35,2	64,8	-26,9	39,7	60,3	-20,6
Тими, хто на вершині, й тими, хто із низів	57,5	42,5	15	52,5	47,5	5

Примітки: Розрахунки в таблиці базовані на валідних відсотках.

Умовні позначення: «+» — кумулятивний відсоток за позитивними пунктами шкали, «-» — кумулятивний відсоток за негативними пунктами шкали, «Δ» — різниця між кумулятивними відсотками за позитивними і негативними пунктами шкали.

Протягом десятиріччя легітимність наявних стратифікаційних порядків, як свідчать дані таблиці 4.3, підвищилася. Трохи зменшилася частка тих, хто вважав різницю в доходах населення занадто великою, так само як послабилося налаштування населення на політику перерозподілу: очікування відповідних дій від уряду, хоча й залишилися домінантою суспільних настроїв, все ж були властивими меншій частці осіб. Досить різко зросла підтримка населенням ідей справедливості придбання якісніших послуг у сфері охорони здоров'я й освіти особами з високими доходами — з 14,6% до 27,7% для першої та з 13,4% до 27,1% для другої.

Таблиця 4.3

**Часові відмінності в сприйнятті нерівності
(показники зі шкалами з нейтральним значенням), %**

Змінні	2009				2019			
	+	-	+/-	Δ	+	-	+/-	Δ
Різниця в доходах завелика	96	0,8	3,2	95,2	94,1	2,9	3	91,2
<i>Уряд мас...</i>								
зменшити розрив у доходах населення	89,8	1,9	8,3	87,9	88,1	6,9	5	81,2
забезпечувати безробітних	87,3	3,1	9,6	84,2	86,7	6	7,4	80,7
<i>Справедливість кращої якості послуг для багатих...</i>								
у сфері охорони здоров'я	14,6	65,1	20,3	-50,5	27,7	60	12,3	-32,3
у сфері освіти для дітей	13,4	67,7	18,9	-54,3	27,1	60	12,8	-32,9

Примітки: Розрахунки в таблиці базовані на валідних відсотках.

Умовні позначення: «+» — кумулятивний відсоток за позитивними пунктами шкали, «-» — кумулятивний відсоток за негативними пунктами шкали, «+/-» — відсоток осіб, які рівною мірою згодні та незгодні з твердженням, «Δ» — різниця між кумулятивними відсотками за позитивними та негативними пунктами шкали.

Складність сприйняття населенням нерівності потребувала визначення його латентної структури. З огляду на відмінності в шкалах для вимірювання різних аспектів сприйняття соціальної стратифікації, було виокремлено три описані раніше групи ознак із однотипними числовими моделями. У кожній із груп значення змінних спочатку були квантифіковані засобами оптимального шкалювання, а потім до них було застосовано процедуру факторного аналізу (узагальнений метод найменших квадратів, ортогональне обертання Варимакс). Після цього було перевірено узгодженість змінних у межах факторів та регресійним методом побудовано індекси на тих змінних, які відтворювались у межах факторів в обох хвилях проекту. Для того щоб уникнути розбіжностей у масштабі змінних у разі подальшого використання для класифікації, їхні значення було стандартизовано за допомогою z-перетворення.

Одержані факторні рішення мали наступні характеристики. У першій групі ознак, яку склали чинники досягнення життєвого успіху, виокремилася три фактори, які у своїй сукупності пояснювали 47,64% (2009) та 41,43% (2019) загальної дисперсії. Для обох масивів КМО=0,748, а критерій сферичності Бартлета був значущий на рівні $p < 0,001$.

Перший фактор — «походження й особистісні характеристики успіху» — об'єднував такі чинники досягнення успіху, як наявність в індивіда та його батьків гарної освіти, амбітність та важку сумлінну працю. 2019 року до нього приєдналося походження з багатой родини, однак для тотожності наборів змінних в узагальнювальних показниках обох хвиль проекту його не було використано під час побудови індексів. Указаний фактор пояснював 13,4% та 14,39% дисперсії 2009 та 2019 року відповідно. Для змінних, на яких було побудовано індекси, α Кронбаха дорівнювала 0,672 (2009) та 0,689 (2019).

Другий фактор — «аскриптивні характеристики успіху» — утворили констатації важливості національності, релігійної належності та статі для доступу до життєвих можливостей. 2009 року частка поясненої фактором дисперсії дорівнювала 16,98% й α Кронбаха для включених до нього змінних була 0,812, 2019 року ці показники склали 13,67% та 0,705².

До третього фактору, який умовно можна назвати «зовнішні чинники успіху», в обох хвилях дослідження увійшли зв'язки з потрібними людьми й у політичних колах, а також давання хабарів. Походження з багатой родини, яке 2019 року додавалося до першого фактору, 2009-го також належало до третього. Описаний фактор пояснював 17,25% та 13,37% дисперсії 2009 і 2019 років. У фінальній версії розрахованого на основі фактору індексу було залишено лише дві перші змінні, через те що третя 2019 року не узгоджувалася з ними достатньою мірою³. Отож, α Кронбаха для ознак, що стосувалися зв'язків індивідів, становила 0,704 (2009) та 0,688 (2019).

У наступній групі змінних, які стосувалися легітимності власних соціуму форм нерівності, також вирізнилося три фактори, які разом пояснювали 65,59% та 59,37% загальної дисперсії в першій і другій хвилях опитування. Характеристики факторного рішення в першій хвилі теж були дещо кращими: КМО склав 0,646,

² В обидва роки в разі виключення з індексу останньої ознаки значення α Кронбаха дещо підвищувалося, склавши 0,837 2009 року та 0,713 2019 року, проте, оскільки ця зміна була незначною, індекс було розраховано на основі всіх трьох змінних.

³ Для всіх трьох змінних α Кронбаха=0,617, тоді як після вилучення третьої змінної значення показника підвищувалося до 0,688.

зменшившись до 0,592 через десять років, значущість критерію сферичності Бартлета на рівні $p < 0,001$ для обох років.

Перший фактор — «якісніші послуги для заможніших» — навантажували відповіді на питання щодо справедливості та правильності купівлі особами з високими доходами послуг у сфері охорони здоров'я й освіти кращої якості, аніж менш заможними громадянами. Його пояснювальні можливості були на рівні 26,16% 2009 року та 28,86% 2019-го, а Кронбаха сягала 0,926 та 0,915 відповідно.

Другий фактор давав змогу охарактеризувати *налаштування індивідів на редистрибутивну політику*, об'єднавши визнання надто великої різниці в доходах і відповідальності уряду за її зменшення та забезпечення прийняттого рівня життя безробітних. Від хвилі до хвилі опитування він пояснював ще 21,92% та 18,04% дисперсії, а Кронбаха для його змінних становила 0,731 та 0,685.

До третього фактору було зараховано змінні, які описували *оцінку оподаткування осіб із високими доходами*, проте через їхню низьку узгодженість (2009 року $\alpha = 0,621$, а 2019-го $\alpha = 0,546$) надалі змінні для розрахунку індексу не використовувались і були виленені з аналізу.

Остання група ознак, які фіксували *оцінку гостроти конфлікту між представниками основних антагоністичних категорій*, утворила однофакторне рішення. Для нього 2009 року $KMO = 0,759$, критерій сферичності Бартлета був значущим на рівні $p < 0,001$, частка поясненої дисперсії досягала 60,12%. 2019 року значення цих показників трохи змінилися: $KMO = 0,760$, критерій сферичності Бартлета був значущим на рівні $p < 0,001$, частка поясненої дисперсії впала до 49,15%. Усі чотири змінні, які утворили фактор, були добре узгодженими: $\alpha = 0,847$ (2009)⁴ та $\alpha = 0,786$ (2019).

Отже, для подальшої побудови стратифікаційних типологій було вжито шість індексів, значення яких мали перебувати в межах від -3 до 3, зокрема:

- **IBOXU** — індекс важливості особистісних характеристик для успіху;

⁴ Значення α Кронбаха підвищувалося до 0,861 в разі вилучення з переліку змінних оцінки конфлікту між робітничим і середнім класом, але оскільки індикатор мав досить суттєву кореляцію з іншими пунктами шкали (щонайменше 0,421), його було залишено у складі індексу.

- ІВАХУ — індекс важливості аскриптивних характеристик для успіху;
- ІВЗЧУ — індекс важливості зовнішніх чинників для успіху;
- ІВЯПЗ — індекс виправданості якісніших послуг для заможніших;
- ІНРП — індекс налаштування на редистрибутивну політику;
- ІВГК — індекс відчуття гостроти конфліктів.

Вказані показники здебільшого корелювали один із одним, значущий зв'язок був відсутній лише між оцінками важливості особистісних і аскриптивних характеристик (2009), а також між сприйняттям гостроти конфлікту та виправданістю якісніших послуг для заможних (2019). Для переважної більшості інших пар змінних в обох хвилях проекту були наявні дуже слабкі, хоча й значущі кореляції — ρ Спірмана для них не досягало навіть 0,1 (табл. 4.4).

Таблиця 4.4

Часові відмінності у зв'язках між значеннями індексів сприйняття нерівності, ρ Спірмана

	<i>ІВОХУ</i>	<i>ІВАХУ</i>	<i>ІВЗЧУ</i>	<i>ІВЯПЗ</i>
2009 рік				
ІВОХУ	1			
ІВАХУ	-0,27	1		
ІВЗЧУ	0,308*	0,055*	1	
ІВЯПЗ	-0,079*	0,059**	-0,063*	1
ІНРП	-0,1*	-0,059**	0,055**	-0,227*
ІВГК	0,121*	-0,06**	0,094*	-0,162*
2019 рік				
ІВОХУ	1			
ІВАХУ	-0,092*	1		
ІВЗЧУ	0,412*	0,069*	1	
ІВЯПЗ	0,059*	0,141*	0,174*	1
ІНРП	0,205	-0,094*	0,08*	-0,095*
ІВГК	0,092*	0,146*	0,137*	0,021

Примітка: Умовні позначення: «*» — значущість коефіцієнта на рівні $p < 0,001$; «**» — значущість коефіцієнта на рівні $p (0,01; 0,05]$.

Найсильніша кореляція у кожному з років опитування спостерігалася між уявленнями про зумовленість успіху особистісними характеристиками та зовнішніми чинниками ($\rho=0,308$ 2009 року та $\rho=0,412$ 2019-го, $p<0,001$).

Конфігурації зв'язків між іншими парами ознак мали деякі часові відмінності. Так, 2009 року з відчуттям гостроти конфлікту найсильніше корелювали значимість особистісних характеристик успіху (ρ Спірмана= $0,121$, $p<0,001$), очікування політики перерозподілу від уряду (ρ Спірмана= $0,169$, $p<0,001$) та визнання справедливості доступності кращих послуг заможнішим верствам (ρ Спірмана= $-0,162$, $p<0,001$). 2019 року сила його зв'язку з першими двома корелятами зменшилася, а з третьою він узагалі перестав бути значущим. Натомість зросла кореляція з вагою аскриптивних характеристик і зовнішніми чинниками просування ($\rho=0,146$ та $\rho=0,137$ відповідно, $p<0,001$).

Налаштування на політику перерозподілу 2009 року мало помірний зворотний зв'язок із визнанням легітимності нерівності в доступі до базових послуг ($\rho=-0,227$, $p<0,001$), сила якого 2019 року зменшилася ($\rho=-0,095$, $p<0,001$). Водночас змінився напрям та зросла сила зв'язку змінної з вагою особистісних характеристик для успішності (2009 року $\rho=-0,1$, а 2019 року $\rho=0,205$, $p<0,001$).

Констатація справедливості доступності кращих послуг заможнішим верствам 2019 року найсильніше корелювала зі впливом аскриптивних характеристик ($\rho=0,141$, $p<0,001$) та зовнішніх чинників життєвого успіху ($\rho=0,174$, $p<0,001$), хоча зв'язок останньої пари змінних був суттєво слабшим і 2009 року мав інший напрям ($\rho=-0,063$, $p<0,001$).

Виявлені відмінності у силі зв'язків між параметрами зумовлювалися модифікацією уявлень населення про нерівність, деяким зниженням їхньої контрастності. Загальним трендом було зменшення частоти вибору крайніх значень шкал (табл. 4.5). Для позитивних полюсів змінних, що увійшли до складу факторів, частка тих, хто не обрав жодної крайньої відповіді, за десять років зросла для важливості особистісних характеристик та зовнішніх чинників успіху, а також для відчуття гостроти конфлікту. Для негативних полюсів аналогічний показник підвищився для визнання легітимності нерівності доступу до базових соціальних послуг та для відчуття гостроти конфлікту. І навпаки, частота вибору всіх крайніх позитивних відповідей на питання в межах факторів зменшилася

для всіх груп чинників успіху та налаштування на політику перерозподілу. Максимальну незгоду з усіма судженнями, виокремленими у фактори, рідше висловлювали для сприйняття гостроти конфліктів між антагоністичними категоріями та під час оцінки справедливості можливості купувати якісніші послуги у сфері охорони здоров'я й освіти заможнішими верствами населення.

Таблиця 4.5

Часові відмінності в гостроті сприйняття нерівності, %

Параметр	0+		0-		Макс+		Макс-	
	2009	2019	2009	2019	2009	2019	2009	2019
ВОХУ [0; 4]	47,4	52,7	90,2	81,6	4,5	3,8	0,1	0,01
ВАХУ [0; 4]	94,2	88,7	44	31,5	1,2	0,9	22,9	25,3
ВЗЧУ [0; 2]	67,6	78,7	89,2	77,7	12,9	6,6	1	4,4
ВЯПЗ [0; 2]	96	82,5	56,6	57,7	2,4	11,7	35,8	32
НРП [0; 3]	18	16,4	98,4	94,9	43,6	41,3	0	0
ВГК [0; 4]	68,8	73,9	47	52,6	1,9	2,4	12	5,4

Примітки: Параметри презентують змінні, значеннями яких є кількість суджень у межах описаних вище факторів, із якими респондент висловив максимальну згоду (позначена «+») або незгоду (позначена «-»). У квадратних дужках наведено діапазони параметрів.

Умовні позначення: «0+» — частка осіб, які жодного разу не висловили згоди із судженнями, що становлять відповідний індекс; «0-» — частка осіб, які жодного разу не висловили повної незгоди із судженнями, що становлять відповідний індекс; «Макс+» — частка осіб, які висловили максимальну згоду з усіма судженнями, що становлять відповідний індекс; «Макс-» — частка осіб, які висловили максимальну незгоду з усіма судженнями, що становлять відповідний індекс.

Характеризуючи сприйняття населенням нерівності узагальнено, слід відзначити певну суперечливість окремих його аспектів, яка з роками загострилася. Так, виокремлюючи складники життєвого успіху, опитані надавали практично рівної ваги як особистісним характеристикам, так і його зовнішнім «корупційним» чинникам. Бурхливі соціальні зміни часів Майдану (2013–2014), очевидно, зруйнували уявлення про ефективні канали соціальної

мобільності — важливість усіх із них, окрім релігії та національності, зменшилася. Крім того, невизначеність щодо стану справ у соціумі виявилася в зменшенні кількості виборів респондентами крайніх пунктів віял відповідей на питання 2019 року.

Нерівність у доступі до головних соціальних благ, як-от послуг з охорони здоров'я й освітніх, зумовлена доходами, стала сприйматися толерантніше. Також зросла частка осіб, які не плекають ілюзій щодо здійснення урядом політики перерозподілу.

Водночас конфлікт між антагоністичними категоріями, крім тих, які репрезентують різні рівні доходів, став сприйматися як гостріший. Цей останній тренд, імовірно, був проекцією невиправданих очікувань на покращення рівня життя, зафіксованих невдовзі після президентських та парламентських виборів, що віддзеркалилося й у погіршенні ставлення до найвищих посадовців (*Оцінка діяльності органів влади, 2019*).

4.3. Зміни у соціальній структурі за сприйняттям нерівності

Уявлення населення про нерівність, так само, як її об'єктивні показники, є підґрунтям для виокремлення категорій осіб, у яких вони якщо не діаметрально протилежні, то принаймні мають суттєві відмінності. Побудова стратифікаційної типології, яка уможливила вирізнення основних патернів сприйняття нерівності, здійснювалась засобами кластерного аналізу (метод k-середніх) із опертям на описані вище шість індексів (ІВОХУ, ІВАХУ, ІВЗЧУ, ІВЯПЗ, ІНРП, ІВГК). У результаті перелік виділених структурних елементів відображав основні комбінації вимірів ваги особистісних і аскриптивних характеристик для успіху, значення його зовнішніх чинників, визнання справедливості нерівної доступності основних соціальних послуг особам із різними доходами, налаштування на політику перерозподілу, а також відчуття гостроти конфліктів між представниками антагоністичних груп.

В обох хвилях проекту було одержано чотирикластерні рішення, кількість ітерацій 2009 року склала 9, 2019-го — 16. Класифікації побудовані на кейсах з інформацією щодо всіх індексів, їхня загальна кількість склала $N = 1\ 040$ та $N = 1\ 169$ 2009 та 2019 року відповідно. Значущість F-критерію для всіх змінних, ужитих для

типологізації, була на рівні $p < 0,001$, однак вага ознак виявилася неоднаковою. Суттєво нижчою вона була у відчуття гостроти конфлікту (2009 року $F=62,174$, 2019 року $F=57,895$), а також 2009 року у визнання правильності купівлі якісніших послуг заможнішими ($F=45,508$) і в налаштування на перерозподіл доходів урядом 2019 року ($F=81,908$).

Згідно з даними 2009 року (табл. 4.6), для першого кластера, умовно названого «Дезорієнтовані в пошуку ресурсів», характерно не пов'язувати успіх ні з аскриптивними характеристиками, ні із зовнішніми чинниками. Вага особистісних рис для його досягнення була також трохи нижчою, аніж за масивом загалом. Його представники не підтримували нерівності можливостей, зумовленої доходами, та були налаштовані на дії уряду з її зменшення, відчуваючи конфлікти між особами, що займають протилежні позиції в стратифікаційних ієрархіях.

Таблиця 4.6

Центри кластерів (2009 рік)

Параметр	Дезорієнтовані в пошуку ресурсів	Конформні без потреби в ресурсах	Активний пошук ресурсів	Очікування ресурсів ззовні
ІВОХУ	-0,071	-0,254	1,153	-0,497
ІВАХУ	-1,026	0,257	0,399	0,817
ІВЗЧУ	-0,328	-0,197	1,290	-0,374
ІВЯПЗ	-0,214	0,644	-0,217	0,064
ІНРП	0,411	-1,389	0,455	0,442
ІВГК	0,343	-0,579	0,412	-0,026
N	305	242	207	286

Другий кластер — «Конформні без потреби в ресурсах» — склали ті, хто уявляв аскриптивні характеристики запорукою просування, значно меншою мірою визнаючи вплив на нього досяжних характеристик і зовнішніх чинників. Для них актуальні нерівності в життєвих шансах були легітимними, суспільство — безконфліктним, а отже, й перерозподілу доходів вони не очікували.

Третью кластеру — «Активний пошук ресурсів» — притаманна стратегія успіху, базована на особистих зусиллях з одержання як ресурсів, так і соціального капіталу, хоча й значення освіти, релігійної належності та статі вони не заперечували. У той самий

час вони не виправдовували відмінностей життєвих можливостей осіб із різними доходами, вважали соціальні конфлікти досить гострими й очікували на урядову активність у галузі зміни стратифікаційних порядків.

До четвертого кластера «Очікування ресурсів ззовні» було зараховано тих, у кого домінувала пасивна стратегія просування, пов'язана з приписними статусами, що протиставлялася активним діям задля його здійснення. Значення показників виправдання нерівності в можливостях і відчуття гостроти конфліктів тут близькі до середніх за вибіркою, хоча налаштування на редистрибутивну політику було виражено доволі яскраво.

З-поміж виокремлених кластерів найбільшою була дистанція між другим і третім, тоді як між першим і четвертим вона виявилася найменшою.

2019 року кластерне рішення частково відтворює одержане 2009-го (табл. 4.7). Так, характеристики другого кластера — «Активний пошук ресурсів» — подібні до зафіксованих у кластері з аналогічною назвою десятьма роками раніше (2009 року це третій кластер).

Змістовно дуже схожими виявились і кластери, названі «Дезорієнтовані в пошуку ресурсів» (третій кластер 2019 року та перший 2009-го). Незначні часові відмінності між ними наявні лише у відчутті соціальних конфліктів: 2009 року представникам кластера він здавався гострішим, аніж за вибіркою загалом, тоді як 2019-го, навпаки, менш гострим.

Таблиця 4.7

Центри кластерів (2019 рік)

<i>Параметр</i>	<i>Немеритократичний розподіл ресурсів</i>	<i>Активний пошук ресурсів</i>	<i>Дезорієнтовані в пошуку ресурсів</i>	<i>Депривація без пошуку ресурсів</i>
ІВОХУ	0,643	1,335	-0,248	-0,454
ІВАХУ	0,547	0,336	-0,745	0,873
ІВЗЧУ	1,170	1,065	-0,419	-0,331
ІВЯПЗ	1,844	-0,469	-0,245	-0,322
ІНРП	0,330	0,570	0,216	-0,535
ІВГК	0,163	0,585	-0,392	0,197
N	187	155	429	398

Два інші кластери — перший і четвертий — не були подібними до виявлених раніше.

Перший кластер — «Немеритократичний розподіл ресурсів» — об'єднав осіб, для яких просування було зумовлене передусім зовнішніми чинниками, вага інших його груп виявилася дещо меншою. У них також був найвищим рівень прийняття нерівності в життєвих можливостях, хоча вони й визнавали конфлікт між представниками антагоністичних категорій та очікували дій із пом'якшення нерівності від уряду.

Четвертому кластеру «Депривація без пошуку ресурсів» було притаманне уявлення про життєвий успіх, залежний від приписних статусних характеристик, а не від досяжних або ж зовнішніх чинників. Визнаючи несправедливість ситуації, коли багатші можуть купити якісніші послуги у сферах охорони здоров'я й освіти, та сприймаючи конфлікт як гостріший, аніж опитані загалом, його представники мали найнижче за усі інші кластери налаштування на політику перерозподілу.

Останній кластер виявився дуже подібним до «Дезорієнтованих у пошуку ресурсів» — відстань між ними була найменшою. Натомість найсильніше різнилися перший і третій, а також перший і четвертий кластери.

Простежуючи часові зміни в соціальній структурі населення за його сприйняттям нерівності, можна відзначити, що тривале перебування українського суспільства у стані транзиції зумовило виникнення декількох ефективних, з огляду на їхню сталість, стратегій адаптації до нього.

Так, активний пошук ресурсів презентує дієву стратегію реагування на наявну соціальну несправедливість, яка передбачає як мобілізацію власних зусиль, так і очікування їх від державних інституцій. Дезорієнтовані не мають стійкого уявлення щодо правил, за якими здійснюється розподіл ресурсів у сучасному українському соціумі, устрій якого їх не задовольняє.

Водночас поява двох інших категорій осіб віддзеркалює продовження пошуку оптимальних моделей пояснення та легітимації стратифікаційних порядків в умовах змін. Так, 2009 року очікування ресурсів ззовні характеризувалося не надто яскравим визнанням несправедливості суспільного устрою та сподіваннями на його зміну урядом, а конформні без потреби в ресурсах вважали наявну нерівність легітимною, не потребуючи її мінімізації. На-

томість 2019 року депривовані без пошуку ресурсів мали розуміння структурних розколів суспільства на фоні зневіри у власній або урядовій спроможності їх скоригувати, а налаштовані на немеритократичний розподіл ресурсів не вбачали проблем у нерівності, сподіваючись дістатися до дефіцитних ресурсів обхідними шляхами. Потенціал останньої моделі регулярно демонструють широкій громадськості численні політичні діячі та урядовці, роблячи внесок у подальше закріплення та відтворення соціальної несправедливості.

Висновки

Узагальнення результатів конструювання типології населення за сприйняттям соціальної нерівності дало змогу зробити наступні висновки.

По-перше, алгоритм побудови багатовимірної класифікації, базований на комбінуванні вимірів окремих одновимірних показників, дає змогу ефективного виокремлення низки гетерогенних за своїми характеристиками категорій населення. З огляду на тотожність набору індикаторів, використаних для типологізації в різних хвилях проекту, одержані дані є придатними для розгляду змін у соціальній структурі населення за десятирічний період.

Транзитивний стан українського суспільства зумовив часові відмінності в сприйнятті нерівності, виявами яких були зменшення контрастності уявлень про неї, підвищення легітимності нерівного доступу до базових соціальних послуг, зменшення налаштування на редистрибутивну політику та одночасно певна дезорієнтація населення щодо чинників життєвого успіху, а також сприйняття конфліктів між антагоністичними категоріями як гостріших.

Часові зміни в баченні стратифікаційних порядків привели до появи нових моделей їхньої легітимації: в обох хвилях опитування відтворилися лише категорії «Активний пошук ресурсів» і «Дезорієнтовані в пошуку ресурсів». Натомість категорії «Конформні без потреби в ресурсах» і «Очікування ресурсів ззовні», виокремлені 2009 року, модифікувалися в категорії «Депривація без пошуку ресурсів» і «Немеритократичний розподіл ресурсів» 2019 року, презентуючи різні форми визнання нерівності.

Джерела до Розділу 4

- Коваліско, Н. (2010). Теорія практик, практики і дослідження стратифікаційних порядків. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 49–63.
- Куценко, О. Д., & Горбачик А. П. (2011). Соціально відповідальна держава в очікуванні громадян: українське суспільство в європейській перспективі. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*, 941, 111–124.
- Макеев, С., Патракова, А., & Домаранська, А. (2010). Диференціація і стратифікація населення України за сприйняттям ситуації нерівності. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 85–100.
- Макеев, С., & Домаранська, А. (2014). Стратифіковано-диференційована структура міського населення України. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 42–65.
- Оцінка діяльності органів влади та реакція на актуальні події.* (2019). Київський міжнародний інститут соціології. Отримано з <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=905&page=1>
- Хмелько, В. Є. (Ред.). (2007). *Соціальні структури і особистість: дослідження Мелвіна Л. Кона і його співпрацівників*. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
- Erikson, R., & Goldthorpe, J. H. (1992). *The constant flux: Study of class mobility in Industrial societies*. Oxford: Clarendon Press.
- Savage, M., Devine, F., Cunningham, N., Taylor, M., Li, Y., Hjellbrekke, J. et al. (2013). A new model of social class? Findings from the BBC's Great British Class Survey experiment. *Sociology*, 47(2), 219–250. DOI: <https://doi.org/10.1177/0038038513481128>

Ліна Малиш

Нестійкі комплексні нерівності: методологія вимірювання та результати дослідження

- 5.1 Інтерсекційний підхід у стратифікаційному аналізі: принципи та правила
 - 5.2 Суб'єктивні та об'єктивні показники нерівностей у комплексному вимірюванні стратифікації
 - 5.3 Показники руху в соціальному просторі: динаміка та взаємозв'язки
 - 5.4 Інтерсекції різних форм соціальної мобільності
- Висновки
Джерела

5.1. Інтерсекційний підхід у стратифікаційному аналізі: принципи та правила

Складність феномену нерівності протягом тривалого часу є визнаною науковою спільнотою аксіомою. Для фіксації глибини структурних розколів у сучасних суспільствах соціологи застосовують низку показників. Методологічно така перспектива знайшла відображення в багатовимірному (multidimensional) підході до розгляду нерівностей, особливо широко вживаному під час вивчення депривації (Alkire & Foster, 2011; Atkinson, 2003; Dardanoni, 1996), а також відмінностей у доступності вищих освітніх рівнів різним категоріям населення (Blossfeld, 2019; Bukodi et al., 2018). Його відмітною рисою є звернення до різних форм нерівностей або множини проявів окремих із них, що операціоналізуються в дослідженнях декількома способами.

Перший передбачає, що позиція індивіда на континуумі певної стратифікаційної ознаки пов'язана з тим місцем, яке він займає в інших ієрархіях розподілу дефіцитних ресурсів або доступу до життєвих можливостей. Перевірка гіпотез про взаємозумовленість різних форм нерівностей здебільшого здійснюється засобами регресійного або логлінійного аналізу (Shavyt & Müller, 1998; Müller & Gangl, 2003; Оксамитна, 2011; Малиш, 2019). Другий спосіб уможливає визначення узагальнювального показника позиції індивіда в структурованому просторі нерівностей, котрий об'єднує інформацію щодо його місця на шкалах окремих ознак, які цей простір утворюють. Показник такого типу може презентувати латентну змінну першого чи другого порядку (Хмелько, 2007).

Подальший розвиток ідеї багатовимірності соціального розшарування відбувався в межах інтерсекційного підходу (intersectional approach) (Gross, Gottburgsen, & Phoenix, 2016, p. 52). Термін «перехрещення» (intersection) потрапив у широкий науковий обіг із праць представниці напряду чорного фемінізму (black feminism) Кімберлі Креншоу (Crenshaw, 1989, 1991), яка звернула увагу на необхідність урахування поєднання різних форм нерівностей, зо-

крема расової та гендерної. На її думку, коректний розгляд депривації чорношкірих жінок на ринку праці мав ґрунтуватися не на простому додаванні наслідків кожної з них, а на врахуванні механізмів їхньої взаємодії, що спричиняє утворення нових складних форм нерівностей.

Суть методологічного підходу відображає використана Катрін Дігнен і Катарін Тайлер (Degnen & Tyler, 2017) метафора процесу випікання, коли основні інгредієнти в гарячій печі змінюються під впливом один одного. Тобто форми нерівностей не просто на шаровуються одна на одну, а утворюють певну цілісність, яка до того ж перебуває в процесі постійної трансформації. Евристичний потенціал такого недодавального підходу (*non-additive approach*) до аналізу соціальної стратифікації окреслювали також Леслі Маккол (McCall, 2001, 2005) у рамках концепту комплексної нерівності (*complex inequality*) та Евелін Глен (Glenn, 1999) у межах інтегративної методології (*integrative methodology*).

Привабливість підходу зумовила подальше зростання кількості галузей його використання, перетворивши інтерсекційність на «модне теоретичне слово» (Davis, 2008). Основними сферами вжитку концепту¹ стали емпіричні дослідження конструювання сексуальних ідентичностей, етнічні та гендерні студії, серед яких превалювали розвідки, виконані в межах якісної методології² (Jones, Misra, & McCurley, 2013).

Вихід концепту за межі студій поєднання класової, гендерної та расової нерівностей, сфокусованих на критичному аналізі й окресленні можливостей політичної відповіді на утиски, набуття ним міждисциплінарності поставили на порядок денний питання щодо чіткого окреслення методологічних орієнтирів інтерсекційного аналізу. Дослідники погоджуються з тим, що наразі наявні три основні способи його здійснення (Choo & Ferree, 2010; Jones, Misra, & McCurley, 2013): інтерпретація, базована на включенні (внутрішньокатегоріальний підхід); моделі, центровані на процесі

¹ До вибірки увійшли статті соціологічних часописів із двадцятки найкращих журналів за ISI Web of Knowledge на основі Impact Factor за п'ятирічний період, що передував дослідженню.

² З-поміж усіх розглянутих статей ті, де дослідники застосовували якісну методологію, становили 44%, а кількісну — 32%. Проте серед перших частка ґрунтованих на перехресному підході становила 51%.

(міжкатегоріальний підхід) і системні моделі (антикатегоріальний підхід).

У першому акцентується гетерогенність життєвого досвіду осіб, належних до одного прошарку. Натомість у просторі множинних нерівностей на перетині різних стратифікаційних ознак виокремлюються соціальні категорії, представники яких мають різний доступ до дефіцитних ресурсів та можливостей. Основна увага дослідників за такого підходу зосереджена найчастіше на тих, котрі зазнають множинної маргіналізації (на зразок літніх чоловіків-інвалідів із низьким рівнем доходів або внутрішньо переміщених матерів-одиначок без стабільного джерела доходу), в результаті чого інформація про їхнє становище доноситься до широкого загалу. Спроможність розвідок такого типу слугувати засобом «надання голосу» депривованим знайшла відображення в ще одній назві підходу — моделі голосу (*voice models*).

У межах другого підходу науковці зосереджуються на процесах, що відбуваються під час поєднання декількох статусів, зокрема на утворенні патернів зв'язків між ними. Водночас постулюється неадитивний характер поєднання різних форм нерівностей на кшталт паралельного розгляду класовості гендеру та гендерованості класу. Також вивчається конструювання ідентичностей осіб, належних до соціальних категорій, утворюваних на перетинах різних вимірів нерівностей. Процесуальна оптика аналізу дає змогу визначити динаміку взаємодії нерівностей, її зовнішні та внутрішні чинники, а також крос-культурну варіативність.

Третій підхід звертається до констеляцій нерівностей, які під час взаємодії утворюють системи. Комплексне вивчення подібних систем передбачає їхнє розуміння як флюїдних і таких, що постійно перебувають у процесі взаємного конструювання. Для коректного визначення наслідків нерівностей такого штибу їх розглядають як цілісність, що зумовлює один спільний головний ефект. Ця методологія докорінно відрізняється від широко вживаної прибічниками адитивного підходу моделі сегментованої інклюдії, де серед стратифікаційних параметрів вирізняються основні, завдяки яким відбувається насичення пояснювальної моделі, а також решта додаткових. Зважаючи на особливості поєднання нерівностей у різних соціокультурних контекстах, у системному підході визнають існування їхніх історично й локально специфікованих конфігурацій.

Уточнюючи та переглядаючи наведені вище засадничі положення інтерсекційного аналізу, Сильвія Волбі, Джо Армстронг і Софія Стрид виокремили шість базових дилем підходу, до яких вони запропонували власні вирішення (Walby, Armstrong, & Strid, 2012, pp. 228–236).

Першу становило те, як розглядати взаємозв'язки між структурною та політичною інтерсекційністю без зведення політичних процесів до соціальних структур. Для подолання напруги між цими формами інтерсекційності автори вважають за доцільне розглядати їх окремо, хоча й із урахуванням їхньої взаємозалежності.

Друга дилема полягала в необхідності концептуалізувати інтерсекцію так, щоби під час зосередження на активності знедолених не залишати поза увагою й дії наділених владою, адже більшість дослідників, вивчаючи категорії, утворені перетинами різних форм нерівностей, ігнорують представників тих, які не зазнають депривації. Для її розв'язання пропонується тлумачити комплексні нерівності як системи пов'язаних із ними відносин, що має надати соціоструктурному аналізу онтологічної глибини. Концепт «категорія», на думку авторів, краще пасує до позначення цілісного об'єкта, а отже, не дає змоги уловити його гетерогенність.

Третя стосувалася балансу між стабільністю та плинністю нерівностей, за якого вони мають бути доволі стійкими для емпіричного аналізу їхніх змін. Щодо цієї дилеми автори відзначають соціальну конструйованість нерівностей і їхню подальшу седиментацію в соціальних інститутах. Унаслідок інституціоналізації відносини нерівності то набувають стабільності в певні проміжки часу, то зазнають трансформацій протягом переходу до нової стабільної форми.

Четверта полягала в тому, що в інтерсекційному аналізі не варто приділяти забагато уваги класовій перспективі, але водночас не слід втрачати її з поля зору. Щодо неї пропонується окремо враховувати вагу кожної форми нерівностей, зокрема класової.

У п'ятій розглядалася вимога одночасного акценту на невеликих маргінальних категоріях і рівності всіх дослідницьких проєктів. Щодо цієї дилеми слід взяти до уваги, що значення проєкту зумовлене багатьма чинниками. Тому не обов'язково доміантної ролі, витісняючи інші, набуває якийсь один із них: можливе і їхнє поєднання, асиметричні альянси та складні взаємозв'язки між ними.

Шоста зумовлювалася потребою ідентифікації перетинів нерівностей із одночасним визнанням того, що цей перетин їх модифікує. Стосовно цього автори зазначають, що навіть перетин нерівностей не змінює їх повністю й остаточно, тому оптимальним підходом буде взаємне формування (*mutual shaping*) на протигагу взаємному становленню (*mutual constitution*).

Отже, виокремлені науковцями орієнтири інтерсекційних емпіричних досліджень окреслюють загальний алгоритм розвідки такого типу. Однак серед них бракує вказівок на особливості застосування цієї методології у певних галузях соціологічних студій, зокрема у стратифікаційному аналізі. Подальше обґрунтування евристичних можливостей інтерсекційного підходу в цьому напрямі здійснювалося на основі висновків емпіричних досліджень, ключові положення яких було систематизовано з опертям на авторську концепцію структури дослідницької методології (Малиш, 2019). Згідно з нею було виокремлено два основні різновиди методологічних імперативів — принципи та правила. Принципи презентують ключові положення методології, а правила — додаткові директиви, що окреслюють напрямок дій науковця. Серед останніх розрізняється негативна евристика (заборони дій, які дозволяють уникати похибок в одержаній інформації) та позитивна евристика (переліки дій, які можуть бути здійснені в дослідженні).

Загалом, методологія інтерсекційного аналізу спирається на два принципи. Перший повторює головний принцип багатовимірного підходу та полягає в констатації множинності нерівностей. Водночас ця множинність у багатовимірному підході операціоналізується в дещо відмінний спосіб, аніж в інтерсекційному. У межах першого складність нерівностей фіксується на основі або індикаторів, що відповідають головним проявам однієї форми нерівності, або на показниках декількох ключових форм нерівностей, кожна із яких, своєю чергою, може вимірюватися за допомогою однієї чи декількох змінних. У другому множинність нерівностей передбачає обов'язкове звернення до декількох їхніх форм.

Другий принцип стосується визнання особливих поєднань нерівностей — їхніх «перетинів». Він передбачає те, що між окремими формами нерівностей наявні специфічні взаємозв'язки, результатом яких є їхнє перетворення на систему. На відміну від багатовимірного підходу, де також можливе звернення до впливів окремих форм нерівностей одна на одну, тут акцентується набут-

тя сукупностями нерівностей нових властивостей, що не зводяться до притаманних кожній із них окремо.

Попри відсутність чітких методологічних рекомендацій щодо вимірювання комплексних нерівностей у кількісній емпіричній розвідці, наразі є усталеними два способи його здійснення. Перший, покликаний висвітлити механізм впливу різних форм нерівностей одна на одну, полягає в побудові регресійних моделей, де, крім головних ефектів впливів стратифікаційних ознак, враховуються і їхні взаємодії (Róbert, 2009). У другому способі, спрямованому на визначення страт у просторі системних нерівностей, континуум усіх ієрархічно впорядкованих позицій у ньому розглядається як латентна змінна, категорії якої становлять комбінації розмірностей окремих стратифікаційних параметрів (Alkire et al., 2015).

Негативна евристика підходу містить доповнення до описаних принципів, зумовлених природою комплексних нерівностей, передусім такими їхніми властивостями, як гетерогенність і плинність. Одна з них виявляється в тому, що різні комбінації позицій на окремих стратифікаційних ознаках мають наслідком виокремлення прошарків індивідів, наділених неоднаковим доступом до життєвих благ і можливостей. Інша — в перманентній зміні кількості таких прошарків, їхньої чисельності та складу внаслідок взаємовпливів між окремими нерівностями.

Звідси й суттєве правило, яке полягає в тому, що для формування цілісного уявлення про комплексні нерівності не повинні ігноруватися окремі страти, розгляду має піддаватися множина їхніх форм від депривованих до наділених значною кількістю ресурсів. Саме через їхнє зіставлення є можливою коректна оцінка властивих суспільству структурних розколів.

Наступне важливе правило передбачає відмову від уживання конструктів, котрі фіксували б поєднання окремих вимірів нерівностей без урахування соціокультурного контексту. Нерівності у своїх взаємозв'язках конструюють одна одну, змінюючи навколишнє середовище, яке, зі свого боку, накладає відбиток на механізм їхнього вияву. Отже, комбінації категорій окремих стратифікаційних ознак, що є підґрунтям для виокремлення прошарків у системах нерівностей, не є сталими для різних часових проміжків і культур.

Позитивна евристика підходу спрямована на забезпечення високої змістовної валідності методик вимірювання комплексних

нерівностей, їхньої спроможності адекватно фіксувати властиву соціуму стратифікацію. Обидва її правила ґрунтуються на тому, що основним критерієм перевірки якості як стратифікаційних класифікацій, так і моделей, що пояснюють механізми взаємодії між системами розподілу окремих видів ресурсів, є їхня відповідність емпіричним даним, встановлювана практично.

Перше правило вказує на те, що переліки форм нерівностей, котрі перетинаються, можуть варіювати, але критерієм системного характеру їхнього поєднання є наявність значимих зв'язків між ними.

Згідно з другим правилом, окремі верстви, виокремлені соціологами на основі перетинів різних форм нерівностей, мають відбивати реальні соціальні категорії, характеристики яких є якомога гетерогеннішими від однієї до іншої та, навпаки, якомога гомогеннішими в межах кожної з них. У той самий час кількість структурних елементів типології також варіативна та диктується характером емпіричної інформації.

Загалом наведений перелік методологічних директив описує алгоритм емпіричного дослідження, спрямованого на одержання надійної та валідної інформації про комплексні нерівності, властиві сучасним суспільствам. Він уможливорює врахування їхніх сутнісних характеристик — багатовимірності, системності та плинності — та передбачає перевірку припущень щодо форм нерівностей, які утворюють систему, та механізмів їхнього взаємозв'язку.

Приклад побудови стратифікаційних типологій

Найпоширенішим напрямом використання в стратифікаційному аналізі як багатовимірного, так згодом й інтерсекційного підходу є виявлення прошарків, утворених унаслідок об'єднання нерівностей у систему. Яскравий приклад побудови типологій такого типу становить класова схема, розроблена Майком Севіджем із колегами (Savage et al., 2013) з опертям на ідеї П'єра Бурдьє.

Принцип багатовимірності в ній відображено через звернення до трьох форм капіталу, наявних у індивідів: економічного (добробут), культурного (спроможність поцінувати культурні блага та долучатися до них, а також дипломи, інституціоналізовані освітніми успіхами) та соціального (контакти та зв'язки з іншими людьми для створення власної соціальної мережі) (Savage et al., 2013, р. 5), — для вимірювання яких було дібрано по дві змінні.

Економічний капітал виявлявся на основі доходу домогосподарства та його активів (комбінація стандартизованих значень заощаджень домогосподарства та ціни помешкання, де воно розташоване). У межах культурного капіталу виокремлювалися інтелектуальний капітал (стосувався частоти таких практик, як відвідування культурних пам'яток, музеїв, художніх галерей та театрів, прослуховування класичної музики та джазу, харчування у французьких ресторанах) та емерджентний капітал (відповідав частоті використання соціальних мереж й Інтернету, прослуховування рок-музики та репу, занять спортом, тренувань у спортзалі, відвідувань спортивних змагань і концертів, проведення часу з друзями, відеоігор). Соціальний капітал визначався середнім балом статусу занять, знайомих респондентові, та кількістю контактів із особами, які мають різні заняття (Savage et al., 2013, pp. 7–11).

Дотримання *принципу комплексності нерівності* та врахування перетинів її окремих форм, презентованих трьома видами капіталу, уможлиблює методологія латентного класового аналізу. Вона дає змогу виявити на основі значень шести стандартизованих змінних-індикаторів економічного, культурного та соціального капіталів сукупність соціальних прошарків в інтегральному просторі нерівностей.

Водночас, відповідно до *правила гетерогенності*, утворена класова схема презентує континуум із семи соціальних категорій, наділених відмінними життєвими шансами, а саме: еліти, усталений (established) середній клас, технічний середній клас, нові забезпечені робітники, традиційний робітничий клас, нові працівники сфери послуг і прекаріат (Savage et al., 2013, p. 12).

Елітам властиві дуже високий економічний (передусім заощадження) й інтелектуальний капітал, а також високий соціальний капітал. *Усталений середній клас* характеризується високого рівня економічним, інтелектуальним та емерджентним капіталом та середнім значенням статусу контактів. *Технічному середньому класу* притаманні високий економічний капітал і середнє значення статусу контактів при їхній невеликій кількості, ще й помірний культурний капітал. *Нові забезпечені робітники* володіють доволі добрим економічним капіталом, хорошим емерджентним і помірним інтелектуальним капіталом, але водночас мають досить низькі середні значення статусу контактів (хоча цей показник суттєво варіює у відповідній категорії осіб). *Традиційний робітничий клас*

має помірно низький економічний капітал попри прийнятну вартість їхнього помешкання, контактів у них небагато й обидва виміри культурного капіталу є низькими. *Нові працівники сфери послуг* характеризуються помірно низьким економічним капіталом, але водночас помірними доходами домогосподарства та кількістю контактів, а також мають високий емерджентний та низький інтелектуальний капітал. До складу *прекаріату* входять особи з низьким економічним капіталом і найнижчими балами за всіма іншими критеріями.

Дотримування *правила контекстності* виявилось у доборі тих показників, які оптимально відбивали володіння різними формами капіталу. Для коректного визначення їхнього переліку, релевантного для застосування для всього населення країни, автори здійснили порівняльний аналіз даних не лише Британського дослідження класів (The Great British Class Survey, GBCS), але також загальнонаціонального опитування, проведеного GfK. Набір змінних, застосовуваних для класифікації, був оптимальним для фіксації кожного з видів капіталу на час студій і також міг уточнюватися в наступних хвилях проєкту, що надавало типології гнучкості.

Одержана класова схема враховувала розподіли значень показників різних форм капіталу, актуальні на момент проведення розвідки. Тому запропонований перелік класів не був сталим у часі, тобто враховувалася плинність поєднання різних форм нерівностей.

Два наступні правила, належні до *позитивної евристики підходу* — фіксація класовою схемою зв'язків між формами нерівностей і відповідність одержаного переліку страт емпіричним даним, його обґрунтованість — втілено завдяки обраній дослідниками методології побудови класової моделі.

Так, методика латентного класового аналізу дала змогу втілити індуктивну логіку побудови статифікаційної класифікації завдяки ідентифікації мінімальної кількості максимально гетерогенних прошарків, наділених відмінним обсягом капіталу різних форм. Водночас, як продемонстрував подальший аналіз даних, одержаним соціальним категоріям були властиві й суттєві розбіжності за соціодемографічними характеристиками.

Отже, наведені констатації переконливо засвідчують перспективність застосування інтерсекційної методології для ідентифікації прошарків у просторі комплексних нерівностей.

5.2. Суб'єктивні та об'єктивні показники нерівностей у комплексному вимірюванні стратифікації

Окреслюючи евристичний потенціал інтерсекційного підходу, варто зазначити, що перелік індикаторів позицій індивідів у стратифікованому соціальному просторі не обмежується тими, що фіксують наявність у них певних ресурсів або можливостей. Окрему їхню групу становлять ті, що відображають уявлення індивідів про властиві соціуму форми нерівностей і сприйняття власного місця в їхніх вимірах. Дані емпіричних досліджень переконливо доводять, що саме останні є головними чинниками орієнтації на різні типи урядових ініціатив, рівня довіри до певних інституцій і посадовців або задоволення життям (Clark, 2003; Engelhardt & Wagener, 2014; Ferrer-i-Carbonell, 2005; Gimpelson & Treisman, 2015; Niehues, 2014; Yanai, 2017; Малиш, 2012). Характер зв'язків позицій індивідів на шкалах стратифікаційних ознак і їхнього сприйняття цих позицій потребує ґрунтовного вивчення, оптимальним інструментом для якого є інтерсекційна методологія. Зазначені міркування стали поштовхом для дослідження руху населення України в соціальному просторі в добу пострадянських трансформацій, опис алгоритму та основних висновків якого презентовано нижче.

Принцип багатовимірності в розвідці дотримано через використання низки показників міжпоколінного руху в соціальному просторі, де перша група фіксувала міжпоколінну мобільність індивідів, а друга — їхні уявлення про переміщення в просторі нерівностей. Найширший перелік індикаторів указаних груп був наявним у масивах даних модуля «Соціальна нерівність» Міжнародної програми соціальних досліджень (International Social Survey Programme – ISSP) за 2009 та 2019 роки. Трендовий дизайн дослідження уможливив порівняння значень відповідних змінних у різних часові періоди та характеру поєднань їхніх категорій.

Цільова підвибірка розвідки в обох масивах виокремлювалася з урахуванням низки критеріїв. По-перше, задля досягнення максимальної тотожності генеральних сукупностей вказаних опитувань із масиву першого видалено кейси респондентів, що мешкали в Криму.

По-друге, з огляду на використання в дослідженні показників самооцінки індивідами позиції на соціальній драбині, яким властива інерційність і невисока чутливість до соціальних змін (Малиш, 2019, сс. 221–239), увагу було сфокусовано на індивідах, чие дитинство припало на період існування СРСР, а трудова діяльність батьків відповідала періоду стійкого розвитку СРСР або Перебудові (1953–1991). Отже, аналізувалася категорія осіб, які на час опитування мали від 33 до 71 років 2009 року та від 43 до 81 року 2019 року, а зазначена ними позиція батька або матері відповідала стратифікаційній моделі, властивій соціалістичному ладу. Водночас відібрані респонденти, навіть за умов здобуття ними вищої освіти, перебували на ринку праці не менше десяти років, що дало змогу робити висновки про співвідношення їхнього статусу заняття з батьківським. Загальна кількість використаних кейсів 2009 року склала 1 186, а 2019-го – 1 139.

Всі показники міжпоколінних переміщень розраховувалися на базі зіставлення позицій індивідів та їхніх батьків, де статус перших відповідав посткомуністичному, а других — комуністичному періоду, що давало змогу встановити вплив суспільних трансформацій на переміщення індивідів у соціальному просторі. Додатково відстежувалися зміни в сприйнятті позиції батьків і батьківської родини за десятирічний період.

Перелік змінних в обох хвилях опитування мав відмінності. Так, під час аналізу даних масиву 2009 року було використано такі показники: міжпоколінні рух респондента соціальною драбиною та класова мобільність, а також суб'єктивна соціальна мобільність. У масиві даних за 2019 рік базу для аналізу склали: міжпоколінні рух соціальною драбиною, класова та освітня мобільність, а також прогнозований внутрішньопоколінний рух сходинками соціальної драбини. Тобто стрижневими для визначення перехресень стали два показники — міжгенераційні рух соціальною драбиною та класова мобільність, — тоді як інші показники давали змогу уточнити й деталізувати одержану типологію.

Щодо самих змінних, то міжпоколінний рух соціальною драбиною ґрунтувався на порівнянні позиції сім'ї респондента та його батьківської родини на соціальній драбині з десятиох сходинок³.

³ Запитання в опитувальнику були сформульовані так: «У нашому суспільстві є групи, які займають вищі шаблі суспільної ієрархії, і групи, які займають нижчі шаблі. Перед вами сходи, на яких 10 — це найвище стано-

У випадку, коли позиція індивіда була вищою за позицію батька — рух ідентифікувався як висхідний, коли вона, навпаки, виявлялася нижчою — як низхідний, а за відтворення тієї самої позиції фіксувалася іммобільність.

Внутрішньопоколінний прогнозований рух соціальною драбиною базувався на зіставленні позиції сім'ї респондента на момент опитування⁴ та через десять років⁵. Схема кодування тотожна наведеній вище, так само як і категорії одержаної змінної.

Суб'єктивна мобільність відповідала самооцінці індивідом факту зміни статусу його роботи порівняно з батьківською за п'ятибальною шкалою, де 1 — значно вищий, ніж у батька; 2 — вищий; 3 — такий самий; 4 — нижчий; 5 — значно нижчий⁶. Під час подальшого аналізу віяло змінної було перекодовано в три категорії: висхідна мобільність (коди 1 та 2), низхідна мобільність (коди 4 та 5) й іммобільність (код 3).

Міжпоколінна класова мобільність вимірювалася шляхом зіставлення класової позиції респондента з одним із його батьків, визначених за 10-класовою версією схеми Голдторпа та презентованою наступними категоріями: вищий службовий клас (I); нижчий службовий клас (II); працівники рутинної нефізичної праці (III); самозайняті з найманими працівниками (IVa); самозайняті без найманих працівників (IVb); самозайняті фермери (IVc); керівники, зайняті фізичною працею (V); кваліфіковані працівники фізичної праці (VI); напівкваліфіковані працівники фізичної праці (VIIa) та некваліфіковані працівники сільського господарства (VIIb). Беручи до уваги напрацювання представників індивідуального підхо-

вище, а 1 — найнижче. На якому щаблі Ви розмістили б себе? А якщо згадати родину, де Ви виростили, де б на цій шкалі перебувала вона?».

⁴ Та сама змінна, що й для визначення міжгенераційного руху сходинками соціальної драбини.

⁵ Запитання мало таке формулювання: «Якщо замислитись про майбутнє, через 10 років на якому щаблі від 1 до 10, де 10 — це вершина, а 1 — низ, ви будете перебувати?».

⁶ Запитання в опитувальнику сформульовано так: «Тепер питання про Вашу роботу (або про останнє місце роботи, якщо Ви тимчасово не працюєте). Якщо порівняти Вашу роботу з тією, яку мав Ваш батько тоді, коли вам було 14–15–16 років, то, на Вашу думку, статус Вашої роботи є (або був)…».

ду⁷ до визначення мобільності, було обрано відмінну основу для порівняння в респондентів різної статі: у чоловіків нею слугувала класова позиція батька, а в жінок — матері. Категоріями змінної, яка фіксувала міжпоколінну класову мобільність, були: висхідна мобільність, горизонтальна мобільність, іммобільність і низхідна мобільність. Висхідна мобільність фіксувалася, коли позиція індивіда була вищою за позицію батька або матері, а низхідна — коли вона була нижчою. Переміщення в межах двох діапазонів класів, III–VI та VIIa–VIIb, відносилися до горизонтальної мобільності. Відтворення класової позиції батька або матері належало до іммобільності (OECD, 2018, сс. 177–191).

Міжпоколінна освітня мобільність визначалася під час порівняння освітнього рівня респондента та одного з його батьків (матері в жінок і батька в чоловіків). Категоріями змінних, що фіксували освітній рівень, були: 1 — неповна середня освіта (7–9 класів середньої школи) та ПТУ без повної середньої освіти; 2 — повна загальна середня освіта (10–11 класів середньої школи); 3 — ПТУ на базі повної загальної середньої освіти; 4 — неповна вища освіта (зокрема середня спеціальна освіта); 5 — повна вища освіта (бакалавр, магістр, спеціаліст). Висхідною мобільність вважалася за умов вищого освітнього рівня респондента порівняно з батьком чи матір'ю, низхідною — нижчого, а іммобільність була наявна при їхньому збігові.

Дотримання другого *принципу* — *врахування саме перехречень* між суб'єктивним сприйняттям руху в соціальному просторі та його об'єктивними виявами — уможлиблювалося застосуванням множинного аналізу відповідностей до наборів їхніх індикаторів.

Ужитий метод аналізу дав змогу виокремити множину гетерогенних категорій, утворених у просторі комплексної нерівності (перше правило *негативної евристики*). Другого правила негативної евристики — відмови від ігнорування соціокультурного контексту — дотримано завдяки виокремленню як цільової категорії осіб тих, чия міжпоколінна мобільність нашаровувалася на зміну суспільного ладу. Крім того, час проведення опитувань надавав можливість виявити особливості руху індивідів у соціальному просторі та уявлень про нього до та після подій Майдану (2013–2014).

⁷ Ґрунтовний критичний аналіз підходів до визначення мобільності подано в праці Світлани Оксамитної (2011, сс. 36–42).

Відповідно до правил *позитивної евристики*, які постулювали варіативність наборів змінних і кількості одержаних страт, їхню відповідність емпіричним даним було обґрунтовано додатково. Так, перед побудовою класифікації було перевірено існування зв'язків між різними показниками переміщень, а також використано для неї лише показники з достатніми значеннями мір дискримінації (перше правило). Тому одержана стратифікаційна класифікація не мала дедуктивного характеру та виводилася з констеляцій вимірів різних форм руху, виявлених на емпіричних даних (друге правило).

5.3. Показники руху в соціальному просторі: динаміка та взаємозв'язки

Головними показниками переміщень індивідів у соціальному просторі в обох масивах були міжпоколінні класова мобільність і рух сходами соціальної драбини.

Для респондентів обох статей і в обидва розглянуті роки частка тих, хто здійснив висхідну *класову мобільність*, була вищою за частку тих, у кого вона виявилася низхідною (табл. 5.1). Значимі часові відмінності у відсотках осіб, що презентували різні типи міжпоколінної мобільності, спостерігалися лише для чоловіків у категорії іммобільних. Відзначена закономірність, імовірно, зумовлена суттєвим зменшенням частки кейсів, де були відсутні дані щодо класової належності батька (з 22,3% 2009 року до 15,4% 2019-го).

Утім, зафіксована незмінність трендів мобільності протягом десяти років не була свідченням стабільності класового розподілу представників виокремленої вікової категорії. Так, за вказаний проміжок часу в чоловіків збільшилася частка належних до вищого службового класу (з 17% 2009 року до 25%⁸ 2019-го, відмінності значимі на рівні $p=0,01$) та зменшилася частка робітників некваліфікованої фізичної праці (з 26,9% до 20,2%, $p=0,05$), а в жінок підвищилася кількість представниць нижчого службового класу (з 15,6% до 21,3%, $p=0,01$). Водночас за десять років змінилися розподіли класової належності батьків і матерів респондентів: вона стала сприй-

⁸ Тут і далі наведено валідні відсотки.

матися «контрастнішою». Так, серед батьків зросли частки представників вищого службового класу (з 11,2% 2009 року до 14,4% 2019-го, $p=0,05$), самозайнятих (з 1,9% до 3,9%, $p=0,01$) та робітників некваліфікованої фізичної праці (з 13,5% до 23%), а частка робітників напівкваліфікованої праці зменшилася (з 34,2% до 19,5%, $p=0,01$). Матері здавалися опитаним кваліфікованішими, аніж десять років тому: значимо більшими 2019 року виявилися частки належних до вищого службового (8,8% проти 5,9% 2009 року, $p=0,05$), нижчого службового класів (12,7% порівняно з 8,3%, $p=0,01$), тоді як частка робітниць некваліфікованої фізичної праці суттєво зменшилася (з 41% 2009 року до 32,1% 2019-го, $p=0,01$).

В обох хвилях опитування спостерігалися гендерні відмінності в частках осіб, які здійснили різні типи мобільності: 2009 року вони простежувалися для горизонтальної мобільності (11,8% у чоловіків проти 17,4% у жінок, $p=0,05$) та низхідної мобільності (23,9% у чоловіків порівняно з 11,7% у жінок, $p=0,01$), а 2019 року — для всіх типів мобільності (для іммобільних частки різнилися на рівні $p=0,05$, для всіх інших — на рівні $p=0,01$) (табл. 5.1).

Часові відмінності в міжпоколінному русі соціальною драбиною, так само як і в класовій мобільності, були властиві чоловікам. Серед них за десять років суттєво зросла частка тих, хто перемістився вгору (з 15,8% до 26,9%, $p=0,01$), та зменшилася кількість тих, хто спустився вниз (51,9% до 31,2%, $p=0,01$). За вказаними типами руху 2019 року також були наявні й гендерні відмінності, яких не спостерігалось 2009 року.

Характеризуючи характер міжпоколінного руху індивідів соціальною драбиною детальніше, слід указати на відмінності в розташуванні на ній респондентів різної статі. За десять років частки чоловіків на нижчих щаблях соціальної драбини помітно зменшилися (на першій сходинці — з 14,9% до 7,9%, $p=0,01$; на третій — з 24,6% до 17,6%, $p=0,01$), тоді як на вищих — зросли (на п'ятій — з 23,1% до 28,7%, $p=0,05$; а на сьомій, восьмій та десятій, де 2009 року було менше, ніж 1% осіб, ця кількість підвищилася до 4,6% ($p=0,01$), 1,7% і 3,2% відповідно, для двох останніх сходинок $p=0,05$). У жінок зміни торкнулися лише п'ятої сходинки, на якій, порівняно з 18,5% 2009 року, розмістило себе 25,8% респонденток ($p=0,01$).

Водночас за десять років із попередньої хвилі опитування респонденти були схильними вважати вищою позицію батьківської

родини: зросла частка тих, хто розташував її на вершині соціальної драбини (з 0,7% 2009 року до 4,3% 2019-го, $p=0,01$), та зменшилася тих, хто відніс її до другої сходинки (з 8,5% до 6,3%, $p=0,05$). Дещо перерозподілилися відсотки на серединних позиціях: більше сімей розмістили на п'ятій сходинці (23,2% проти 27,7%, $p=0,05$) та менше — на шостій (15,2% порівняно з 11,8%, $p=0,05$).

Таблиця 5.1

**Часові відмінності переміщень у соціальному просторі
(2009 і 2019 роки), %**

Тип мобільності	Чоловіки		Жінки	
	2009	2019	2009	2019
Класова мобільність				
Висхідна	38,9	38,2	45,8	50
Горизонтальна	11,8	8,1	17,4	14,2
Імобільність	24,5	31,3	25,1	24,1
Низхідна	23,9	22,4	11,7	11,7
Рух соціальною драбиною				
Висхідний	15,8	26,9	15,9	19,2
Імобільність	32,3	34,9	37,3	32,4
Низхідний	51,9	38,2	46,8	48,4

Примітки: У таблиці наведено валідні відсотки. Темно-сірим кольором виділено відмінності між категоріями на рівні $p=0,01$, світло-сірим — на рівні $p=0,05$.

Інші характеристики переміщень індивідів у соціальному просторі фіксувалися такими показниками, як *суб'єктивна соціальна мобільність (2009)*, а також *прогнозований рух сходинками соціальної драбини та міжпоколінна освітня мобільність (2019)*. Усім різновидам руху властиві переважання висхідної мобільності над низхідною та значні частки іммобільних осіб (табл. 5.2). Гендерні відмінності в розподілах за типами мобільності притаманні освітній мобільності та прогнозованому руху соціальною драбиною. У першій вони виявилися особливо яскравими для висхідної мобільності, яку здійснило 62,8% жінок на протывагу 49,2% чоловіків (значимість відмінностей на рівні $p=0,01$). Натомість уявлення респондентів різної статі про зміну власного статусу заняття порівняно з батьковим не мали значимих розбіжностей.

Таблиця 5.2

Гендерні відмінності переміщень у соціальному просторі, %

Тип мобільності	Чоловіки	Жінки
Суб'єктивна мобільність (2009)		
Висхідна	40,2	37
Імобільність	35,2	36,4
Низхідна	24,5	26,6
Освітня мобільність (2019)		
Висхідна	49,2	62,8
Імобільність	39,1	29,4
Низхідна	11,7	7,9
Прогнозований рух соціальною драбиною (2019)		
Висхідний	41	46,4
Імобільність	44	37,6
Низхідний	14,9	16

Примітки: У таблиці наведено валідні відсотки. Темно-сірим кольором виділено відмінності між категоріями на рівні $p=0,01$, світло-сірим — на рівні $p=0,05$.

В обох хвилях дослідження між різними показниками руху в соціальному просторі існували зв'язки, хоча їхній характер мав часові та гендерні особливості.

2009 року для чоловіків було зафіксовано значимий зв'язок між парами всіх перелічених змінних, значення якого коливалися в діапазоні від слабкого до помірного (табл. 5.3). Найслабшим він виявився для руху соціальною драбиною та міжпоколінної класової мобільності. Для жінок значимого зв'язку між останніми змінними не було, помірним він був для класової та суб'єктивної мобільності, а також для руху соціальною драбиною та суб'єктивної мобільності.

2019 року для респондентів обох статей спостерігалася менша узгодженість між показниками руху в соціальному просторі, аніж 2009-го (табл. 5.4). І в чоловіків, і в жінок був відсутнім зв'язок між класовою мобільністю та рухом соціальною драбиною, освітньою мобільністю та прогнозованим рухом соціальною драбиною, а також класовою мобільністю та прогнозованим рухом соціальною драбиною. Натомість для чоловіків спостерігався зв'язок між трьома парами змінних: помірний для класової та освітньої мобільності, слабкий для руху соціальною драбиною та

прогнозованого руху нею і, крім того, наближений до помірною для руху соціальною драбиною та освітньої мобільності. Для жінок пов'язаними виявилися лише дві пари показників: класова та освітня мобільність, для яких асоціація наближалася до помірної, а також прогнозований та актуальний рух соціальною драбиною, для яких зв'язок був слабкий.

Таблиця 5.3

Зв'язки між показниками руху в соціальному просторі (2009 рік)

Чоловіки				Жінки			
	КМ	СД	СМ		КМ	СД	СМ
КМ	1			КМ	1		
СД	V=0,148 p=0,01	1		СД	V=0,102 p=0,079	1	
СМ	V=0,3 p<0,001	V=0,257 p<0,001	1	СМ	V=0,210 p<0,001	V=0,239 p<0,001	1

Примітки: У таблиці наведено значення міри асоціації Крамера V для пар ознак та рівень його значимості. Темно-сірим кольором виділено значення V Крамера, для яких $p \leq 0,01$.

Позначення в таблиці: КМ — класова мобільність, СД — рух соціальною драбиною, СМ — суб'єктивна соціальна мобільність.

Таблиця 5.4

Зв'язки між показниками руху в соціальному просторі (2019 рік)

Чоловіки					Жінки				
	КМ	СД	ОМ	ПСД		КМ	СД	ОМ	ПСД
КМ	1				КМ	1			
СД	V=0,11 p=0,146	1			СД	V=0,054 p=0,769	1		
ОМ	V=0,35 p<0,001	V=0,127 p=0,009	1		ОМ	V=0,266 p<0,001	V=0,045 p=0,652	1	
ПСД	V=0,081 p=0,706	V=0,23 p<0,001	V=0,101 p=0,17	1	ПСД	V=0,107 p=0,155	V=0,193 p<0,001	V=0,074 p=0,296	1

Примітки: У таблиці наведено значення міри асоціації Крамера V для пар ознак та рівень його значимості. Темно-сірим кольором виділено значення V Крамера, для яких $p \leq 0,01$.

Позначення в таблиці: КМ — класова мобільність, СД — рух соціальною драбиною, ОМ — освітня мобільність, ПСД — прогнозований рух соціальною драбиною.

В обох хвилях опитування дещо краще були пов'язаними показники в межах кожної із груп — об'єктивних і суб'єктивних. До того ж, у жінок узгодженість індикаторів руху в соціальному просторі виявилася меншою, аніж у чоловіків — асоціації наявні між меншою кількістю пар ознак.

Узагальнюючи інформацію щодо переміщень індивідів у соціальному просторі, зазначимо, що їхні об'єктивні та суб'єктивні показники вказують на неоднакові частки осіб, що здійснили міжпоколінну мобільність. Такі відмінності зумовлені особливостями вимірювальних підходів, використовуваних у кожній із груп змінних: у межах першої фіксуються чітко окреслені набори позицій на шкалах стратифікаційних ознак, тоді як друга спирається на самооцінки, критерії для яких задаються самими респондентами і є варіативними. Як наслідок, рух певними ієрархіями й уявлення про нього різняться, вони не симетричні: позитивні соціальні зрушення, відображені об'єктивними показниками, лише частково знаходять підтвердження в розподілах значень суб'єктивних показників через відносність останніх.

На користь такого пояснення свідчать і дані репрезентативних соціологічних опитувань. Згідно з ними, за розглянутий десятирічний період частка бідних⁹, яка 2009 року сягнула екстремально високого значення — 21% (*Українське суспільство*, 2017) — вже 2017-го знизилась до 12% і становила стільки ж і 2020 року (*Динаміка самооцінки*, 2020). Рівень добробуту¹⁰, навпаки, зріс із 40% 2009 року до 49% 2020-го (*Самооцінка щастя*, 2020). На тлі відзначеного покращення рівня матеріального забезпечення населення, помітних змін у його оцінках задоволеності життям та теперішнім становищем у суспільстві не відбулося (Таблиці, 2018, сс. 463, 466).

5.4. Інтерсекції різних форм соціальної мобільності

Комплексний опис руху індивідів у соціальному просторі передбачає не лише виявлення зв'язків між його окремими формами, а й з'ясування того, як саме окремі типи переміщень у їхніх межах

⁹ Йдеться про осіб, що декларують нестачу грошей на їжу.

¹⁰ Визначався як частка осіб, яким вистачає грошей не лише на їжу та одяг.

комбінуються. Констеляції категорій змінних, що фіксують переусування в різних соціальних ієрархіях, формують підгрунття для виокремлення низки категорій осіб із відмінними патернами руху в межах систем нерівностей.

Задля уникнення умоглядного характеру стратифікаційних типологій, базованих на індикаторах переміщень у соціальному просторі, виокремлення їхніх категорій здійснювалося засобами множинного аналізу відповідностей. До того ж через відмінності в позиціях респондентів різної статі на шкалах стратифікаційних ознак і в характері переміщення ними класифікація будувалася окремо для чоловіків та жінок. Перелік змінних у різних хвилях проекту різнився: для 2009 року його склали міжгенераційні класова мобільність і рух соціальною драбиною та суб'єктивна соціальна мобільність, а для 2019 року — міжпоколінні класова та освітня мобільність і рух соціальною драбиною, а також прогнозоване переміщення нею. Значення мір дискримінації для показників у всіх підвибірках були достатніми, аби скористатися ними для конструювання типології — середнє для розмірностей кожної підвибірки коливалося в діапазоні $[0,231; 0,838]$ для кожного з двовимірних рішень.

Загалом 2009 року розташування різних категорій індивідів у просторі, утвореному трьома ознаками, у чоловіків і жінок виявилось подібним. У чоловіків перший вимір пояснював 54,8% варіативності ознак, а другий — 51,6%¹¹. Перший вимір відображав рух індивідів у соціальному просторі: на його полюсах розташувалися індивіди, які здійснили висхідний і низхідний міжпоколінний рух за соціальною драбиною, класовою належністю та за статусом заняття, а посередині — ті, хто відтворив батьківські позиції. Другий — описував стабільність за суб'єктивним сприйняттям руху (соціальна мобільність і переміщення соціальною драбиною), де полюси становили іммобільність за обома ознаками та рух за ними. Комбінації різних форм переміщень у соціальному просторі¹² дали змогу виокремити чотири категорії осіб (рис. 5.1).

¹¹ Загальна частка поясненої варіативності ознак для обох вимірів перевищує 100%, що зумовлено особливостями підрахунку значень інерції для змінних, у яких наявні пропущені значення. Зокрема, для класової мобільності частка пропущених значень у чоловічій підвибірці 2009 року сягає 26,1%.

¹² Тут і далі йдеться про розташування категорій класифікаційних ознак у просторі двовимірного рішення відповідно до значень мір дискримінації.

Перша — «спуск» — охоплювала осіб, які порівняно з батьками погіршили своє становище за всіма трьома показниками. Друга — «стабільність» — об'єднала іммобільних за статусом заняття, позицією на соціальній драбині та класовою належністю й тих, хто здійснив горизонтальну класову мобільність. До третьої — «підйому» — належали ті, хто піднявся вгору за класовою належністю та відчув підвищення статусу заняття порівняно зі статусом батька. Окрему категорію склали особи, які здійснили висхідний рух сходами соціальної драбини.

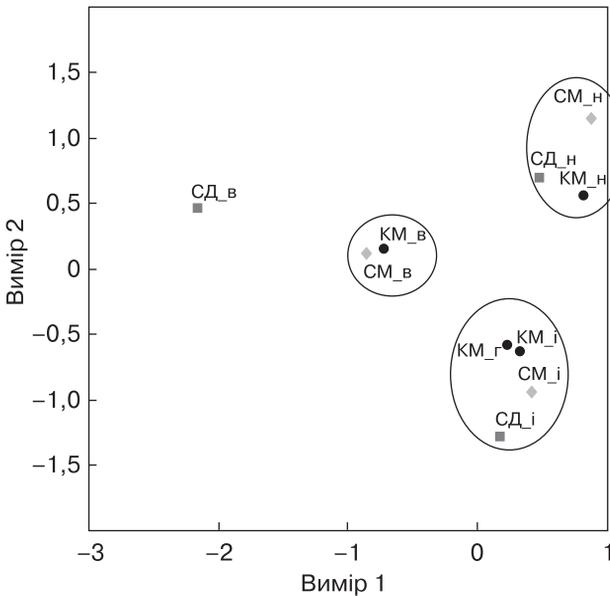

Рисунок 5.1. Перетини різних форм руху в соціальному просторі, чоловіки (2009 рік)

Примітка: СД_в, СД_і, СД_н — рух соціальною драбиною висхідний, іммобільність, низхідний; СМ_в, СМ_і, СМ_н — суб'єктивна соціальна мобільність висхідна, іммобільність, низхідна; КМ_в, КМ_г, КМ_і, КМ_н — класова мобільність висхідна, горизонтальна, іммобільність, низхідна.

Значення показників інерції у жінок були дещо нижчими, аніж у підвибірці чоловіків. Перший вимір, який розрізняв індивідів за стабільністю позиції за суб'єктивними показниками руху, пояснював 49,5% варіативності класифікаційних ознак, а другий, що відбивав характер переміщень за всіма трьома показниками, — 48,5%. Змістовні характеристики описаних вимірів, як засвідчує

рисунок 5.2, відповідають наведеним для чоловіків. Загалом набір категорій, утворених перетинами різних форм руху, у жінок відтворює одержаний для чоловіків, за винятком другої — «стабільності», що поділяється на дві: «стабільність за суб'єктивними показниками руху», куди потрапляють іммобільні на соціальній драбині та за статусом заняття батька, й «класова стабільність», до якої належать ті, котрі здійснили горизонтальну мобільність або відтворили класову позицію матері. Водночас обидві вказані групи перебували досить близько одна з одною.

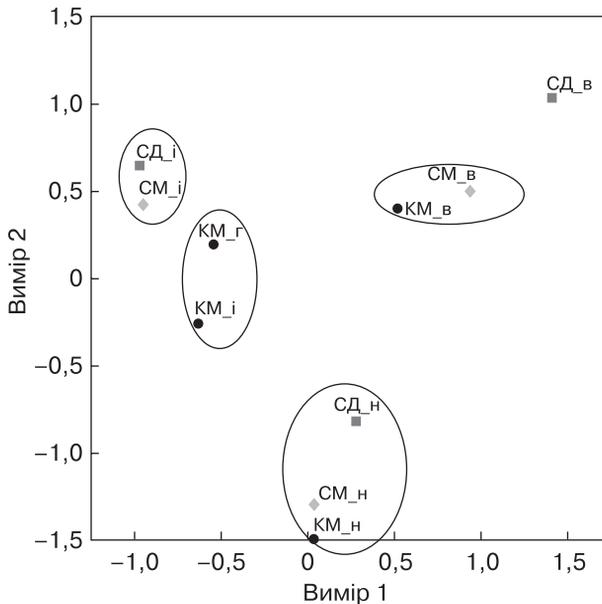

Рисунок 5.2. Перетини різних форм руху в соціальному просторі, жінки (2009 рік)

Примітка: СД_в, СД_і, СД_н — рух соціальною драбиною висхідний, іммобільність, низхідний; СМ_в, СМ_і, СМ_н — суб'єктивна соціальна мобільність висхідна, іммобільність, низхідна; КМ_в, КМ_г, КМ_і, КМ_н — класова мобільність висхідна, горизонтальна, іммобільність, низхідна.

Порівняно з 2009 роком, 2019-го в обох підвибірках зменшилися значення показників інерції для вимірів, хоча в жінок вони залишалися трохи нижчими, аніж у чоловіків. Для обох статей зміст вимірів збігався: перший розподіляв респондентів за типом руху за об'єктивними показниками — класовою та освітньою мобільністю, пояснюючи 42,4% варіативності змінних у чоловіків і 39%

у жінок. Згідно з другим виміром, виокремлювалися іммобільні та рухливі респонденти за суб'єктивними показниками переміщень — прогнозованим і міжпоколінним рухом соціальною драбиною. Частка поясненої ним варіативності цих змінних склала 39% для чоловіків і 34,6% для жінок. Водночас переліки категорій осіб, виокремлені на базі патернів руху в соціальному просторі, мали низку гендерних відмінностей.

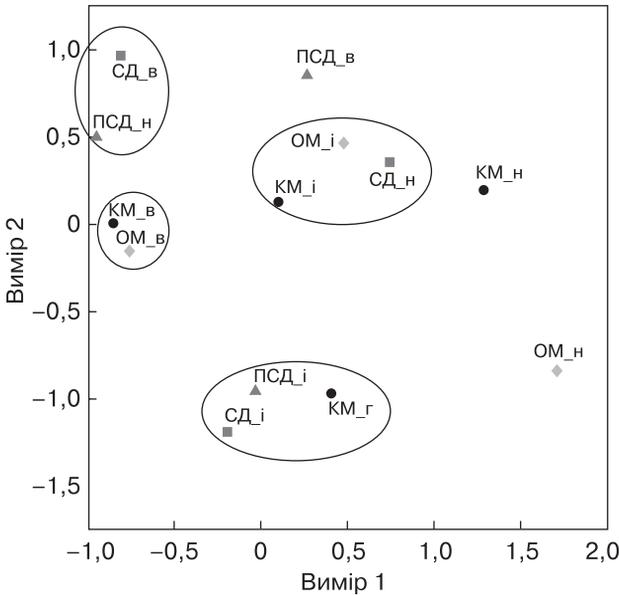

Рисунок 5.3. Перетини різних форм руху в соціальному просторі, чоловіки (2019 рік)

Примітка: СД_в, СД_і, СД_н — рух соціальною драбиною висхідний, іммобільність, низхідний; ПСД_в, ПСД_і, ПСД_н — прогнозований рух соціальною драбиною висхідний, іммобільність, низхідний; КМ_в, КМ_г, КМ_і, КМ_н — класова мобільність висхідна, горизонтальна, іммобільність, низхідна; ОМ_в, ОМ_і, ОМ_н — освітня мобільність висхідна, іммобільність, низхідна.

У підвибірці чоловіків першу категорію — «підйом за об'єктивними показниками руху» — склали ті, хто здійснив висхідну класову та освітню мобільність (рис. 5.3). Наступна категорія — «стабільність за суб'єктивними показниками» — охоплювала тих, чия позиція за соціальною драбиною не змінилася порівняно з батьківською та мала лишитися без змін через десять років. До неї також долучалися й індивіди з горизонтальною класовою мобіль-

ністю. Третю — «поєднання стабільності та спуску» — утворили особи, які відтворили класову належність і освітній рівень батька, але розмістилися нижче за батьківську родину на соціальній драбині. Ще одну — «поєднання підйому та спуску за суб'єктивними показниками» — склали ті, чий щабель на соціальних сходах був вищим за батьківський, але в майбутньому щодо яких прогнозувався низхідний рух соціальною драбиною. У три окремі категорії відділилися особи, котрі здійснили низхідну класову та освітню мобільність, а також ті, хто планував висхідний рух соціальною драбиною.

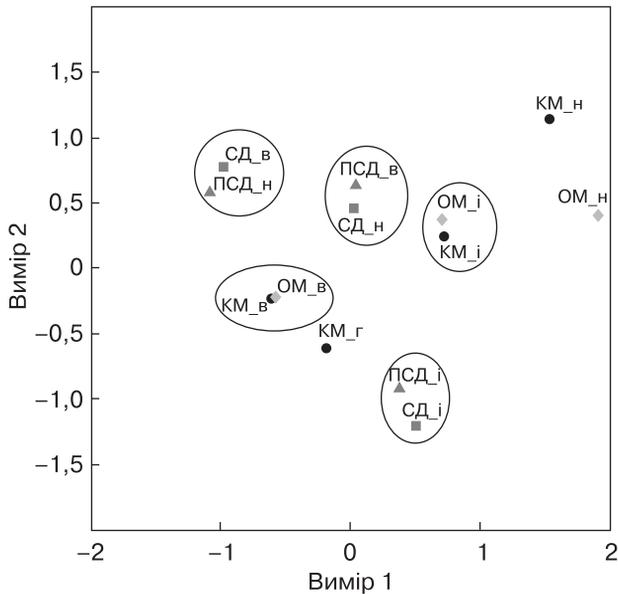

Рисунок 5.4. Перетини різних форм руху в соціальному просторі, жінки (2019)

Примітка: СД_в, СД_і, СД_н — рух соціальною драбиною висхідний, іммобільність, низхідний; ПСД_в, ПСД_і, ПСД_н — прогнозований рух соціальною драбиною висхідний, іммобільність, низхідний; КМ_в, КМ_г, КМ_і, КМ_н — класова мобільність висхідна, горизонтальна, іммобільність, низхідна; ОМ_в, ОМ_і, ОМ_н — освітня мобільність висхідна, іммобільність, низхідна.

У жіночій підвибірці відтворилася категорія «підйом за об'єктивними показниками руху» й виокремилися особи з низхідною класовою та освітньою мобільністю, проте поєднання підйому та спуску за суб'єктивними показниками презентували дві групи

осіб (рис. 5.4). Першу утворили ті, у кого комбінувалися висхідний міжпоколінний рух соціальною драбиною та низхідне прогнозоване переміщення нею, а другу, навпаки, — ті, які спустилися вниз соціальними сходами порівняно з батьками, але планували покращити своє становище через десять років. Крім того, серед жінок виокремлювалися категорії «стабільних за об'єктивними показниками» (імобільних за освітнім рівнем і класовою належністю), «стабільних за суб'єктивними показниками» (тих, які відтворили сходинку батьківської родини на соціальній драбині та планували зберегти її через десять років), а також виокремилися особи, які здійснили горизонтальну класову мобільність.

В обох хвилях опитування в жіночих підвибірках вирізнялася більша кількість комбінацій різних типів руху. Так, 2009 року їхня кількість співвідносилася як 5 : 4, а 2019-го — як 8 : 7. Крім того, кількість показників, виміри яких комбінувалися між собою, у чоловіків в обох хвилях опитування також була вищою. Показово також, що перетини між класовою мобільністю та рухом соціальною драбиною, відзначені для чоловіків в обох хвилях опитування, а для жінок — у першій, не відтворилися в останніх через десять років.

Назагал, певна неузгодженість різних показників руху в соціальному просторі, зафіксована на основі мір асоціації між ними, увиразнилася під час детального розгляду їхніх перетинів. Її підвищення в другій хвилі дослідження було невинуватим, позаяк період її проведення збігся з черговою зміною президента, що традиційно викликає в населення хвилю оптимізму.

Так, Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка за даними власних моніторингових досліджень у травні 2019 року зафіксував стрімке підвищення значення індексу очікуваного розвитку економіки країни та показників особистісного й суспільного матеріального становища, а також певне зменшення значення індексу інфляційних очікувань порівняно з 2018 роком. Щоправда, сподівання на позитивні зміни в економічній сфері доволі швидко зникли й станом на грудень 2019 року значення відповідного індексу вже не відрізнялося від минулорічного, однак для інших показників настільки суттєвого зниження позитивних налаштувань не відбулося (Балакірева & Дмитрук, 2019)¹³.

¹³ Детальний опис алгоритму підрахунку відповідних індексів та їхні значення за різні роки наведено у (Балакірева & Дмитрук, 2019).

Описана вище тенденція очікування змін на краще увиразнилася у високій частці осіб, які планували піднятися вгору соціальною драбиною, та деякому покращенні позицій респондентів на соціальній драбині. Отож, саме показники міжпокоління та внутрішньопокоління руху соціальною драбиною виявилися пов'язаними між собою, уособлюючи орієнтації індивідів на майбутнє. Натомість класова та освітня мобільність стосувалися реальних переміщень у соціальному просторі, а міра їхньої узгодженості відповідала співвідношенню класової позиції та освітнього рівня індивідів у суспільстві.

Висновки

Підбиваючи підсумки комплексного дослідження переміщень індивідів у просторі нерівностей, реалізованого засобами інтерсекційного підходу, окреслимо його основні результати.

Передусім засадничі положення інтерсекційної методології відображають два принципи (множинності нерівностей та їхньої інтерсекційності), два правила негативної евристики (відмова від зосередження на представниках депривованих верств і від ігнорування соціокультурного контексту) та два правила позитивної евристики (варіативність кількості показників нерівностей і категорій у стратифікувальних типологіях).

Висвітлені методологічні імперативи відповідають наявним у соціології практикам застосування інтерсекційного підходу до вивчення комплексних нерівностей і можуть бути вживаними для виявлення взаємозв'язків між суб'єктивними та об'єктивними показниками стратифікації.

Використання інтерсекційної методології для цілісного опису руху індивідів у стратифікованому просторі дало змогу зафіксувати низку його часових і гендерних особливостей.

Так, період транзиції зумовив загальне підвищення позицій індивідів у структурних ієрархіях: незалежно від хвилі опитування та статі, висхідна мобільність переважала над низхідною. Проте за десять років дослідження розподіли за типами міжпоколінних класової мобільності й руху соціальною драбиною змінилися лише для чоловіків: серед них збільшилася частка тих, хто відтворив класову належність батька та піднявся вгору соціальною дра-

биною, й зменшилася тих, хто спустився нею. Гендерні відмінності спостерігалися для переміщень соціальною драбиною (лише 2019 року), класової й освітньої мобільності, тоді як для суб'єктивної соціальної мобільності та прогнозованого руху соціальною драбиною їх зафіксовано не було.

Загалом, і для чоловіків, і для жінок показники переміщень у соціальному просторі були пов'язаними, хоча для перших в обох хвилях опитування спостерігалися асоціації між більшою кількістю пар змінних. Крім того, незалежно від статі, 2009 року була наявна значима асоціація між більшою часткою пар ознак, аніж 2019-го.

Характер виокремлення констеляцій категорій осіб, які здійснили рух у певних ієрархіях, від першої хвилі опитування до другої змінився. 2009 року відзначалося тяжіння до об'єднання в одну категорію осіб із однаковим типом переміщення за всіма класифікаційними ознаками. Винятки як у чоловіків, так і в жінок склали ті, хто піднявся вгору соціальною драбиною порівняно з батьками, виокремившись в окрему групу.

2019 року комбінації типів рухів виявилися більш різноманітними, поєднуючи як його висхідний, так і низхідний напрям, або ж іммобільність. Водночас кількість категорій, утворених окремою градацією лише одного показника і в чоловіків, і в жінок за десять років зросла від однієї до трьох.

За десять років змінився характер перетинів між показниками переміщень у жінок. Якщо в чоловіків в обох хвилях проекту були наявними комбінації типів класової мобільності та руху соціальною драбиною, то в жінок вони спостерігалися лише 2009 року.

Зафіксовані часові відмінності у наповненні категорій стратифікаційних типологій значною мірою зумовлені суспільними змінами, що відбувалися протягом реалізації дослідження. Водночас тестування відтворюваності одержаних класифікацій за умов збігу наборів ознак, використаних для їхньої побудови, може сформулювати плідний напрям подальших наукових розвідок.

Джерела до Розділу 5

- Балакірева, О. М., & Дмитрук, Д. А. (2019). Динаміка соціально-економічних оцінок і очікувань населення України наприкінці 2019 р. *Український соціум*, 4(71), 133–145. DOI: <https://doi.org/10.15407/socium2019.04.133>
- Динаміка самооцінки матеріального становища родини.* (2020, квітень–червень). Київський міжнародний інститут соціології. Отримано з <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=957&page=1>
- Малиш, Л. (2019). *Принципи та правила вимірювання структурних нерівностей у соціології*. Київ: Національний університет «Кієво-Могилянська академія».
- Малиш, Л. (2012). Рівень (не)довіри українців до інститутів та посадовців. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 35–52.
- Оксамитна, С. (2011). *Міжгенераційна класова та освітня мобільність*. Київ: НаУКМА, Аграр Медіа Груп.
- Самооцінка щастя населенням України.* (2020, квітень). Київський міжнародний інститут соціології. Отримано з <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=944&page=1>
- Таблиці моніторингового опитування «Українське суспільство–2018». (2018). У В. М. Ворона & М. О. Шульга (Ред.), *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін* (сс. 415–526). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Українське суспільство за 25 років: динаміка деяких соціальних показників.* (2017). Київський міжнародний інститут соціології. Отримано з <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=732&page=1&t=5>
- Хмелько, В. Є. (Ред.). (2007). *Соціальні структури і особистість: дослідження Мелвіна Л. Кона і його співпрацівників*. Київ: Видавничий дім «Кієво-Могилянська академія».
- Alkire, S., & Foster, J. E. (2011). Counting and multidimensional poverty measurement. *Journal of Public Economics*, 95, 476–487. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jpubeco.2010.11.006>
- Alkire, S., Foster, J., Seth, S., Santos, M. E., Roche, J. M., & Ballon, P. (2015). *Multidimensional poverty: Measurement and analysis*. Oxford: Oxford University Press.
- Atkinson, A. B. (2003). Multidimensional deprivation: Contrasting social welfare and counting approaches. *Journal of Economic Inequality*, 1, 51–65. DOI: <https://doi.org/10.1023/A:1023903525276>

- Blossfeld, P. N. (2019). A multidimensional measure of social origin: theoretical perspectives, operationalization and empirical application in the field of educational inequality research. *Quality & Quantity*, 53, 1347–1367. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11135-018-0818-2>
- Bukodi, E., Eibl, F., Buchholz, S., Marzadro, S., Minello, A., Wahler, S., Blossfeld, H.-P., Erikson, R., & Schizzerotto, A. (2018). Linking the macro to the micro: a multidimensional approach to educational inequalities in four European countries. *European Societies*, 20(1), 26–64. DOI: <https://doi.org/10.1080/14616696.2017.1329934>
- Choo, H. Y., & Ferree, M. M. (2010). Practicing intersectionality in sociological research: a critical analysis of inclusions, interactions, and institutions in the study of inequalities. *Sociological Theory*, 28(2), 129–149. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1467-9558.2010.01370.x>
- Clark A. E. (2003). Inequality-aversion and income mobility: A direct test. CNRS and DELTA. *Fédération Jourdan Working Paper No 2003–11*. Paris: École Normale Supérieure, Département et Laboratoire d'Economie Théorique et Appliquée.
- Crenshaw, K. (1989). Demarginalizing the intersection of race and sex: a black feminist critique of antidiscrimination doctrine, feminist theory, and antiracist politics. *University of Chicago Legal Forum*, 14, 538–554. Retrieved from <https://chicagounbound.uchicago.edu/uclf/vol1989/iss1/8>
- Crenshaw, K. (1991). Mapping the margins: intersectionality, identity politics, and violence against women of colour. *Stanford Law Review*, 43(6), 1241–1299. DOI: <https://doi.org/10.2307/1229039>
- Davis, K. (2008). Intersectionality as buzzword: A sociology of science perspective on what makes a feminist theory successful. *Feminist Theory*, 9(1), 67–85. DOI: <https://doi.org/10.1177/1464700108086364>
- Dardanoni, V. (1996). On multidimensional inequality measurement. In C. Dagum & A. Lemmi (Eds.), *Research on economic inequality* (Vol. 6, pp. 201–205). London: JAI Press.
- Degnen, C., & Tyler, K. (2017). Amongst the disciplines: Anthropology, sociology, intersection and intersectionality. *The Sociological Review*, 65(1), 35–53. DOI: <https://doi.org/10.1177/0081176917693508>
- Engelhardt, C., & Wagener, A. (2014). Biased perceptions of income inequality and redistribution. *Beiträge zur Jahrestagung des vereins für social-politik 2014: Evidenzbasierte Wirtschaftspolitik*. CESifo Working Paper Series No 4838. Discussion Paper No 526. Munich: CESifo Group.

- Ferrer-i-Carbonell, A. (2005). Income and well-being: An empirical analysis of the comparison income effect. *Journal of Public Economics*, 89(5–6), 997–1019. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jpubeco.2004.06.003>
- Gimpelson, V., & Treisman, D. (2015). *Misperceiving inequality*. NBER Working Paper No 21174. Cambridge, Mass: National Bureau of Economic Research (NBER).
- Glenn, E. N. (1999). The social construction and institutionalization of gender and race: An integrative framework. In M. M. Ferree, J. Lorber & B. B. Hess (Eds.), *Revisioning Gender* (pp. 3–43). New York: Sage.
- Gross, Ch., Gottburgsen, A., & Phoenix, A. (2016). Education systems and intersectionality. In A. Hadjar & C. Gross (Eds.), *Education systems and inequalities: international comparisons* (pp. 51–72). Bristol: Policy Press.
- Haller, M., Jowell, R., & Smith, T. W. (Eds.). (2009). *The International Social Survey Programme, 1984–2009: Charting the globe*. London, New York: Routledge.
- Jones, K. C., Misra, J., & McCurley, K. (2013). Intersectionality in sociology. *Sociologists for women in society (Fact Sheet)*. Отримано з https://socwomen.org/wp-content/uploads/2018/02/swsfactsheet_intersectionality.pdf.
- McCall, L. (2001). *Complex inequality: gender, class and race in the new economy*. New York: Routledge.
- McCall, L. (2005). The complexity of intersectionality. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 30(3), 1771–1800. DOI: <https://doi.org/10.1086/426800>
- Müller, W., & Gangl, M. (Eds.). (2003). *Transition from education to work in Europe: the integration of youth into EU labour markets*. Oxford: Oxford University Press.
- Niehues, J. (2014). *Subjective perceptions of inequality and redistributive preferences: An international comparison*. IW-TRENDS discussion papers 2. Cologne: Cologne Institute for Economic Research (IW).
- OECD (2018). *A broken social elevator? How to promote social mobility: Overview and main findings*. Paris: OECD Publishing. DOI: <https://doi.org/10.1787/9789264301085-en>
- Róbert, P. (2009). Views about a just wage compensation: comparing temporal changes in ex-communist and never-communist countries. In M. Haller, R. Jowell & T. Smith (Eds.), *Charting the globe: The International Social Survey Programme, 1984–2009* (pp. 72–90). London: Routledge.

- Savage, M., Devine, F., Cunningham, N., Taylor, M., Li, Y., Hjellbrekke, J. et al. (2013). A new model of social class? Findings from the BBC's Great British Class Survey experiment. *Sociology*, 47(2), 219–250. DOI: <https://doi.org/10.1177/0038038513481128>
- Shavyt, Y., & Müller, W. (Eds.). (1998). *From school to work. A comparative study of educational qualification and occupational destination*. Oxford: University Press.
- Walby, S., Armstrong, J., & Strid, S. (2012). Intersectionality: Multiple inequalities in social theory. *Sociology*, 46(2), 224–240. DOI: <https://doi.org/10.1177/0038038511416164>
- Yanai, Y. (2017). *Perceived inequality and support for redistribution*. Отримано з <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2937637>

ДОДАТОК

Таблиці за даними модуля «Соціальна нерівність» у рамках Міжнародної програми соціальних досліджень 2009 і 2019 років

У додатку представлено розподіли відповідей на найбільш цікаві та придатні для безпосереднього порівняння запитання з опитувальника двох хвиль дослідження. До його складу не увійшли запитання з постійного блоку анкети щодо фонових, зокрема соціально-демографічних змінних.

Зазначимо, що опитувальники двох хвиль не аналогічні. 2019 року з'явилася велика низка нових запитань, водночас деякі запитання з анкети 2009-го вилучені. Тому в 22 таблицях стоять прочерки біля відсутніх даних 2009 року.

Дані представлено у вигляді таблиць відсотків і таблиць середніх значень. Під час побудови таблиць вибірки зважувались на ваговий коефіцієнт за статтю та віком (у масивах це змінна «weighting factor»).

Вибірki двох хвиль опитування є репрезентативними для дорослого населення України (детально див. Передмову редакторів). Однак особливістю вибірки 2019 року є те, що не представлено респондентів із Криму та окупованих Росією територій Донецької та Луганської областей. Тому задля коректнішого порівняння в часі з масиву 2009 року вилучено дані щодо Криму. Проте через неможливість виокремити підвибірки підконтрольних і непідконтрольних Україні територій у цьому масиві залишено дані щодо Донецької та Луганської областей загалом.

Нумерацію таблиць подано за опитувальником модуля 2019 року. Відсотки в таблицях обчислені щодо загальної кількості респондентів, а середні значення показників — щодо тих, хто визначився з відповіддю.

Q1. Оцініть, будь ласка, наскільки важливим для досягнення життєвого успіху є...

Q1a. Наскільки важливим є походження з багатой родини? (%)

	<i>2009</i>	<i>2019</i>
Надзвичайно важливо	20.5	13.8
Дуже важливо	22.8	13.1
Важливо	26.5	22.3
Не дуже важливо	20.2	28.6
Взагалі не важливо	5.8	18.8
Важко сказати	4.1	3.4
Не відповіли	0.1	0.0

Q1b. Наскільки важливо мати батьків із гарною освітою? (%)

	<i>2009</i>	<i>2019</i>
Надзвичайно важливо	16.7	14.1
Дуже важливо	22.5	18.7
Важливо	31.5	33.6
Не дуже важливо	20.6	21.3
Взагалі не важливо	5.8	10.2
Важко сказати	2.5	2.1
Не відповіли	0.4	0.0

Q1c. Наскільки важливо особисто здобути гарну освіту? (%)

	<i>2009</i>	<i>2019</i>
Надзвичайно важливо	36.9	29.2
Дуже важливо	32.3	27.0
Важливо	22.3	28.8
Не дуже важливо	5.3	9.4
Взагалі не важливо	1.1	4.3
Важко сказати	1.6	1.3
Не відповіли	0.5	0.0

Q1d. Наскільки важливо важко й сумлінно працювати? (%)

	2009	2019
Надзвичайно важливо	29.0	24.5
Дуже важливо	26.0	24.4
Важливо	28.9	32.6
Не дуже важливо	9.8	12.0
Взагалі не важливо	2.9	3.6
Важко сказати	2.8	2.9
Не відповіли	0.6	0.0

Q1e. Наскільки важливо мати особисті зв'язки з «потрібними» людьми? (%)

	2009	2019
Надзвичайно важливо	30.3	20.3
Дуже важливо	28.1	24.1
Важливо	28.9	35.2
Не дуже важливо	6.5	12.9
Взагалі не важливо	1.5	5.1
Важко сказати	4.4	2.4
Не відповіли	0.3	0.0

Q1f. Наскільки важливо мати зв'язки в політичних колах? (%)

	2009	2019
Надзвичайно важливо	14.9	7.5
Дуже важливо	17.8	12.2
Важливо	25.1	19.7
Не дуже важливо	17.0	27.9
Взагалі не важливо	10.3	21.6
Важко сказати	14.5	11.1
Не відповіли	0.4	0.0

Q1g. Наскільки важливо давати хабарі? (%)

	2009	2019
Надзвичайно важливо	9.7	2.5
Дуже важливо	12.9	4.6
Важливо	24.6	14.9
Не дуже важливо	19.3	22.1
Взагалі не важливо	14.5	43.5
Важко сказати	18.2	12.4
Не відповіли	0.8	0.0

Q1h. Наскільки важливою є національність? (%)

	2009	2019
Надзвичайно важливо	2.8	5.6
Дуже важливо	4.7	5.8
Важливо	14.1	12.0
Не дуже важливо	31.9	23.8
Взагалі не важливо	40.1	48.9
Важко сказати	5.7	3.9
Не відповіли	0.7	0.0

Q1i. Наскільки важливою є релігія, котру сповідує людина? (%)

	2009	2019
Надзвичайно важливо	3.2	5.4
Дуже важливо	4.4	6.4
Важливо	11.1	13.3
Не дуже важливо	28.3	23.9
Взагалі не важливо	47.0	47.1
Важко сказати	5.8	3.9
Не відповіли	0.2	0.0

Q1j. Наскільки важливо бути чоловіком або жінкою? (%)

	2009	2019
Надзвичайно важливо	2.9	4.6
Дуже важливо	6.6	5.2
Важливо	20.2	18.2
Не дуже важливо	30.1	22.9
Взагалі не важливо	33.2	44.8
Важко сказати	6.8	4.3
Не відповіли	0.2	0.0

Q1k. Наскільки важливо для людини мати амбіції, честолюбство? (%)

	2009	2019
Надзвичайно важливо	20.4	20.8
Дуже важливо	23.8	25.2
Важливо	36.7	33.9
Не дуже важливо	8.9	8.1
Взагалі не важливо	2.6	5.3
Важко сказати	7.3	6.7
Не відповіли	0.3	0.0

Q2. Нам було б цікаво дізнатися, скільки, на Вашу думку, реально заробляють на місяць представники деяких професій та посад після вирахування всіх податків (грн, середнє значення)

<i>Скільки, на Вашу думку, реально заробляє...</i>	2009	2019
a. ... лікар-терапевт?	1 450	8 167
b. ... голова правління великої компанії?	25 944	179 785
c. ... продавець у магазині?	1 290	5 839
d. ... некваліфікований робітник на заводі?	1 234	6 090
e. ... міністр уряду України?	30 233	129 366

Q3. Скільки, на Вашу думку, представники цих професій і посад мають заробляти на місяць після вирахування всіх податків (грн, середнє значення)

<i>Скільки, на Вашу думку, має заробляти...</i>	2009	2019
a. ... лікар-терапевт?	4 280	19 092
b. ... голова правління великої компанії?	14 892	86 772
c. ... продавець у магазині?	2 558	11 120
d. ... некваліфікований робітник на заводі?	2 936	11 227
e. ... міністр уряду України?	9 135	46 447

Q4. Наскільки Ви погоджуєтесь чи ні з наступними твердженнями?

Q4a. В Україні надто велика різниця в доходах (%)

	2009	2019
Повністю згоден	74.1	74.8
Радше згоден	20.4	17.8
Наскільки згоден, настільки й не згоден	3.1	2.9
Радше не згоден	0.6	1.8
Повністю не згоден	0.2	1.1
Важко сказати	1.6	1.6
Не відповіли	0.0	0.0

Q4b. Уряд відповідальний за зменшення різниці в доходах між особами з високими і низьким доходами (%)

	2009	2019
Повністю згоден	61.7	61.3
Радше згоден	24.7	24.3
Наскільки згоден, настільки й не згоден	8.0	4.9
Радше не згоден	1.4	4.0
Повністю не згоден	0.5	2.8
Важко сказати	3.7	2.7
Не відповіли	0.0	0.0

Q4c. Уряд зобов'язаний забезпечити прийнятний рівень життя для безробітних (%)

	<i>2009</i>	<i>2019</i>
Повністю згоден	55.8	55.9
Радше згоден	29.8	28.5
Наскільки згоден, настільки й не згоден	9.4	7.2
Радше не згоден	2.0	4.1
Повністю не згоден	1.0	1.7
Важко сказати	2.0	2.6
Не відповіли	0.0	0.0

Q4d. Приватні компанії відповідальні за зменшення різниці в оплаті своїх працівників із високим і низьким заробітком (%)

	<i>2009</i>	<i>2019</i>
Повністю згоден	–	45.9
Радше згоден	–	29.1
Наскільки згоден, настільки й не згоден	–	8.8
Радше не згоден	–	5.6
Повністю не згоден	–	3.3
Важко сказати	–	7.3
Не відповіли	–	0.0

Q5. Як Ви думаєте, з огляду на цей перелік, хто має нести більшу відповідальність щодо зниження різниці в доходах між людьми з високим доходом і людьми з низьким доходом? (%)

	<i>2009</i>	<i>2019</i>
Приватні компанії	–	5.9
Уряд	–	79.3
Профспілки	–	2.5
Самі люди, які отримують високі доходи	–	2.1
Самі люди, які отримують низькі доходи	–	1.2
Різниця в доходах не потребує зменшення	–	1.8
Важко сказати	–	7.2
Не відповіли	–	0.0

Q6. Якою мірою Ви погоджуєтеся чи не погоджуєтеся з наступним твердженням: «Більшість політиків в Україні не переймаються зменшенням різниці доходів між людьми з високими доходами та людьми з низькими доходами»? (%)

	<i>2009</i>	<i>2019</i>
Повністю згоден	–	63.4
Радше згоден	–	23.2
Наскільки згоден, настільки й не згоден	–	4.4
Радше не згоден	–	3.1
Повністю не згоден	–	2.2
Важко сказати	–	3.7
Не відповіли	–	0.0

Q7. На Вашу думку, наскільки уряд України сьогодні успішно зменшує різницю в доходах між людьми з високими доходами та людьми з низькими доходами? (%)

	<i>2009</i>	<i>2019</i>
Цілком успішно	–	2.6
Досить успішно	–	5.6
Наскільки успішно, настільки й неуспішно	–	11.5
Досить неуспішно	–	20.4
Цілком неуспішно	–	39.2
Важко сказати	–	20.7
Не відповіли	–	0.0

Q8a. На Вашу думку, чи мають люди з високими доходами платити більші податки, ніж особи з низькими доходами, або такі самі чи навіть менші? (%)

	<i>2009</i>	<i>2019</i>
Набагато більші податки	52.6	50.4
Більші податки	27.8	28.2
Такі самі податки	9.9	15.2
Менші податки	1.3	1.7
Набагато менші податки	0.3	0.6
Важко сказати	8.1	3.9
Не відповіли	0.0	0.0

Q8b. Загалом, як би Ви оцінили рівень оподаткування осіб з високими доходами в Україні? (%)

<i>Рівень оподаткування доходів цих осіб...</i>	2009	2019
Занадто високий	5.3	5.4
Високий	5.4	6.5
Нормальний	10.8	17.7
Низький	29.4	26.4
Занадто низький	23.9	24.5
Важко сказати	25.1	19.5
Не відповіли	0.1	0.0

Q9a. Чи вважаєте Ви справедливою та правильною ситуацію, коли особи з високими доходами можуть дозволити собі якісніші послуги у сфері охорони здоров'я, ніж особи з низькими доходами? (%)

<i>Вважаю цю ситуацію...</i>	2009	2019
Повністю справедливою, правильною	3.3	15.4
Радше справедливою, правильною	10.2	11.4
Наскільки справедливою, правильною, настільки й несправедливою, неправильною	18.7	11.9
Радше несправедливою, неправильною	22.0	21.5
Повністю несправедливою, неправильною	38.2	36.6
Важко сказати	7.5	3.2
Не відповіли	0.1	0.0

Q9b. Чи вважаєте Ви справедливою та правильною ситуацію, коли особи з високими доходами можуть дозволити собі купити своїм дітям якісніші послуги у сфері освіти, ніж особи з низькими доходами? (%)

<i>Вважаю цю ситуацію...</i>	<i>2009</i>	<i>2019</i>
Повністю справедливою, правильною	3.0	13.7
Радше справедливою, правильною	9.4	12.6
Наскільки справедливою, правильною, настільки й несправедливою, неправильною	17.5	12.5
Радше несправедливою, неправильною	21.7	20.4
Повністю несправедливою, неправильною	41.1	37.7
Важко сказати	7.1	3.1
Не відповіли	0.2	0.0

Q10. Окремі люди відчують роздратування щодо різниці в добробуті між багатими і бідними, а інші — ні. Що відчуваєте Ви, думаючи про таку різницю в Україні? Будь ласка, розташуйте себе на шкалі від 0 до 10, де 0 означає «не відчуваю роздратування зовсім», а 10 — «відчуваю надзвичайно сильне роздратування» (%)

	<i>2009</i>	<i>2019</i>
0 – не відчуваю роздратування зовсім	–	21.7
1	–	5.1
2	–	5.2
3	–	7.3
4	–	6.1
5	–	18.4
6	–	5.4
7	–	6.9
8	–	6.0
9	–	2.6
10 – відчуваю надзвичайно сильне роздратування	–	13.0
Важко сказати	–	2.3
Не відповіли	–	0.0

Q11. Звернемося до міжнародних порівнянь відмінностей. Якою мірою Ви погоджуєтесь чи не погоджуєтесь з наступними положеннями?

Q11a. Теперішній рівень економічних відмінностей між багатими і бідними країнами надто великий (%)

	<i>2009</i>	<i>2019</i>
Повністю згоден	–	63.8
Радше згоден	–	26.6
Наскільки згоден, настільки й не згоден	–	5.3
Радше не згоден	–	1.6
Повністю не згоден	–	0.4
Важко сказати	–	2.3
Не відповіли	–	0.0

Q11b. Люди з багатих країн повинні робити додатковий податковий внесок для допомоги людям із бідних країн (%)

	<i>2009</i>	<i>2019</i>
Повністю згоден	–	25.5
Радше згоден	–	22.1
Наскільки згоден, настільки й не згоден	–	11.7
Радше не згоден	–	14.6
Повністю не згоден	–	17.7
Важко сказати	–	8.4
Не відповіли	–	0.0

Q11c. Людям із бідних країн має бути дозволено працювати в багатих країнах (%)

	<i>2009</i>	<i>2019</i>
Повністю згоден	–	50.0
Радше згоден	–	29.6
Наскільки згоден, настільки й не згоден	–	8.4
Радше не згоден	–	4.2
Повністю не згоден	–	3.8
Важко сказати	–	4.0
Не відповіли	–	0.0

Q12. У багатьох країнах існують відмінності або навіть конфлікти між соціальними групами. На Вашу думку, наскільки гострим є конфлікт в Україні між...

Q12a. ... бідними і багатими? (%)

	2009	2019
Дуже гострий конфлікт	19.1	15.6
Гострий конфлікт	23.9	32.5
Не дуже гострий конфлікт	22.3	31.9
Немає конфлікту взагалі	22.3	14.6
Важко сказати	11.6	5.4
Не відповіли	0.8	0.0

Q12b. ... робітничим класом і середнім класом? (%)

	2009	2019
Дуже гострий конфлікт	3.4	5.2
Гострий конфлікт	9.1	12.8
Не дуже гострий конфлікт	26.3	35.0
Немає конфлікту взагалі	49.1	38.3
Важко сказати	11.1	8.7
Не відповіли	1.0	0.0

Q12c. ... керівним персоналом та працівниками? (%)

	2009	2019
Дуже гострий конфлікт	8.6	8.9
Гострий конфлікт	21.6	27.3
Не дуже гострий конфлікт	30.6	38.1
Немає конфлікту взагалі	24.9	16.9
Важко сказати	13.3	8.8
Не відповіли	1.0	0.0

Q12d. ... молодшими і старшими людьми? (%)

	2009	2019
Дуже гострий конфлікт	–	7.9
Гострий конфлікт	–	19.4
Не дуже гострий конфлікт	–	35.4
Немає конфлікту взагалі	–	31.5
Важко сказати	–	5.8
Не відповіли	–	0.0

Q12e. ... людьми, народженими в Україні, та людьми, що приїхали в Україну з інших країн? (%)

	2009	2019
Дуже гострий конфлікт	–	5.1
Гострий конфлікт	–	10.7
Не дуже гострий конфлікт	–	31.4
Немає конфлікту взагалі	–	41.0
Важко сказати	–	11.8
Не відповіли	–	0.0

Q12f. ... людьми на вершині суспільства та людьми із низів суспільства? (%)

	2009	2019
Дуже гострий конфлікт	25.4	16.2
Гострий конфлікт	23.9	30.8
Не дуже гострий конфлікт	18.7	25.4
Немає конфлікту взагалі	17.7	17.2
Важко сказати	13.1	10.4
Не відповіли	1.2	0.0

Q13a. У нашому суспільстві є групи, які займають вищі щаблі суспільної ієрархії, та групи, які перебувають на нижчих щаблях. Перед Вами драбина, де 10 — найвище положення, а 1 — найнижче. На якому щаблі Ви розташували б себе? (%)

	<i>2009</i>	<i>2019</i>
10 – найвище положення	0.7	2.1
9	0.1	0.3
8	0.7	2.2
7	1.7	4.5
6	7.7	10.8
5	20.9	31.3
4	18.9	17.3
3	22.0	15.9
2	10.9	6.7
1 – найнижче положення	15.9	8.9
Важко сказати	0.0	0.0
Не відповіли	0.5	0.0

Q13b. А якщо згадати родину, де Ви вирости, де б на цій шкалі перебувала вона? (%)

	<i>2009</i>	<i>2019</i>
10 – найвище положення	1.1	4.7
9	1.5	1.6
8	6.0	5.9
7	6.7	8.9
6	15.1	11.0
5	24.2	28.0
4	14.9	14.8
3	15.3	13.6
2	8.7	5.5
1 – найнижче положення	6.0	6.0
Важко сказати	0.0	0.0
Не відповіли	0.5	0.0

Q13с. Якщо замислитись про майбутнє, то де Ви будете через десять років на цій шкалі? (%)

	<i>2009</i>	<i>2019</i>
10 – найвище положення	–	8.2
9	–	3.7
8	–	7.9
7	–	11.6
6	–	9.4
5	–	15.5
4	–	6.5
3	–	6.2
2	–	3.4
1 – найнижче положення	–	5.0
Важко сказати	–	22.6
Не відповіли	–	0.0

Q14. Під час вирішення питання щодо розміру заробітної плати працівників, наскільки важливим, на Вашу думку, має бути...

Q14а. ... ступінь відповідальності роботи чи посади — наскільки це важливо для встановлення розміру заробітку? (%)

	<i>2009</i>	<i>2019</i>
Надзвичайно важливо	38.2	45.1
Дуже важливо	37.8	29.9
Важливо	21.3	20.9
Не дуже важливо	0.7	2.1
Взагалі не важливо	0.2	0.5
Важко сказати	1.8	1.5
Не відповіли	0.0	0.0

Q14b. ... кількість років, проведених у закладах загальної та спеціальної освіти, а також підвищення кваліфікації? (%)

	<i>2009</i>	<i>2019</i>
Надзвичайно важливо	27.7	31.3
Дуже важливо	32.7	25.7
Важливо	32.2	26.5
Не дуже важливо	4.3	10.1
Взагалі не важливо	1.4	4.1
Важко сказати	1.6	2.3
Не відповіли	0.1	0.0

Q14c. ... якщо людина має дітей — наскільки це важливо для встановлення розміру заробітку? (%)

	<i>2009</i>	<i>2019</i>
Надзвичайно важливо	23.6	22.3
Дуже важливо	23.9	18.9
Важливо	31.7	27.0
Не дуже важливо	10.4	15.2
Взагалі не важливо	5.8	12.7
Важко сказати	4.5	3.9
Не відповіли	0.1	0.0

Q14d. ... те, як добре він/вона виконує свою роботу — наскільки це важливо для встановлення розміру заробітку? (%)

	<i>2009</i>	<i>2019</i>
Надзвичайно важливо	44.5	49.9
Дуже важливо	37.8	27.5
Важливо	15.3	18.9
Не дуже важливо	0.7	1.6
Взагалі не важливо	0.4	0.8
Важко сказати	1.2	1.3
Не відповіли	0.1	0.0

Q15a. Ці п'ять діаграм змальовують різні моделі суспільства. Роздивіться діаграми, прочитайте їхні описи та вкажіть, яка, на Вашу думку, найкраще відображає розподіл людей в українському суспільстві? (%)

<i>Моделі</i>	<i>Опис моделі</i>	<i>2009</i>	<i>2019</i>
	Тип А. Нечисленна еліта нагорі, небагато людей посередині й переважна більшість унизу	63.0	43.2
	Тип В. Суспільство як піраміда: нечисленна еліта на верхівці, більш численний прошарок посередині та найбільше людей унизу	19.5	17.5
	Тип С. Схожа на піраміду типу В, проте дещо менше людей перебуває на самому низу піраміди	4.6	11.3
	Тип Д. Суспільство як ромб: переважна більшість людей перебуває посередині	2.3	7.2
	Тип Е. Велика кількість людей на верхівці та нечисленна кількість людей унизу	1.5	2.5
Важко сказати		8.8	18.3
Не відповіли		0.3	0.0

Q15b. На яку модель Україна має бути схожа — яку б Ви обрали? (%)

<i>Моделі</i>	<i>Опис моделі</i>	<i>2009</i>	<i>2019</i>
	Тип А. Нечисленна еліта нагорі, небагато людей посередині й переважна більшість унизу	1.1	6.6
	Тип В. Суспільство як піраміда: нечисленна еліта на верхівці, більш численний прошарок посередині та найбільше людей унизу	3.5	6.6
	Тип С. Схожа на піраміду типу В, проте дещо менше людей перебуває на самому низу піраміди	7.9	13.1
	Тип Д. Суспільство як ромб: переважна більшість людей перебуває посередині	49.6	36.7
	Тип Е. Велика кількість людей на верхівці та нечисленна кількість людей унизу	27.4	18.3
Важко сказати		10.0	18.7
Не відповіли		0.5	0.0

Q16. На Вашу думку, наскільки справедливим чи несправедливим є розподіл доходів в Україні? (%)

	<i>2009</i>	<i>2019</i>
Цілком справедливим	–	2.5
Радше справедливим	–	3.3
Несправедливим	–	42.1
Українським несправедливим	–	46.1
Важко сказати	–	6.0
Не відповіли	–	0.0

Q17а. Як часто поза домом Ви контактуєте (бачите або розмовляєте) з набагато біднішими за Вас людьми? Це може бути на вулиці, у громадському транспорті чи в магазинах, у Вашому районі чи за місцем Вашої роботи (%)

	<i>2009</i>	<i>2019</i>
Ніколи	–	7.9
Менше одного разу на місяць	–	4.0
Один раз на місяць	–	5.1
Кілька разів на місяць	–	8.2
Один раз на тиждень	–	7.1
Кілька разів на тиждень	–	18.0
Щодня	–	42.1
Важко сказати	–	7.6
Не відповіли	–	0.0

Q17b. Як часто поза домом Ви контактуєте (бачите або розмовляєте) з набагато заможнішими за Вас людьми? Це може бути на вулиці, у громадському транспорті чи в магазинах, у Вашому районі чи за місцем Вашої роботи (%)

	<i>2009</i>	<i>2019</i>
Ніколи	–	16.1
Менше одного разу на місяць	–	11.3
Один раз на місяць	–	8.3
Кілька разів на місяць	–	14.0
Один раз на тиждень	–	9.1
Кілька разів на тиждень	–	13.6
Щодня	–	19.5
Важко сказати	–	8.1
Не відповіли	–	0.0

Q18a. Говорячи про загальний дохід Вашого домогосподарства, включно з усіма джерелами доходів усіх його членів, наскільки важко чи легко зараз для Вашого домогосподарства зводити кінці з кінцями? (%)

	<i>2009</i>	<i>2019</i>
Дуже важко	–	24.6
Радше важко	–	31.6
Не важко, але й не легко	–	33.1
Радше легко	–	7.4
Дуже легко	–	1.5
Важко сказати	–	1.8
Не відповіли	–	0.0

Q18b. На Вашу думку, упродовж наступних 12 місяців наскільки важко чи легко для Вашого домогосподарства буде зводити кінці з кінцями? (%)

	2009	2019
Дуже важко	–	15.5
Радше важко	–	25.8
Не важко, але й не легко	–	30.3
Радше легко	–	12.9
Дуже легко	–	2.1
Важко сказати	–	13.4
Не відповіли	–	0.0

Q18c. Як часто Вам чи комусь із Вашого домогосподарства доводиться не їсти через нестачу грошей на їжу? (%)

	2009	2019
Ніколи	–	84.4
Менше одного разу на місяць	–	4.3
Один раз на місяць	–	2.6
Кілька разів на місяць	–	3.7
Один раз на тиждень	–	1.4
Кілька разів на тиждень	–	1.4
Щодня	–	0.8
Важко сказати	–	1.4
Не відповіли	–	0.0

Q19. Як Ви вважаєте, чи можна довіряти людям, чи ж обережність не завадить у відносинах із людьми? (%)

	2009	2019
Людям майже завжди можна довіряти	–	3.7
Людям зазвичай можна довіряти	–	12.0
Зазвичай обережність не завадить у відносинах із людьми	–	53.6
Обережність ніколи не завадить у відносинах із людьми	–	29.5
Важко сказати	–	1.2
Не відповіли	–	0.0

Q24. Більшість людей зазвичай відносить себе до якогось соціального класу. Скажіть, будь ласка, до якого класу відносите себе Ви? (%)

	2009	2019
Нижчий клас	9.6	10.2
Робітничий клас	38.3	29.7
Нижній середній клас	18.6	17.9
Середній клас	30.8	38.7
Верхній середній клас	1.6	2.9
Вищий клас	0.2	0.6
Важко сказати	0.0	0.0
Не відповіли	0.9	0.0

Q25. Наскільки Ви погоджуєтесь чи не погоджуєтесь з наступними твердженнями?

Q25a. Працівники не перейматимуться вдосконаленням навичок та підвищенням кваліфікації, якщо за це не буде додаткової плати (%)

	2009	2019
Повністю згоден	–	42.7
Радше згоден	–	30.9
Наскільки згоден, настільки й не згоден	–	9.0
Радше не згоден	–	8.0
Повністю не згоден	–	4.0
Важко сказати	–	5.4
Не відповіли	–	0.0

Q25b. Велика різниця в доходах є необхідною умовою для процвітання України (%)

	2009	2019
Повністю згоден	–	14.0
Радше згоден	–	12.7
Наскільки згоден, настільки й не згоден	–	8.5
Радше не згоден	–	22.7
Повністю не згоден	–	36.8
Важко сказати	–	5.3
Не відповіли	–	0.0

Q25c. Нерівність буде зберігатися й надалі задля прибутків багатих і тих, хто при владі (%)

	2009	2019
Повністю згоден	–	36.8
Радше згоден	–	31.1
Наскільки згоден, настільки й не згоден	–	9.1
Радше не згоден	–	9.7
Повністю не згоден	–	5.2
Важко сказати	–	8.1
Не відповіли	–	0.0

Q25d. Нерівність продовжує існувати тому, що пересічні люди не об'єднуються для її подолання (%)

	2009	2019
Повністю згоден	–	32.5
Радше згоден	–	28.3
Наскільки згоден, настільки й не згоден	–	14.9
Радше не згоден	–	9.1
Повністю не згоден	–	5.7
Важко сказати	–	9.5
Не відповіли	–	0.0

Джерела

- Алексинська, М., Бастракова, А., & Харченко, Н. (2018). *Зайнятість через цифрові платформи в Україні. Проблеми та стратегічні перспективи*. Міжнародна організація праці. Отримано з https://www.iiis.com.ua/materials/pr/15082018_ILO_report/wcms_ukr.pdf
- Бабенко, С. (2009). *Соціальна нерівність в оцінках населення України (за результатами міжнародного дослідження ISSP 2009 року)*. Київ: Інститут соціології НАН України, Інститут політики, Київський міжнародний інститут соціології, центр «Соціальні індикатори».
- Балакірева, О. М., & Дмитрук, Д. А. (2019). Динаміка соціально-економічних оцінок і очікувань населення України наприкінці 2019 р. *Український соціум*, 4(71), 133–145. DOI: <https://doi.org/10.15407/socium2019.04.133>
- Бевзенко, Л. (2016). Практики досягнення соціального успіху — вітчизняні та західні реалії в уявленнях українців. У В. Ворона & М. Шульга (Ред.), *Українське суспільство. Соціологічний моніторинг* (с. 174–184). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Бергер, П., & Лукман Т. (1995). *Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания*. Москва: Медиум.
- Бердяев, Н. А. (1989). *Философия неравенства. Письма к недругам по социальной философии*. Москва: Наука.
- Богданова О. (2009). Наскільки релігійним є українське суспільство? Порівняльний аналіз показників релігійності за даними Міжнародної програми соціальних опитувань (ISSP, 2008). *Наукові записки НаУКМА. Серія «Соціологічні науки»*, 96, 67–73.
- Болтански, Л., & Тевено, Л. (2013). *Критика и обоснование справедливости. Очерки социологии градов*: перевод с франц. О. Ковневая. Москва: Новое литературное обозрение.
- Ворона, В., & Шульга, М. (Ред.). (2019). *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Випуск 6(20). Київ: Інститут соціології НАН України.

- Головаха, Е., & Макеев, С. (Ред.). (2007). *Украинское общество в европейском пространстве*. Киев: Институт социологии НАН Украины; Харьковский национальный университет им. В. Н. Каразина.
- Головаха, Е., & Дробижева, Л. (Ред.). (2007). *Национально-гражданские идентичности и толерантность. Опыт России и Украины в период трансформации*. Киев: Институт социологии НАН Украины.
- Головаха, Е., & Макеев, С. (Ред.). (2007). *Украинское общество в европейском пространстве*. Киев: Институт социологии НАН Украины.
- Головаха, Е., & Горбачик, А. (Ред.). (2014). *Тенденції соціальних змін в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005–2007–2009–2011–2013*. Київ: Інститут соціології НАН України.
- Девятко, И. Ф. (2012). Инструментарий онлайн-исследований: попытка каталогизации. В А. В. Шашкин, И. Ф. Девятко & С. Г. Давыдов (Ред.), *Онлайн исследования в России 3.0* (с. 17–30). Москва: Издательский дом «Кодекс».
- Джери, Д., & Джери, Дж. (1999а). *Большой толковый социологический словарь (Collins)*, в 2-х томах. Т. 1 (А–О). Москва: Вече, АСТ.
- Джери, Д., & Джери, Дж. (1999б). *Большой толковый социологический словарь (Collins)*, в 2-х томах. Т. 2 (П–Я). Москва: Вече, АСТ.
- Дилигенский, Г. Г. (2002). *Люди среднего класса*. Москва: Институт Фонда «Общественное мнение».
- Динаміка самооцінки матеріального становища родини*. (2020, квітень–червень). Київський міжнародний інститут соціології. Отримано з <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=957&page=1>
- Дудина, В. И. (2016). Цифровые данные — потенциал развития социологического знания. *Социологические исследования*, 9, 21–30.
- Заробітна плата за професійними групами у 2016 році (за матеріалами вибіркового обстеження)*. Статистичний збірник (2017). Київ: ТОВ «Видавництво “Август Трейд”».
- Ивашенко, О. (2010). Про анатомію економічної нерівності в сучасній Україні: соціологічні дослідження. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 29–55.
- Климова, С. Г. (1994). Стратегия успеха в меняющемся мире. *Социальная идентификация личности*. Кн. 1 (с. 50–78). Москва: Институт социологии РАН.
- Коваліско, Н. (2008). *Стратифікаційні порядки суспільства: концептуальні уявлення та досвід вивчення*. Київ: Інститут соціології НАН України.

- Коваліско, Н. (2010). Теорія практик, практики і дослідження стратифікаційних порядків. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 49–63.
- Коваліско, Н. В., & Макеев, С. О. (2020). Різноманітність і відносна автономність уявлень населення України про соціальну нерівність. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 33–50.
- Коваліско, Н., & Макеев, С. (2019). Добробут і нерівність у порівняльній перспективі: випадок Польщі та України. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 32–55.
- Корытничкова, Н. В. (2015). Online big data как источник аналитической информации в онлайн-исследованиях. *Социологические исследования*, 8, 14–24.
- Кравченко, С. А. (2015). Мосты, соединяющие возможные расколы социологии ради более равного мира. *Социологические исследования*, 2, 29–38.
- Куценко, О. Д., & Горбачик А. П. (2011). Соціально відповідальна держава в очікуваннях громадян: українське суспільство в європейській перспективі. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*, 941, 111–124.
- Куценко, О. Д. (2003). Самоидентификации с классами: проявление образа классовой структуры постсоветского общества. В С. Макеев (Ред.), *Классовое общество. Теория и эмпирические реалии* (сс. 194–220). Киев: Институт социологии НАН Украины.
- Лейн, Д. (2006). *Подъем и упадок государственного социализма. Индустриальное общество и социалистическое государство*. Киев: Институт социологии НАН Украины, Харьковский государственный университет им. В. Н. Каразина.
- Лібанова, Е. М. (Ред.). (2012). *Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу*. Київ: Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України.
- Макеев, С., & Оксамитная, С. (2016). Введение: определять состояние и давать ему имя. *Социология: теория, методы, маркетинг*, 4, 201–210.
- Макеев, С. А., Оксамитная, С. Н., & Швачко, Е. В. (1996). *Социальные идентификации и идентичности*. Киев: Институт социологии НАН Украины.
- Макеев, С. О., & Оксамитна, С. М. (2001). Тенденції становлення середнього класу. У В. Ворона & М. Шульга (Ред.), *Українське суспільство: десять років незалежності* (сс. 278–285). Київ: Інститут соціології НАН України.

- Макеєв, С., & Домаранська, А. (2014). Стратифіковано-диференційована структура міського населення України. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 42–65.
- Макеєв, С., & Коваліско, Н. (2017). Глобальний і локальний діалект наративу про нерівність. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 22–36.
- Макеєв, С., & Малиш, Л. (2012). Уявлення громадян України про соціальну нерівність: глобальна перспектива. У В. Ворона & М. Шульга (Ред.), *Українське суспільство 1991–2012. Соціологічний моніторинг* (сс. 204–209). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Макеєв, С., & Оксамитна, С. (Ред.). (2017). *Стан сингулярності: соціальні структури, ситуації, повсякденні практики*. Київ: Національний університет «Києво-Могилянська академія».
- Макеєв, С., & Симончук, О. (2014). Класова структура сучасного суспільства. У В. Ворона & М. Шульга (Ред.), *Вектори змін українського суспільства* (сс. 110–134). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Макеєв, С., & Симончук, О. (2019). (Не)рівність і (не)справедливість в уявленнях населення України. У В. Ворона & М. Шульга (Ред.), *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін* (сс. 45–56). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Макеєв, С., Патракова, А., & Домаранська, А. (2010). Диференціація і стратифікація населення України за сприйняттям ситуації нерівності. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 85–100.
- Макеєв, С. (2020). Ми у нерівності та нерівність в нас. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 182–190.
- Малиш, Л. (2012). Рівень (не)довіри українців до інститутів та посадовців. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 35–52.
- Малиш, Л. (2019). *Принципи та правила вимірювання структурних нерівностей у соціології*. Київ: Національний університет «Києво-Могилянська академія».
- Малиш, Л. (2011). Спільне та відмінне у сприйнятті соціальної нерівності населенням різних країн. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 97–120.
- Матусевич, В. (2009). Неконсистентний і маргінальний — два визначення одного статусу. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 104–112.
- Миланович, Б. (2017). *Глобальное неравенство. Новый подход для эпохи глобализации*: перевод с англ. Д. Шестаков. Москва: Институт Гайдара.

- Мищенко, М. (2008). Середній клас: самовизначення в соціальній структурі суспільства. *Національна безпека і оборона*, 7(101), 5–13.
- Оксамитна, С. (2011). *Міжгенераційна класова та освітня мобільність*. Київ: НаУКМА, Аграр Медіа Груп.
- Оксамитна, С. (2015). Самовизначення громадян у соціальній структурі українського суспільства. *Грані*, 1(117), 67–71.
- Оксамитна, С. М., & Бродська С. С. (2001). Класова самоідентифікація населення України. *Наукові записки НаУКМА*, 19, 44–50.
- Оссовская, М. (1987). *Рыцарь и буржуа. Исследования по истории морали*. Москва: Прогресс.
- Оцінка діяльності органів влади та реакція на актуальні події*. (2019). Київський міжнародний інститут соціології. Отримано з <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=905&page=1>
- Паращевін, М. А. (2009). *Релігія та релігійність в Україні*. Київ: Інститут політики, Інститут соціології НАН України.
- Паращевін, М. (2017). *Релігія в Україні: траєкторія інституційних змін*. Київ: Інститут політики, Інститут соціології НАН України.
- Печенкин, В. В., & Зайонц, В. В. (2011). Сетевые методы исследования виртуальных сообществ. *Теория и практика общественного развития*, 5, 71–75.
- Пикетти, Т. (2015). *Капитализм в XXI веке*. Москва: Ад Маргинем Пресс.
- Прибыткова, И. М. (2006). Новые статусные номинации: бедные-средние-богатые. В С. Макеев (Ред.), *Новые социальные неравенства* (с. 168–194). Киев: Институт социологии НАН Украины.
- Рыков, Ю., & Нагорный, О. (2017). Область интернет-исследований в социальных науках. *Социологическое обозрение*, 16(3), 366–408.
- Самооцінка щастя населенням України*. (2020, квітень). Київський міжнародний інститут соціології. Отримано з <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=944&page=1>
- Селеньи, И., Эял, Г., & Тоунсли, Э. (2008). *Построение капитализма без капиталистов. Образование классов и борьба элит в посткоммунистической Центральной Европе*. Киев: Институт социологии НАНУ, Харьковский национальный университет им. В. Н. Каразина.
- Симончук, Е. (2003). *Средний класс: люди и статусы*. Киев: Институт социологии НАН Украины.
- Симончук, Е. (2007). Классовые структуры в сравнительной перспективе. В Е. Головаха & С. Макеев (Ред.), *Украинское общество в*

- европейском пространстве* (сс. 33–104). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Симончук, О. (1999). Динаміка самооцінок соціального становища. У М. Шульга (Ред.), *Українське суспільство на порозі третього тисячоліття* (сс. 525–540). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Симончук, О. (2006). Статусні самооцінки населення України у порівняльному та часовому контекстах. У В. Ворона & М. Шульга (Ред.), *Українське суспільство 1992–2006. Соціологічний моніторинг* (сс. 11–21). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Симончук, О. (2010). Класова свідомість: досвід порівняльного емпіричного вивчення. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 56–84.
- Симончук, О. (2014). Класові позиції та класові ідентичності: аналіз взаємозв'язку. *Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки*, 161, 46–55.
- Симончук, О. (2018). *Соціальні класи в сучасних суспільствах: евристичний потенціал класового аналізу*. Київ: Інститут соціології НАН України.
- Скокова, Л. (2017). Участь у мережево-цифровій культурі в Україні: порівняльна динаміка. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 145–163.
- Сорокин, П. (1996). *Человек. Цивилизация. Общество*. Москва: Политиздат.
- Стиглиц, Д. (2015). *Цена неравенства. Чем расслоение общества грозит нашему будущему*. Москва: Эксмо.
- Стиглиц, Д. (2016). *Великое разделение. Неравенство в обществе или что делать оставшимся 99% населения?* Москва: Эксмо.
- Таблиці моніторингового опитування «Українське суспільство–2018». (2018). У В. М. Ворона & М. О. Шульга (Ред.), *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін* (сс. 415–526). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Терборн, Г. (2005). Глобализация и неравенство: проблемы концептуализации и объяснения. *Социологическое обозрение*, 4(1), 31–62.
- Терборн, Й. (2020). *Мрії та кошмари середніх класів світу*: переклад з англ. П. Шопін. Отримано з <https://commons.com.ua/uk/mriyi-ta-koshmari-serednih-klasiv-svitu/>
- Тіньова економіка в Україні. Результати дослідження 2019 року*. (2019, жовтень 11). Прес-реліз. Київський міжнародний інститут соціології. Отримано з <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=897>

- Українське суспільство за 25 років: динаміка деяких соціальних показників. (2017). Київський міжнародний інститут соціології. Отримано з <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=732&page=1&t=5>
- Хахулина, Л. А. (1999). Суб'єктивний середній клас: доходи, матеріальне положення, ціннісні орієнтації. *Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены*, 2(40), 24–33.
- Хмелько, В. Є. (Ред.). (2007). *Соціальні структури і особистість: дослідження Мелвіна Л. Кона і його співпрацівників*. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
- Шабашев, В. А., & Щербакова, Л. Н. (2016). Тенденции цифрового равенства/неравенства в современном мире. *Социологические исследования*, 9, 3–12.
- Abbott, A. (2016). *Processual sociology*. Chicago, London: The Chicago University Press.
- Adey, P., Bissel, D., Hannam, K., Marriman, P., & Shiller, M. (Eds.). (2014). *The Routledge Handbook of Mobilities*. London & New York: Routledge.
- Alkire, S., & Foster, J. E. (2011). Counting and multidimensional poverty measurement. *Journal of Public Economics*, 95, 476–487. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jpubeco.2010.11.006>
- Alkire, S., Foster, J., Seth, S., Santos, M. E., Roche, J. M., & Ballon, P. (2015). *Multidimensional poverty: Measurement and analysis*. Oxford: Oxford University Press.
- Alvaredo, F., Chancel, L., Piketty, T., Saez, E., & Zucman, G. (2017a). *Global inequality dynamics: New findings from WID.world*. Working paper No. 2311. Cambridge: NBER. Отримано з <http://www.nber.org/papers/w23119>
- Alvaredo, F., Chancel, L., Piketty, T., Saez, E., & Zucman, G. (2017b). *World Inequality Report 2018*. World Inequality LAB.
- Atkinson, A. B. (2003). Multidimensional deprivation: Contrasting social welfare and counting approaches. *Journal of Economic Inequality*, 1, 51–65. DOI: <https://doi.org/10.1023/A:1023903525276>
- Atkinson, A. B. (2015). *Inequality: What can be done?* Cambridge: Harvard University Press.
- Barbalet, J. M. (2004). *Emotion, social theory, and social structure. A macro-sociological approach*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Bauman, Z. (2011). *Collateral damage. Social inequalities in a global age*. Cambridge: Polity Press.
- Berger, R., Grusky, D., Raffel, T., Samuels, G., & Wimer, C. (2010). *The inequality puzzle: European and US leaders discuss rising income inequality*. Springer-Verlag Berlin Heidelberg.
- Blossfeld, P. N. (2019). A multidimensional measure of social origin: theoretical perspectives, operationalization and empirical application in the field of educational inequality research. *Quality & Quantity*, 53, 1347–1367. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11135-018-0818-2>
- Bottero, W. (2020). *A sense of inequality*. London, New York: Rowman & Littlefield International, Ltd.
- Braun, M. (1994). *On measuring societal conflict*. Mannheim, Germany.
- Bukodi, E., Eibl, F., Buchholz, S., Marzadro, S., Minello, A., Wahler, S., Blossfeld, H.-P., Erikson, R., & Schizzerotto, A. (2018). Linking the macro to the micro: a multidimensional approach to educational inequalities in four European countries. *European Societies*, 20(1), 26–64. DOI: <https://doi.org/10.1080/14616696.2017.1329934>
- Burawoy, M. (2015). Facing an unequal world. *Current sociology*, 63(1), 5–34.
- Centers, R. (1949). *The psychology of social classes*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Chase, E., & Walker, R. (2012). The co-construction of shame in the context of poverty: Beyond a threat to the social bond. *Sociology*, 47(4), 739–754.
- Choo, H. Y., & Ferree, M. M. (2010). Practicing intersectionality in sociological research: a critical analysis of inclusions, interactions, and institutions in the study of inequalities. *Sociological Theory*, 28(2), 129–149. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1467-9558.2010.01370.x>
- Clark A. E. (2003). Inequality-aversion and income mobility: A direct test. CNRS and DELTA. *Fédération Jourdan Working Paper No 2003–11*. Paris: École Normale Supérieure, Département et Laboratoire d'Économie Théorique et Appliquée.
- Class awareness. (2005). In J. Scott & G. Marshall (Eds.), *Oxford dictionary of sociology* (pp. 72–73). Oxford: Oxford University Press.
- Class consciousness (2005). In J. Scott & G. Marshall (Eds.), *Oxford dictionary of sociology* (pp. 73–74). Oxford: Oxford University Press.
- Class imagery. (2005). In J. Scott & G. Marshall (Eds.), *Oxford dictionary of sociology* (p. 74). Oxford: Oxford University Press.
- Collins, R. (2004). *Interaction ritual chains*. Princeton University Press.

- Crenshaw, K. (1989). Demarginalizing the intersection of race and sex: a black feminist critique of antidiscrimination doctrine, feminist theory, and antiracist politics. *University of Chicago Legal Forum*, 14, 538–554. Retrieved from <https://chicagounbound.uchicago.edu/uclf/vol1989/iss1/8>
- Crenshaw, K. (1991). Mapping the margins: intersectionality, identity politics, and violence against women of colour. *Stanford Law Review*, 43(6), 1241–1299. DOI: <https://doi.org/10.2307/1229039>
- Dardanoni, V. (1996). On multidimensional inequality measurement. In C. Dagum & A. Lemmi (Eds.), *Research on economic inequality* (Vol. 6, pp. 201–205). London: JAI Press.
- Davidov, E., & Semyonov, M. (2017). Attitudes toward immigrants in European. *International Journal of Comparative Sociology*, 58(5), 359–366.
- Davis, K. (2008). Intersectionality as buzzword: A sociology of science perspective on what makes a feminist theory successful. *Feminist Theory*, 9(1), 67–85. DOI: <https://doi.org/10.1177/1464700108086364>
- Degnen, C., & Tyler, K. (2017). Amongst the disciplines: Anthropology, sociology, intersection and intersectionality. *The Sociological Review*, 65(1), 35–53. DOI: <https://doi.org/10.1177/0081176917693508>
- Delhey, J. (1999). *Inequality and attitudes. Postcommunism, Western capitalism and beyond*. Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung (WZB).
- Devine, F., & Waters, M. C. (Eds.). (2004). *Social inequalities in comparative perspective*. Blackwell Publishing Ltd.
- Dunbar, R. I., Arnaboldi, V., Conti, V., & Passarella, A. (2015). The structure of online social networks mirrors those in the offline world. *Social Networks*, 43, 39–47.
- Eder, A. (2017). Public support for state redistribution in Western and Central Eastern European countries. A cross-national comparative trend analysis. In J. Edlund, I. Bechert & M. Quandt (Eds.), *Social inequality in the eyes of the public: A collection of analyses based on ISSP data 1987–2009* (pp. 81–102). Köln: GESIS.
- Edlund, J., Bechert, I., & Quandt, M. (Eds.) (2017). *Social inequality in the eyes of the public: A collection of analyses based on ISSP data 1987–2009*. Köln: GESIS.
- Edlund, J., & Lindh, A. (2017). Social cohesion and political conflict in 20 welfare states. The democratic class struggle revisited. In J. Edlund, I. Bechert & M. Quandt (Eds.), *Social inequality in the eyes of the public: a collection of analyses based on ISSP data 1987–2009* (pp. 51–68). Köln: GESIS.

- Emerging from the shadows. The shadow economy to 2025.* (2017). ACCA. Отримано з http://www.accaglobal.com/content/dam/ACCA_Global/Technical/Future/pi-shadow-economy-report.pdf.
- Engelhardt, C., & Wagener, A. (2014). Biased perceptions of income inequality and redistribution. *Beiträge zur Jahrestagung des Vereins für Socialpolitik 2014: Evidenzbasierte Wirtschaftspolitik*. CESifo Working Paper Series No 4838. Discussion Paper No 526. Munich: CESifo Group.
- Erikson, R., & Goldthorpe, J. H. (1992). *The constant flux: Study of class mobility in Industrial societies*. Oxford: Clarendon Press.
- Esping-Andersen, G. (1990). *The three worlds of welfare capitalism*. Princeton: Princeton University Press.
- Evans, G. (1993). Class conflict and inequality. *International Social Attitudes: the 10th BSA report* (pp. 123–142).
- Fararo, T., & Kosaka, K. (2003). *Generating images of stratification: a formal theory*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Feld, L. P., & Larsen, C. (2012). *Undeclared work, deterrence and social norms. The case of Germany*. Berlin Heidelberg: Springer-Verlag.
- Ferrer-i-Carbonell, A. (2005). Income and well-being: An empirical analysis of the comparison income effect. *Journal of Public Economics*, 89(5–6), 997–1019. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jpubeco.2004.06.003>
- Ganzeboom, H. B. G., De Graaf, P., Treiman, D. J., & De Leeuw, J. (1992). A Standard International Socio-Economic Index of Occupational Status. *Social Science Research*, 21, 1–56.
- Gatskova, K. (2015). *Income justice in Ukraine: a factorial survey study*. Cambridge Scholars Publishing.
- Gimpelson, V., & Treisman, D. (2018). Misperceiving inequality. *Economics & Politics*, 30(1), 27–54.
- Glenn, E. N. (1999). The social construction and institutionalization of gender and race: An integrative framework. In M. M. Ferree, J. Lorber & B. B. Hess (Eds.), *Revisioning Gender* (pp. 3–43). New York: Sage.
- Goldthorpe, J. H. (2000). *On sociology: Numbers, narratives and the integration of research and theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Goldthorpe, J. H. (2005). Progress in sociology: The case of social mobility research. In S. Svallfors (Ed.), *Analyzing inequality. Life chances and social mobility in comparative perspective* (pp. 56–82). Stanford University Press.
- Goldthorpe, J. H. (2010). Analysing social inequality: a critique of two recent contributions from economics and epidemiology. *European Sociological Review*, 26(6), 731–744.

- Goldthorpe, J., Lockwood, D., Bechhofer, F., & Platt, J. (1969). *The affluent worker in the class structure*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gonthier, F. (2017). Baby boomers driving alone? The dynamics of dissatisfaction with income differences (1987–2009). In J. Edlund, I. Bechert & M. Quandt (Eds.), *Social inequality in the eyes of the public: a collection of analyses based on ISSP data 1987–2009* (pp. 103–118). Köln: GESIS.
- Goodhart, M. (2018). *Injustice. Political theory for the real world*. New York: Oxford University Press.
- Gross, Ch., Gottburgsen, A., & Phoenix, A. (2016). Education systems and intersectionality. In A. Hadjar & C. Gross (Eds.), *Education systems and inequalities: international comparisons* (pp. 51–72). Bristol: Policy Press.
- Hadler, M. (2017). Social conflict perception between long-term inequality and short-term turmoil. A multilevel analysis of seven countries between 1987 and 2009. In J. Edlund, I. Bechert & M. Quandt (Eds.), *Social inequality in the eyes of the public: a collection of analyses based on ISSP data 1987–2009* (pp. 35–50). Köln: GESIS.
- Halford, S., & Savage, M. (2017). Speaking sociologically with big data: Symphonic social science and the future for big data research. *Sociology*, 51(6), 1132–1148.
- Haller, M., & Eder, A. (2015). *Ethnic stratification and economic inequality around the world. The end of exploitation and exclusion?* Farnham: Ashgate Publishing Limited.
- Haller, M., Jowell, R., & Smith, T. W. (Eds.). (2009). *The International Social Survey Programme, 1984–2009: Charting the globe*. London, New York: Routledge.
- Harrop, M., & Miller, W. L. (1987). *Elections and voters. A comparative introduction*. Red Globe Press.
- Hauser, O. P., & Norton, M. I. (2017). (Mis)perceptions of inequality. *Current Opinion in Psychology*, 18, 21–25.
- Hodge, R. W., & Treiman, D. J. (1968). Class identification in the United States. *American Journal of Sociology*, 73, 535–547.
- Irwin, S. (2018). Lay perceptions of inequality and social structure. *Sociology*, 52(2), 211–227.
- Jones, K. C., Misra, J., & McCurley, K. (2013). Intersectionality in sociology. *Sociologists for women in society (Fact Sheet)*. Отримано з https://socwomen.org/wp-content/uploads/2018/02/swsfactsheet_intersectionality.pdf.
- Kairam, S. R., Wang, D. J., & Leskovec, J. (2012). The life and death of online groups: Predicting group growth and longevity. *Proceedings of*

- the 5th ACM International Conference on Web Search and Data Mining (pp. 673–682). New York.
- Kelley, J., & Evans, M. D. R. (1995). Class and class conflict in six western nations. *American Sociological Review*, 60(2), 157–178.
- Kelly, S., & Kelly, C. (2009). Subjective social mobility: data from 30 nations. In M. Haller, R. Jowell & T. Smith (Eds.), *Charting the globe: The International Social Survey Programme 1984–2009* (pp. 106–124). London, UK: Routledge.
- Kluegel, J., & Smith, E. (1986). *Beliefs about inequality*. New York: Aldine De Gruyter.
- Kurz, K., & Blossfeld, H. P. (Eds.). (2004). *Home ownership and social inequality in comparative perspective*. Stanford: Stanford University Press.
- Lenski G. (1954). Status crystallization: A non-vertical dimension of social status. *American Sociological Review*, 19, 405–413.
- Lenski, G. E. (1966). *Power and privilege. A theory of social stratification*. New York: McGraw-Hill Book Company.
- Liebig, S., Sauer, C., & Friedhoff, S. (2015). Using factorial surveys to study justice perceptions: Five methodological problems of attitudinal justice research. *Social Justice Research*, 28(4), 415–434.
- Lindemann, K., & Saar, E. (2014). Contextual effects on subjective social position: Evidence from European countries. *International Journal of Comparative Studies*, 55(1), 3–23.
- Lockwood, D. (1966). Sources of variation in working class images of society. *Sociological Review*, 14, 249–267.
- Lu Xueyi. (2010). *Dangdai zhongguo shehui jiegou: [The modern social structure of China]*. Beijing.
- Mann, M. (1973). *Consciousness and action among the Western working class*. London: Macmillan.
- Marcuse, P. (2018). From inequality to social justice. In L. Langman, D. A. Smith & A. Begicevic (Eds.), *Twenty-first century inequality & capitalism: Piketty, Marx and Beyond* (pp. 334–349). Leiden; Boston: Brill.
- Marshall, G., Newby, H., Rose, D., & Vogler, C. (1993). *Social class in modern Britain*. London: Hutchinson.
- McCall, L. (2001). *Complex inequality: gender, class and race in the new economy*. New York: Routledge.

- McCall, L. (2005). The complexity of intersectionality. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 30(3), 1771–1800. DOI: <https://doi.org/10.1086/426800>
- Medina, L., & Schneider, F. (2018). *Shadow economies around the world: What did we learn over the last 20 years?* IMF Working Paper/18/17. International Monetary Fund. Отримано з <https://www.imf.org/en/Publications/WP/Issues/2018/01/25/Shadow-Economies-Around-the-World-What-Did-We-Learn-Over-the-Last-20-Years-45583>
- Meraviglia, C. (2017). The social ladder. Status mobility across time and countries. In J. Edlund, I. Bechert & M. Quandt (Eds.), *Social inequality in the eyes of the public: a collection of analyses based on ISSP data 1987–2009* (pp. 13–34). Köln: GESIS.
- Milanović, B. (2016). *Global inequality. A new approach for the age of globalization*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Müller, W., & Gangl, M. (Eds.). (2003). *Transition from education to work in Europe: the integration of youth into EU labour markets*. Oxford: Oxford University Press.
- Niehues, J. (2014). *Subjective perceptions of inequality and redistributive preferences: An international comparison*. IW-TRENDS discussion papers 2. Cologne: Cologne Institute for Economic Research (IW).
- Norton, M. (2014). Mechanisms and Meaning Structures. *Sociological Theory*, 32(2), 162–187.
- Novokmet, F., Piketty, T., & Zucman, G. (2017). *From soviets to oligarchs: Inequality and property in Russia, 1905–2016*. Working Paper 23712. Cambridge: NBER Working Paper Series. Отримано з <http://www.nber.org/papers/w23712>
- OECD (2018). *A broken social elevator? How to promote social mobility: Overview and main findings*. Paris: OECD Publishing. DOI: <https://doi.org/10.1787/9789264301085-en>
- Ossovski, St. (1957). *Struktura klasova v społecznej świadomości*. Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Pain, K. (2017). *The broken ladder: how inequality affects the way we think, live, and die*. New York: Viking.
- Panek, T. (2015). Subjective personal and social well-being in European countries. In P. Sztabiński, H. Domański & F. Sztabiński (Eds.), *Hopes and anxieties in Europe. Six waves of the European Social Survey*. Frankfurt am Main: Peter Lang GmbH.

- Piketti, T. (2014). *Capitalism in the twenty-first Century*. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Piketty, T. (2019). *Capital and ideology*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University press.
- Róbert, P. (2009). Views about a just wage compensation: comparing temporal changes in ex-communist and never-communist countries. In M. Haller, R. Jowell & T. Smith (Eds.), *Charting the globe: The International Social Survey Programme, 1984–2009* (pp. 72–90). London: Routledge.
- Robert, P. (2010). Stratification and social mobility. In S. Immerfall & G. Therborn (Eds.), *Handbook of European Societies. Social Transformations in the 21st Century* (pp. 499–536). New York, Dordrecht Heidelberg, London: Springer.
- Savage, M., Devine, F., Cunningham, N., Taylor, M., Li, Y., Hjellbrekke, J. et al. (2013). A new model of social class? Findings from the BBC's Great British Class Survey experiment. *Sociology*, 47(2), 219–250. DOI <https://doi.org/10.1177/0038038513481128>
- Shavyt, Y., & Müller, W. (Eds.). (1998). *From school to work. A comparative study of educational qualification and occupational destination*. Oxford: Oxford University Press.
- Smith, T. (1986). Internationally comparable measurement of subjective social class. *Presentation to the planning meeting of the International Social Survey Program*. Mannheim, Germany.
- Smith, T. (1989). Inequality and welfare. In R. Jowell, S. Witherspoon & L. Brook (Eds.), *British Social Attitudes: special international report*. Aldershot: Gower.
- Smith, T. (1992). An analysis of response patterns to the ten-point scalometer (GSS Methodological report No 76). *National Opinion Research Center, University of Chicago*. Chicago.
- Sobel, M. M., De Graaf, M. D., Heath, A., & Zou, Y. (2004). Men matter more: the social class identity of married British women. 1985–1991. *Journal of the Royal Statistical Society*, 167(1), 37–52.
- Stiglitz, J. E. (2019). *People, power, and profits: Progressive capitalism for an age of discontent*. New York: Norton & Co.
- Suter, C. (2009). Inequality beyond globalization. Searching for the missing pieces of the puzzle: Introduction to special issue. *International Journal of Comparative Sociology*, 50(5–6), 419–424.

- Suter, C. (2010). Globalization, economic and social transformation, and inequality: Introduction to special issue. *International Journal of Comparative Sociology*, 51(4), 243–245.
- Therborn, G. (2013). *The killing fields of inequality*. Cambridge: Polity Press.
- Thompson, M. J. (2018). The political dimensions of economic division: Republicanism, social justice, and the evaluation of economic inequality. In L. Langman, D. A. Smith & A. Begicevic (Eds.), *Twenty-first century inequality & capitalism: Piketty, Marx and beyond* (pp. 201–224). Leiden; Boston: Brill.
- Treiman, D. (1977). *Occupational Prestige in Comparative Perspective*. New York: Academic Press.
- Turner, J. H. (2007). *Human emotions. A sociological theory*. London & New York: Routledge, Taylor & Francis.
- Turner, J. H. (2017). *Revolt from the middle. Emotional stratification and change in Post-industrial societies*. London & New York: Routledge, Taylor & Francis.
- Veira-Ramos, A., Liubyva, T., & Golovakha, I. (Eds.). (2020). *Ukraine in transformation: from Soviet republic to European society*. Palgrave Macmillan.
- Walby, S. (2009). *Globalization and inequalities. Complexity and contested modernities*. Los Angeles: SAGE.
- Walby, S., Armstrong, J., & Strid, S. (2012). Intersectionality: Multiple inequalities in social theory. *Sociology*, 46(2), 224–240. DOI: <https://doi.org/10.1177/0038038511416164>
- Wilkinson, R., & Pickett, K. (2010). *The spirit level. Why greater equality makes society stronger*. New York: Bloomsbury Press.
- Wisman, J. D., & Smith, J. F. (2011). Legitimizing Inequality: Fooling most of the people all of the time. *American Journal of Economics and Sociology*, 70(4), 974–1013.
- Yanai, Y. (2017). *Perceived inequality and support for redistribution*. Отримано з <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2937637>

Про авторів

КОВАЛІСКО Наталія Володимирівна — доктор соціологічних наук, професор кафедри соціології Львівського національного університету імені Івана Франка (kovalisko@mail.lviv.ua)

МАКЕЄВ Сергій Олексійович — доктор соціологічних наук, професор, завідувач відділу соціальних структур Інституту соціології НАН України (smakeev950@gmail.com)

МАЛИШ Ліна Олександрівна — доктор соціологічних наук, доцент кафедри соціології Національного університету «Києво-Могилянська академія» (malysh.lina@ukma.edu.ua)

ОКСАМИТНА Світлана Миколаївна — доктор соціологічних наук, професор, декан факультету соціальних наук і соціальних технологій Національного університету «Києво-Могилянська академія» (oksamyt@ukma.edu.ua)

СИМОНЧУК Олена Володимирівна — доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник відділу соціальних структур Інституту соціології НАН України (elena@simonchuk.kiev.ua)

About the authors

KOVALISKO Natalia — Doctor of Sciences in Sociology, Professor of Department of Sociology, Ivan Franko National University of Lviv (kovalisko@mail.lviv.ua)

MAKEIEV Serhii — Doctor of Sciences in Sociology, Professor, Head of the Social Structures Department, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (smakeev950@gmail.com)

MALYSH Lina — Doctor of Science in Sociology, Associate Professor of Department of Sociology, National University of “Kyiv-Mohyla Academy” (malysh.lina@ukma.edu.ua)

OKSAMYTNA Svitlana — Doctor of Science in Sociology, Professor, Dean of the Faculty of Social Sciences and Social Technologies, National University of “Kyiv-Mohyla Academy” (oksamyt@ukma.edu.ua)

SIMONCHUK Elena — Doctor of Science in Sociology, Leading Research Fellow of the Social Structures Department, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (elena@simonchuk.kiev.ua)

Наукове видання

ДИНАМІКА СПРИЙНЯТТЯ СОЦІАЛЬНОЇ НЕРІВНОСТІ В УКРАЇНІ:

за даними Міжнародної програми соціальних досліджень
2009 і 2019 років

*За редакцією
Світлани Оксамитної,
Олени Симончук*

Оригінал-макет підготовлений Видавничим домом
«Києво-Могилянська академія»

Підписано до друку 18.11.2020. Формат 70×100 ¹/₁₆
Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура Times New Roman
Наклад 300 прим. Ум. друк. арк. 21,5. Зам. № 20-13

Видавничий дім «Києво-Могилянська академія»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 6795 від 10.06.2019 р.

Адреса видавництва:
04070, м. Київ, Контрактова площа, 4
realization.ukma@gmail.com
<http://www.publish-ukma.kiev.ua>

Надруковано у типографії «7БЦ»
м. Київ, вул. Виборзька, 84